

ISSN 2312-217X

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Державний вищий навчальний заклад
«КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВАДИМА ГЕТЬМАНА»

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Заснований 2012 р.

Видається 2 рази на рік

Серія «Історичні науки»

Київ 2017

Засновник та видавець
Державний вищий навчальний заклад
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Свідоцтво про реєстрацію: КВ № 19691-9491Р від 04.12.2012
Зареєстровано в Міністерстві юстиції України

Фахове видання з історичних наук
Затверджено наказом Міністерства освіти і науки України № 1714
від 28 грудня 2017 р.

Адреса редакційної колегії
03680, м. Київ, просп. Перемоги, 54/1,
ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
Тел. 205-54-86

Рекомендовано до друку Вченою радою КНЕУ
Протокол № 4 від 23.11.2017

Метою видання є ознайомлення наукової громадськості та суспільства в цілому із новітніми науковими дослідженнями в галузі історії, політології, інших соціальних наук. Видання є некомерційним і розраховане на широке коло читачів – науковців, педагогів, студентів, громадсько-політичних діячів, усіх, хто цікавиться історією, міжнародними відносинами і громадсько-політичним життям України.

Голова редакційної колегії **Дудко І. Д.**, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичної історії, директор Інституту історії українського суспільства ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»;

Заступники голови редакційної колегії: **Смолянук В. Ф.**, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології і соціології ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»; **Зайцева З. І.**, доктор історичних наук, професор кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»;

Відповідальні секретарі: **Сацький П. В.**, кандидат історичних наук, доцент кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»; **Назарчук О. М.**, кандидат історичних наук, доцент кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

*Усі права застережені. У разі використання матеріалів видання
посилання на науковий збірник обов'язкове*

Видано в авторській редакції
Художник обкладинки *Т. Зябліцева*
Верстка *О. Федосенко*

Підп. до друку 1.12.17. Формат 70×100/16. Папір офсет. № 1.
Гарнітура Тип Таймс. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 12,25.
Обл.-вид. арк. 13,39. Наклад 100 пр. Зам. 17-5423.

Державний вищий навчальний заклад
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
03680, м. Київ, проспект Перемоги, 54/1

Тел./факс (044) 537-61-41; тел. (044) 537-61-44
E-mail: publish@kneu.kiev.ua

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ: ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Зайцева З. І., доктор історичних наук, професор, кафедра політичної історії, ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»;

Студінський В. А., доктор історичних наук, професор, кафедра політичної економії, ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»;

Чуткий А. І., доктор історичних наук, професор, кафедра історії та теорії господарства, ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»;

Кудряченко А. І., доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, директор ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»;

Щербак Н. О., доктор історичних наук, професор, кафедра гуманітарних та загально-правових дисциплін, Інститут управління державної охорони, Київський національний університет імені Тараса Шевченка;

Яковенко Н. Л., доктор історичних наук, професор, кафедра міжнародних організацій і дипломатичної служби, Інститут міжнародних відносин, Київський національний університет імені Тараса Шевченка;

Темірова Н. Р., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії, Донецький національний університет;

Сінкевич Є. Г., доктор історичних наук, професор, кафедра міжнародних відносин та зовнішньої політики, Чорноморський державний університет імені Петра Могили;

Смолінський А., доктор габілітований з історичних наук, Інститут військової історії, Університет імені М.Коперника в Торуні (Польща);

Малкевич А., доктор габілітований з політичних наук, професор, Інститут політології, Зеленогорський університет (Польща);

Кос-Станішич Л., доктор політичних наук, факультет політичних наук університету Загреба (Хорватія);

Читадзе Н., доктор філософії, професор, заступник декана факультету соціальних наук, Чорноморський міжнародний університет, Тбілісі (Грузія).

Редакційна колегія відповідає за фаховий і дослідницький рівень опублікованого матеріалу. Висловлені у статтях думки та пропозиції не обов'язково збігаються з позицією редакційної колегії. Відповідальними за достовірність інформації у статтях, точність назв, статистичних даних, прізвищ і цитат є автори.

Статті друкуються в авторській редакції.

ЗМІСТ

Антоняк Я.Ю. Розвідувальні місії Гетьманату до Криму за правління Кирила Розумовського.	5
Бабич О.І. Келія ігумена Феодосія Печерського як перший скрипторій в Києво-Печерському монастирі	12
Бондарчук П.М. Римо-католики в УРСР (друга половина 1940-х — перша половина 1980-х років).	21
Зайцева З.І. Наукова нобілітація М.В. Довнар-Запольського в імператорському університеті св. Володимира	39
Кабанець Р.Ю. Охорона персони гетьмана Кирила Розумовського під час поїздки у Москву та Санкт-Петербург у 1752 р.	59
Киштымов А.Л. У истоков высшего коммерческого образования: М.В. Довнар-Запольский — организатор и руководитель Киевского коммерческого института	47
Омельчук В.В. Лаврські повірені у судочинстві Гетьманату за правління Кирила Розумовського.	93
Сацький П.В. Зміни у структурі управління економікою Криму і заходи по розвитку сільського господарства півострова на етапі передачі Кримської області до складу УРСР	105
Студінський В.А. Динаміка населення с. Пісківка Бородянської волості Київської губернії у ХІХ ст.	116
Утвенко В.В. Зловживання службовим становищем в Україні в роки гетьманування К.Розумовського та антикорупційні заходи гетьманського уряду	124
Чуткий А.І. Роль М.В. Довнар-Запольського у підвищенні правового статусу Київського комерційного інституту.	136

УДК 355.535(477)"1648/1764 ":327(477.75)

Антоняк Я. Ю.*,

Голова Наглядової ради
Наукової серії «Світові традиції державного управління»,
Радник Голови Служби безпеки України
Київ, Україна. gromrada.sbu@gmail.com

РОЗВІДУВАЛЬНІ МІСІЇ ГЕТЬМАНАТУ ДО КРИМУ ЗА ПРАВЛІННЯ КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО

Анотація. Аналізується діяльність розвідки Гетьманату доби правління Кирила Розумовського. Стверджується, що за часи гетьманства К.Розумовського існувала системна розвідувальна діяльність, що базувалась на ієрархічній структурі з міцними традиціями та додатковим соціальним захистом осіб, які залучались до проведення розвідувальних операцій. Виокремлюються напрями функціонування системи фінансового та нормативного забезпечення розвідувальної діяльності Гетьманату середини XVIII ст. Доводиться, що усі фінансові документи, як і розвідувальні донесення, скеровувалися до Гетьмана, і саме він приймав рішення щодо відшкодування витрат, які поніс розвідник під час виконання місії. Визначаються різні форми соціального заохочення розвідників, а також напрями їх діяльності, де поряд із звітами про збір інформації, важливе місце займали фінансові звіти розвідників. Засвідчується існування давніх розвідницьких традицій не лише в козацькому війську, а й в сім'ях самих розвідників. Василь та Андрій Гегели, які були батьком і сином відповідно, неодноразово здійснювали розвідницькі місії в Криму, при цьому діючи незалежно один від одного.

Ключові слова: розвідка, розвідник, розвідувальна місія, доручення, прикриття, агент, Гетьманат, військова розвідка, політична розвідка, секретні відомості, збір інформації, Крим, козаки.

Аннотация. Анализируется деятельность разведки Гетманата в эпоху правления Кирилла Разумовского. Утверждается, что во времена гетманства Кирилла Разумовского существовала системная разведывательная деятельность, которая базировалась на иерархической структуре с устойчивыми традициями и дополнительной социальной защитой лиц, привлекавшихся к проведению разведывательных операций. Определяются направления функционирования системы финансового и нормативного обеспечения разведывательной деятельности Гетманата середины XVIII века.

Аргументируется, что все финансовые документы, как и разведывательные донесения, направлялись к Гетьману, и именно он принимал решение о возмещении расходов, которые понес разведчик во время выполнения миссии. Определяются различные формы социального поощрения разведчиков, а также направления их деятельности, где наряду с отчетами о сборе информации, важное место занимали финансовые отчеты разведчиков. Утверждается о существовании давних разведывательных традициях не только в казаческом войске, но и в семьях самих разведчиков. Василий и Андрей Гегели, которые были отцом и сыном соответственно, неоднократно совершали разведывательные миссии в Крыму, при этом действуя независимо друг от друга.

Ключевые слова: разведка, разведчик, разведывательная миссия, поручения, прикрытие, агент, Гетманат, военная разведка, политическая разведка, секретные сведения, сбор информации, Крым, казаки.

* Antoniuk Ya. Yu., Chairman of the Supervisory Board of the Scientific Series "World Traditions of Public Administration", Advisor to the Head of the Security Service of Ukraine, Kyiv, Ukraine. gromrada.sbu@gmail.com
INTELLIGENCE MISSIONS OF HETMANAT TO CRIMEA UNDER GOVERNING OF KYRYLO ROZUMOVSKYI

Abstract. Activity of Getman Kyrylo Rozumovskyi intelligence is analysed. It is stated that under the hetman governing of K. Rozumoskyi the system intelligence activity was existed based upon hierarchical structure with strong traditions and additional social protection for those involved into reconnaissance operations. There is also determination of directions of functioning of financial and normative provision system of the Getmanat intelligence activity in the middle of the XVIII century. It is demonstrated that all financial documents, as well as intelligence reports, were directed to Getman and he took decisions on reimbursement of expenses incurred by the intelligence officer during their mission. It is distinguished also the forms of social encouragement of the representatives of intelligence community, as well as directions of their activity with special importance (along with reports about the collection of information) of the financial reports of the intelligence officers. It is confirmed the existence of old intelligence traditions not only in the Cossack army, but also in the families of the intelligence officers. Vasyl and Andrew Gegel, who were father and son, repeatedly carried out reconnaissance missions in the Crimea, often acting independently of each other.

Key words: intelligence, intelligence officer, reconnaissance missions, cover, agent, Getmanat, military intelligence, political intelligence, secret information, information gathering, Crimea, Cossacks.

Постановка проблеми. Питання організації діяльності українських спецслужб завжди привертала уваги вітчизняних та зарубіжних істориків. Водночас, козацька розвідка доби Українського Гетьманату тривалий час була однією з найбільш утаємничених лакун вітчизняної історичної науки. Це зумовлювалося як загальним станом розроблення козацтва, суттєвими прогалинами у вивченні історії його окремих періодів, так і обмеженістю кола джерел. Передусім це стосується доби гетьманування Кирила Розумовського. Проте, останні архівні розвідки дозволили віднайти цілий ряд матеріалів, які висвітлюють розвідувальну діяльність Гетьманату у 1750-1764 рр.

Аналіз попередніх публікацій. Характеризуючи міру наукового розроблення тематики слід звернути увагу на фундаментальні праці В. Степанкова [1], які присвячено становленню як козацької державності, так і розвідувальної служби цієї доби. Зважаючи на військовий характер козацької державності, процес державотворення був тісно пов'язаний із організацією розвідувальної діяльності. Окремі аспекти діяльності козацької розвідки у своїх роботах висвітлює В. Омельчук, розглядаючи її у загальному процесі політико-правової модернізації Гетьманату за правління К. Розумовського [2]. І. Синяк звернув увагу на запорізьку розвідку доби Нової Січі, яка також була підпорядкована К. Розумовському [3]. Попередньо автор вже закрив основи розгляду особливостей розвідувальної діяльності цієї доби [4; 5]. Водночас, виявлені нові архівні документи дозволили перейти до вивчення особливостей здійснення окремих розвідувальних місій.

Метою даної статті є аналіз особливостей проведення розвідувальних операцій до Кримського ханату з боку козацького війська під проводом Кирила Розумовського.

Основні результати дослідження. Продовжуючи вивчення організації розвідувальної діяльності Гетьманату в період правління Кирила Розумовського, бачимо, що Гетьманом здійснювалося безпосереднє керівництво справою організації розвідувальної діяльності. Зокрема, це стосувалося Криму, щодо якого Гетьман скеровував відповідні ордери та секретні розпорядження. Окремі з них були адресовані до Коша Війська Запорізького і пов'язувались з конкретними завданнями, які ставилися перед розвідниками. Як видно з вказівок та звітів,

гетьманські розвідники збирали різноманітну інформацію про військово-політичну і економічну ситуацію в Кримському ханаті.

Наявні відомості про те, що розвідкою Гетьмана здійснювалася перевірка даних (отриманих, зокрема, і від великоросійської резидентури) з метою усунення розбіжностей, які містилися в даних, отриманих із різних джерел. Російські резиденти часто не давали однозначної відповіді щодо наявності реальної загрози нападу на територію Гетьманату зі сторони Криму. В одному з таких випадків Державна колегія закордонних справ отримала інформацію від «сторонньої руки» про загрозу нападу з турецької сторони. На це вказують дані про заборону татарам здійснювати продаж кращих коней і при настанні холодів вчинити напад. Однак ці дані не підтвердив російський резидент в Константинополі Неплюєв у реляції від 30 вересня 1750 р. Тому російський уряд 7 грудня 1750 р. звернувся до Гетьмана із вказівкою посилити прикордонний режим й перевірити отриману інформацію щодо можливої військової інтервенції з Криму, «для полинного разведивания о таких ведомостях и впрочем о обращениях в Криму послать туда нарочного». 3 січня 1751 р. Генеральною військовою канцелярією, на підставі ордеру Гетьмана від 31 грудня 1750 р., було послано відповідне розпорядження в Миргородський полк і Запорозький Кіш. Ним передбачалася відправка розвідника на Січ у супроводі (конвої) двох або трьох охоронців, про що було повідомлено Гетьманові [6, арк. 1-5].

Як вже зазначав автор в одній з своїх попередніх статей, підхід та підготовка до розвідувальних операцій у Гетьманаті носили серйозний і виважений характер. Для їх здійснення відбирали надійних людей не лише серед козаків, а й серед міщан та купців і розробляли для них легенди прикриття. Не лише «купецкий промисел» [4], а й виконання офіційних доручень органів державної влади слугувало способом приховати справжню мету поїздки розвідників до Криму. Рапорт кошового отамана Запорозької Січі Якіма Ігнатовича на ім'я гетьмана К. Розумовського від 16 березня 1752 р. свідчить про отримання ним такого ордеру.

В якості легенди прикриття розвідники часто використовували й офіційні підстави для поїздки в Крим, такі як доставка кореспонденції. На виконання гетьманського ордеру від 18 грудня 1751 р., до Криму вислано під надійною легендою — «приличним претекстом» — двох запорозьких козаків, один з яких вільно володів татарською мовою, для збору інформації та перевірки даних про підготовку до військових дій з боку татар. 7 січня 1752 р. вони повернулися з відомостями про те, що в Криму татари жодної підготовки до війни не ведуть, а також відсутня інформація про небезпечні захворювання, які могли б перенестися на землі Гетьманату [7].

Також розкривається суть легенди прикриття, згідно з якою запорозькі козаки К. Плакида та В. Похил були офіційно послані до кримського хана з листами від київського генерал-губернатора М. Леонтьєва. Кошовий отаман Я. Ігнатович доповідає про те, що пошта для генерал-аншефа доставлена, а розвідувальна інформація описана і з точною копією скерована Гетьманові. Водночас Я. Ігнатович зобов'язувався при надходженні будь-якої нової розвідувальної інформації невідкладно повідомляти про неї Гетьмана.

На виконання наказів Гетьмана відправлялися до Криму з офіційними листами до кримського хана і ногайського сераскера — султана й запорозькі коза-

ки. Справжньою метою поїздки останніх, звичайно, була розвідувальна діяльність [8, с. 61- 64].

Важливо відзначити, що, поряд із звітами або «сказками» про безпосередньо проведений збір інформації, важливе місце серед джерел, які свідчать про організацію розвідувальної діяльності Гетьманату, займають фінансові звіти розвідників, які, зазвичай, подавалися ними по поверненні додому разом із основним звітом.

В Центральному державному історичному архіві України у м. Києві віднайдено донесення полтавського полковника Андрія Горленка від 29 січня 1753 р. Він доповідав Генеральній військовій канцелярії про завершення розвідувальної операції, яку провів значковий товариш полтавського полку Василь Гегела. Полковник інформував Гетьмана К. Розумовського про те, що 25 січня 1753 р. значкового товариша В. Гегелу, на виконання секретного розпорядження Гетьмана, було відправлено в «Кримську область», звідки він успішно повернувся назад. По поверненні він подав, разом з донесенням про поїздку, відомість про витрати, здійснені ним під час розвідувальної операції на шляху туди і назад.

В справі фігурує копія відомості від 22 січня 1753 р., складеної значковим товаришем В. Гегелою, про витрати його власних коштів на дорогу до м. Очакова в період з 27 грудня 1752 р. по 5 січня 1753 р.

Окремі витрати значкового товариша В. Гегели виглядали наступним чином: по дорозі з Переволочної купив 1,5 відр горілки — 1 руб. 40 коп., овес коням — 30 коп., калачі для роздачі запорожцям — 12 коп., оплата послуг козака Нещадима (швидше за все супровід та охорона) — 7 руб., покупка сіна в Очакові — 70 коп., покупка ячменю — 1 руб. 20 коп., покупка м'яса — 40 коп., витрати на толмача — 1 руб., слугі сераскера — 2 руб. 20 коп., за перевіз в Очаків через лиман — 80 коп., вартість коня, якого довелося покинути по дорозі — 11 руб., коляску, яку через бездоріжжя довелося покинути по дорозі — 4 руб., сіно, хліб та м'ясо — 40 коп. Загальна сума витрат становила 32 руб. 99 коп.

Вочевидь усі фінансові документи, як і розвідувальні донесення, скеровувалися до Гетьмана, і саме він приймав рішення щодо відшкодування витрат, які поніс розвідник під час виконання місії. Генеральна військова канцелярія самостійно не приймала рішень щодо відшкодування витрат, посиляючись на необхідність наявності гетьманської резолюції. Тому, в своєму зверненні до Гетьмана від 28 квітня 1753 р., Генеральна військова канцелярія нагадує про те, що сам Гетьман своїм ордером від 30 листопада 1752 р. скерував В. Гегелу в «кримську сторону». Нею рекомендовано кошти значковому товаришу В.Гегелі повернути, щоб останній не почувався «ображеним» і залишався «надійним» для наступних розвідувальних операцій [9, арк.1-4].

Також син Василя Гегели, Андрій, повідомляв, що за час перебування в місті Очакові з 21 липня по 24 серпня 1753 р. витратив власних грошей на купівлю продуктів харчування та інші речі на суму в 15 руб. 89 коп. Конкретно ці витрати виглядали наступним чином: відерко горілки — 1 руб. 60 коп., відро дьогтю — 16 коп., кава — 80 коп., хліб — 12 коп., риба — 20 коп., за квартиру — 38 коп., сіно на трьох коней — 90 коп., перекладачу — 40 коп. та ін. [8, с.61-64].

Не лише відшкодуванням витрат заохочувалися особливо цінні кадри тогочасної розвідки до належного виконання ними своїх функцій. Можемо з впевненістю говорити про наявність окремих видів соціального забезпечення для

розвідників. Так, урядовим розпорядженням від 5 серпня 1753 р. Гетьману Розумовському було підтверджено доцільність задоволення клопотання командувача Української лінії генерал-лейтенанта Чернцова щодо звільнення значкового товариша Полтавського полку Василя Гегели від домових постів та поточних полкових обов'язків (служб) в мирний час через його активну участь в розвідувальних місіях в Криму.

Важливим фактом, який впливає з названого документу, є підтвердження проведення значковим товаришем В. Гегелою розвідувальних операцій в Кримській області, починаючи з 1740 р., в безпосередній координації розвідувальної діяльності з генерал-фельдцейхмейстером князем В. А. Репніним. В 1741 р. свою розвідувальну діяльність В. Гегела узгоджував з генерал-фельдмаршалом О. Б. Бутурліним. Подібні операції проводилися за дорученнями: в 1742 і 1743 рр. з бригадиром І. К. Ільїним, членом правління Гетьманського уряду, в 1744 р. з генерал-лейтенантом І. Бібіковим, в 1745 р. з генералом М. І. Леонтьєвим. В 1751 р. Василь Гегела координацію розвідувальних місій здійснював з комендантом м. Переволочна Федором Кошелєвим.

Полтавська полкова канцелярія окремо формувала завдання для розвідувальних місій вже знаного розвідника В. Гегели. При цьому активна співпраця з генералом Філософовим та генерал-лейтенантом Чернцовим не припинялася [10, арк. 2].

Державна військова колегія і Державна колегія закордонних справ підтримали рішення про додатковий соціальний захист значкового товариша Полтавського полку В. Гегели з метою подальшого використання його потенціалу в розвідувальних місіях. Полковник Андрій Горленко своїм рапортом від 18 лютого 1754 р. відзвітував про отримання ордеру Генеральної військової канцелярії на звільнення значкового товариша В. Гегели від домових постів та полкових служб у мирний час та доповів про їх введення в дію.

В справі також фігурує пояснювальна доповідна військового канцеляриста Дмитра Полонського, який вказує на необхідність постійної готовності значкового товариша В. Гегели до відбуття з розвідувальною метою в Крим. В зв'язку з цим не лише він, а й його син Андрій Гегела, який проживав разом з ним у будинку в м. Переволочна, мали бути звільнені від щоденних полкових обов'язків в мирний час [10, арк. 8-9].

В розпорядженні до Генеральної військової канцелярії від 30 грудня 1753 р. Гетьман вказував на регулярне використання значкових товаришів Миргородського та Полтавського полків та інших категорій розвідників в розвідувальних місіях. При цьому козацький урядовець слушно відзначав, що надання привілеїв та пільг виключно для будинку розвідника В. Гегели могло викликати справедливе бажання отримання таких привілеїв з боку «колег по цеху» [10, арк. 1а].

Наведена вище, а також віднайдена в архівах інформація, засвідчує факт існування давніх розвідницьких традицій не лише в козацькому війську, а й в сім'ях самих розвідників. Згадані Василь та Андрій Гегели, які були батьком і сином, неодноразово здійснювали розвідницькі місії в Криму, при цьому діючи незалежно один від одного. На це вказує рапорт Василя Гегели від 30 липня 1753 р., написаний ним по поверненні з «Кримської області» 29 липня 1753 р. до свого дому в м. Переволочна. Так, прибувши додому, Василь Гегела дізнався

про те, що його син Андрій був посланий Полтавською полковою канцелярією в «Кримську область» з розвідувальною місією.

Сам Василь Гегела перебував в Криму згідно з ордером генерал-лейтенанта Дмитра Чернцова від 24 червня 1753 р. Розвідувальна місія В. Гегели проходила через Семенів Ріг, куди він прибув 30 червня. 1 липня розвідник відбув з вказаного пункту до Очакова, куди прибув того ж дня. В Очакові він перебував до 5 липня, звідки поїхав через Кінбурн в Перекоп, куди прибув 8 липня. Після цього козацький розвідник відбув до кримської столиці. В Бахчисараї, прибувши 10 липня, він знаходився до 20 липня 1753 р. Перебуваючи у вказаних місцях розвідник переміщався разом з кримськими купцями, збираючи інформацію про військові наміри турків. Під час відвідин він переконався, що жодних військових намірів щодо нападу на Гетьманат і Російську імперію у турків немає. По прибутті до м. Очаків В. Гегела дізнався, що на зміну попередньому коменданту прийшов трьох бунчужний паша арнаут (албанець), який наказав оголосити купцям про звільнення на 3 роки тих, хто прибуває в Очаків, від всяких грошових зборів. [11, арк. 7-7зв.]

Висновки. Аналіз інформації, яку збирали і передавали Гетьману розвідники, дозволяє говорити про здійснення ними політичної, економічної і військової розвідки, а також наявність налагодженої системи розвідувальної діяльності. В останній простежується стійка ієрархічна система з міцними традиціями та додатковим соціальним захистом для осіб, які залучалися впродовж тривалого періоду до проведення розвідувальних операцій.

Разом з тим наявні джерела дозволяють виокремити напрями функціонування системи фінансового та нормативного забезпечення розвідувальної діяльності Гетьманату середини XVIII ст.

Актуальним для подальших досліджень залишається поглиблення розвідок щодо родинних традицій в козацькій розвідці, системи міжпоколінневого зв'язку в окремих родинах козацьких розвідників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Степанков В. С. Розвідка і контррозвідка Богдана Великого (1648–1657 рр.) / В. С. Степанков. — Вид. третє, перероблене та розширене. — Кам'янець-Подільський, 2008. — 264 с.
2. Омельчук В. В. Києво-Печерська лавра в політико-правовій моделі Гетьманату за правління Кирила Розумовського [передмова І. М. Мишака] / В. В. Омельчук. — К.: Золоті ворота, 2016. — 456 с.
3. Синяк І. Л. Запорозька розвідка в добу Нової Січі (1734 — 1775 рр.) / І. Л. Синяк // На варті Батьківщини: безпековий вимір українського державотворення другої третини XVIII ст. [передмова В. С. Грицака, Антоняк Я. Ю., Омельчук В. В. (керівник авт. кол.) та ін.]. — К.: Прометей, 2017. — С. 261 — 323. : Світові традиції державного управління. — Вип. IV.
4. Антоняк Я. Ю. До питання про організацію розвідувальної діяльності у Гетьманаті за правління Кирила Розумовського / Я. Ю. Антоняк // Проблеми модернізації України : науковий часопис. — Вип. 2: Матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. «Право-

ва держава та демократичне суспільство: фактори розвитку та взаємодії», Київ, МАУП, 16 квітня 2016 р. — К.: ДП «Вид. дім «Персонал», 2016. — С. 267 — 269.

5. Антоняк Я. Ю. Особливості розвідувальної діяльності Гетьманату за правління Кирила Розумовського / Я. Ю. Антоняк // На варті Батьківщини: безпековий вимір українського державотворення другої третини XVIII ст. [передмова В. С. Грицака, Антоняк Я. Ю., Омельчук В. В. (керівник авт. кол.) та ін.]. — К.: Прометей, 2017. — С. 337 — 346. : Світові традиції державного управління. — Вип. IV.

6. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі ЦДІАК України), ф. 51, оп. 3, спр. 10282.

7. ЦДІАК України, ф. 269, оп. 1, спр. 1048.

8. Путро О.І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.): Монографія: в 2-х частинах. — К.: ДАКККіМ, 2008. — Ч. I.

9. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 11883.

10. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 12311.

11. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 11916.

REFERENCES

1. Stepankov, V. S. (2008). *Intelligence and counterintelligence of Bogdan the Great (1648-1657)*. Kamyanets-Podilsky (in Ukr.).

2. Omelchuk, V.V. (2016). Kyiv-Pechersk lavra in political and legal model of Hetman state under the governing of Kyryl Rozumovskyi. Kyiv: Zoloti vorota (in Ukr.).

3. Syniak, I. L. (2017). Zaporizhzhia intelligence in the days of New Sich (1734 — 1775). In Ya. Yu. Antoniuk, & V. V. Omelchuk (Eds.), *At the watch of the Motherland: the security dimension of the Ukrainian state-building of the second third of the eighteenth century* (Vol. IV, pp. 261-323). Kyiv: Prometheus (in Ukr.).

4. Antoniuk, Ya. Yu. (2016). To the question of establishing detection activity in Hetman state under governing of Kyryl Rozumovskyi. *Problemy Modernizatsii Ukrainy: Naukovyi Chasopys (The Problems of Modernization of Ukraine: Scientific Journal)*, 2, 267-269 (in Ukr.).

5. Antonyuk, Ya.Yu. (2017). Features of Intelligence Activity of Hetmanate under thereign of Kirill Razumovsky. In In Ya. Yu. Antoniuk, & V. V. Omelchuk (Eds.), *At the watch of the Motherland: the security dimension of the Ukrainian state-building of the second third of the eighteenth century* (Vol. IV, pp. 337-346). Kyiv: Prometheus (in Ukr.).

6. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 10282.

7. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 269, description 1, file 1048.

8. Putro, O. I. (2008). *Hetman K. Rozumovskyi and his age (from the history of Ukrainian state building in the XVIII century)*: in 2 parts. Part 1. Kyiv: National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts (in Ukr.).

9. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 11883.

10. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 12311.

11. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 11916.

Бабич О. І.*,
співробітник,
Національний Києво-Печерський
історико-культурний заповідник,
Київ, Україна. historian_oleksandr@ukr.net

КЕЛІЯ ІГУМЕНА ФЕОДОСІЯ ПЕЧЕРСЬКОГО ЯК ПЕРШИЙ СКРИПТОРІЙ В КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОМУ МОНАСТІРІ

Анотація. Проаналізовано життя Феодосія Печерського як джерело з історії започаткування в Києво-Печерському монастирі виготовлення рукописних книг. Доведено, що первинним скрипторієм у Києво-Печерському монастирі була келія ігумена Феодосія Печерського. На основі його життя автор робить спробу встановити час, місце та учасників започаткування в Києво-Печерському монастирі виготовлення рукописних книг.

Життя Феодосія Печерського було створено в стінах Києво-Печерського монастиря у 80-х рр. XI століття дияконом Нестором (Літописцем) у зв'язку з підготовкою до канонізації славетного ігумена в роки намісництва Никона Великого (1078-1088 рр.). Не пізніше початку XV ст. життя Феодосія Печерського долучають до Києво-Печерського патерика. І з того часу воно стало невід'ємною його частиною.

В статті висвітлено започаткування виготовлення рукописних книг у Києво-Печерському монастирі. Розглянуто свідчення з життя Феодосія Печерського, встановлено коло учасників та час започаткування виготовлення рукописних книг, описано келію ігумена Феодосія Печерського, в одній з кімнат котрої був влаштований перший к монастирі скрипторій та розглянуто розподіл обов'язків між учасниками виготовлення рукописних книг.

Ключові слова: Києво-Печерський монастир, скрипторій, Феодосій Печерський, чернець Іларіон, Києво-Печерський патерик, рукописна книга, каліграф, келія.

Аннотация. Проанализировано житие Феодосия Печерского как источник по истории основания в Киево-Печерском монастыре изготовления рукописных книг. Доказано, что первым скрипторием в Киево-Печерском монастыре была келья игумена Феодосия Печерского. На основе его жития автор делает попытку установить время, место и участников основания в Киево-Печерском монастыре изготовления рукописных книг.

Житие Феодосия Печерского было создано в стенах Киево-Печерского монастыря в 80-е гг. XI в. дьяконом Нестором (Летописцем) в связи с подготовкой канонизации славного игумена в годы наместничества Никона Великого (1078-1088 гг.). Не позднее начала XV в. житие Феодосия Печерского прилагают к Киево-Печерскому патерику. И с этого времени оно стало неотъемлемой его частью.

В статье исследован начальный период изготовления рукописных книг в Киево-Печерском монастыре. Рассмотрены сведения об этом в житии Феодосия Печерского, установлен круг участников и время основания изготовления рукописных книг, описано келью Феодосия Печерского, в одной из комнат которой был устроен первый в монастыре скрипторий и рассмотрено разделение обязанностей между участниками изготовления рукописных книг.

Ключевые слова: Киево-Печерский монастырь, скрипторий, Феодосий Печерский, монах Иларион, Киево-Печерский патерик, рукописная книга, каллиграф, келья.

Abstract. Article analyses the life of Theodosius Pechersky as a source on the history of the beginning of creation of manuscripts in Kyiv-Pechersk Monastery. It is proved that the cell of Father-Superior Theodosius Pechersky was the original scriptorium in Kyiv-

* Babych O. I., Research Fellow, National Kyiv-Pechersk Historical-Cultural Preserve, Kyiv, Ukraine. historian_oleksandr@ukr.net

THE CELL OF FATHER-SUPERIOR THEODOSIUS PECHERSKY AS A FIRST SCRIPTORIUM IN THE KYIV-PECHERSK MONASTERY

Pechersk Monastery. On the basis of his life the author attempts to reveal the time, place and participants of creation of manuscripts in Kyiv-Pechersk Monastery. «The Life of Theodosius Pechersky» was created in Kyiv-Pechersk Monastery in the 80's of the XI-th century by deacon Nestor The Chronicler under canonization of the glorious Father-Superior during the years of the governorship of Nikon the Great (1078-1088). Not later the beginning of the fifteenth century «The Life of Theodosius Pechersky» was added to the Kyiv-Pechersk Patericon. And since that time it became an integral part of it. The article covers the beginning of production of handwritten books in Kyiv-Pechersk Monastery. It analyses the testimony of life of Theodosius Pechersky, the circle of participants and the time of the beginning of manuscripts production. The cell of Father-Superior Theodosius Pechersky has been described, where in one of the rooms the first monastery scriptorium was arranged. It is also revealed the division of duties between the participants of production of handwritten books in the Kyiv-Pechersk Monastery.
Key words: Kyiv-Pechersk Monastery, scriptorium, Theodosius Pechersky, monk Hilarion, Kyiv-Pechersk Patericon, handwritten book, caligrapher, cell.

Постановка проблеми. З поширенням Християнства на землях Русі з кінця X ст. осередками творення рукописних книг стають церковні інституції, зокрема кафедральні храми та монастирі. При них існували скрипторії (від лат. — scriptorius — писчий) — майстерні, в котрих писались книги за зразком майстерень рукописної книги в західноєвропейських монастирях VI-XII ст. Очевидно, що перший скрипторій в Руській землі розпочав свою роботу при першому кам'яному храмі Русі — Десятинній церкві, збудованій в 996 рр. [1, с. 56].

За київського князя Ярослава Мудрого великий скрипторій функціонував при головному митрополичому храмі Київської Русі — соборі Святої Софії [2, с. 314-315].

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Хоча вивчення історії Києво-Печерської лаври було розпочате ще наприкінці XVIII — на початку XIX ст. працями Самуїла Міславського [3] та Євгенія Болховітінова [4] та продовжилось впродовж XIX — XX ст. [5; 6] і триває зараз [7; 8], проте витоки книгописання тут дослідники обійшли своєю увагою або торкаються дотично [5; 6; 7, с. 58; 8, с. 48].

Традиції, започатковані киево-печерськими книгописцями в XI ст., були розвинуті й у наступні століття, до початку книгодрукування, витоки котрого, до речі, теж не достатньо вивчено.

З поновленням книговидавання наприкінці XX ст., перерваного в 1920-х рр., нинішнє покоління киево-печерських друкарів спирається на традиції своїх попередників, в тому числі й книгописців. В цьому й полягає актуальність даного дослідження.

В основу даного дослідження автор поклав життє Феодосія Печерського. Твір був створений в стінах Києво-Печерського монастиря в зв'язку з підготовкою до проведення канонізації Феодосія Печерського в роки ігуменства в монастирі Никона Великого (1078-1088 рр.), під його керівництвом і при діяльній участі диякона Нестора (майбутній славетний руський літописець). До наших днів твір зберігся в складі так званого Успенського збірника, датованого кінцем XII — початком XIII ст. [9, с. 28а-67в]. Цінність життє Феодосія Печерського полягає в тому, що його автор Нестор прийшов до Києво-Печерського монастиря, згідно досліджень автора, між 1060-1062 рр., коли йшло будівництво монастиря на поверхній землі, на початку ігуменства Феодосія. Тому автор життє Феодосія був свідком всіх його діянь і, в тому числі, започаткування створення рукописних книг у Києво-Печерському монастирі.

Джерельну базу дослідження доповнюють Києво-Печерський патерик і статут упорядкованих правил життя ченців у кіновіяльних монастирях.

Києво-Печерський патерик — збірка оповідань про початок Києво-Печерського монастиря та його перших насельників, що висвітлює монастирську історію першої чверті XI — першої третини XIII ст. Твір був створений у Києво-Печерському монастирі в першій третині XIII ст. [8, с. 25]. Його авторами були постриженці Києво-Печерського монастиря. Основу Києво-Печерського патерика складають розповіді ченця Полікарпа, написані між 1223-1233 рр., а також послання Симона (з 1214 р. він був Володимиро-Суздальським єпископом; помер 1226 р.) до Полікарпа. Складовою частиною Патерика є послання Полікарпа до Києво-Печерського архімандрита Акіндіна зі сказаннями про 13 отців печерських (1231 р.) [8, с. 25]. До Києво-Печерського патерика увійшли деякі твори Нестора Літописця. Так, не пізніше початку XV ст. до збірки почали долучати житіє Феодосія Печерського, «Сказання чого ради почався назвався Печерським монастирем» [10, с. XII] тощо.

Статут (кодекс) упорядкованих правил життя ченців у кіновіяльних монастирях ігумен Феодосій Печерський створив на основі двох списків: першого, отриманого від ченця Михаїла з Студійського монастиря, котрий прийшов до Києва з Греції разом з митрополитом Георгієм, і від одного з ченців Києво-Печерського монастиря, якого він відрядив до Константинополя, до Єфрема Скопця — постриженця Києво-Печерського монастиря, щоб той допоміг віднайти Студійський статут і, переписавши його, приніс до Києва [11, с. 43]. Автор даного дослідження вважає, що отримавши два списки Студійського статуту, Феодосій Печерський, творчо доопрацювавши їх і пристосувавши до місцевих умов, фактично створив власну нову редакцію Студійського статуту. Її Києво-Печерський ігумен і запровадив у своєму монастирі в перші роки діяльності монастиря на поверхні землі.

Джерельну базу даного дослідження автор також доповнив і науковою літературою з історії Києво-Печерської лаври та руської рукописної книги, котра водночас є важливим історичним та історіографічним джерелом [12, с. 432].

Об'єктом дослідження автор вважає початок творення рукописних книг у Києво-Печерському монастирі, предметом — його час, місце та розподіл праці між учасниками.

Хронологічні межі дослідження автор обмежив переважно першою половиною 60-х рр. XI ст. Нижній хронологічний рубіж припадає на 1062 р., коли ченці переселилися з печерного монастиря до дерев'яного на поверхні землі [11, с. 39]. Верхній хронологічний рубіж співпадає з 1066 р., коли завершив своє земне життя чернець Іларіон [13, с. 66].

Метою дослідження є доведення того, що келія ігумена Феодосія Печерського була первинним скрипторієм в Києво-Печерському монастирі. Досягнення мети дослідження автор вбачає у вирішенні основних завдань: розглянути свідчення з житія Феодосія Печерського з теми даного дослідження; зупинитися на постатях учасників започаткування в Києво-Печерському монастирі творення рукописних книг; встановити час початку творення рукописних книг у монастирі; описати келію ігумена Феодосія Печерського та дослідити розподіл обов'язків між учасниками процесу творення рукописних книг.

Наукову новизну даного дослідження автор вбачає в тому, що вперше в історіографії робиться спроба довести, що первинним скрипторієм у Києво-Печерському монастирі була саме келія ігумена Феодосія Печерського в 60-х рр. XI ст., а не книгописна майстерня, заснована Миколою Святошею на початку XII ст.

Основні результати дослідження. В житті Феодосія Печерського, покладеного автором в основу даного дослідження є дві оповіді, які становлять надзвичайно велику цінність:

I. Оповідь про створення рукописних книг ченцем Іларіоном і Феодосієм Печерським у його келії. Її для кращого розуміння ми поділили наступним чином:

- «1...Був бо книгописцем добрим,
- 2.і день та ніч переписував книги
3. в келії блаженного отця нашого Феодосія,
4. а той, тихо співаючи псалми, прями своїми руками шерсть
5. або щось інше робив» [11, с. 48].

II. Оповідь про розмову Феодосія Печерського в його келії з економом Анастасієм про закінчення в монастирі харчів [11, с. 49].

В уривку та розповіді міститься декілька надзвичайно цінних свідчень, котрі дають нам можливість встановити/визначити час започаткування рукописного книготворення в Києво-Печерському монастирі, встановити/описати первинний монастирський скрипторій, описати початкову організацію рукописного книготворення та з'ясувати місце в ньому ігумена Феодосія та ченця Іларіона.

Події, описані в розповіді про писання книг у келії ігумена Феодосія ченцем Іларіоном автор даного дослідження відносить до 1062-1066 рр. На це вказує те, що 1062 р. ченці переселилися з печерного монастиря до дерев'яного, збудованого над «старою» печерою [11, с. 47-48], 1066 р. відійшов у вічне життя чернець Іларіон [13, с. 66].

Варто коротко зупинитися на характеристиці основних постатей, які присутні у згаданій вище розповіді.

Феодосій Печерський народився наприкінці X — на початку XI ст. в одному з найбільших п'яти міст Київської Русі — літописному Василеві (нині місто Васильків Київської області) в сім'ї великокняжого дружинника, не особливо знатного, проте до деякої міри родовитого, на що вказував відомий історик Руської церкви академік Є. Голубінський [14, с. 574]. Дитячі, підліткові та юнацькі роки майбутнього Києво-Печерського ігумена пройшли в місті Курську, куди на службу був переведений його батько. Тут він здобув початкову освіту в приватного вчителя [11, с. 34]. Перша спроба юнака залишити рідну домівку, щоб прийняти чернецтво, була невдалою. Проте друга спроба залишити рідну домівку задля наслідування Христа виявилася вдалою. У віці 23-х років він за три тижні разом з купцями дістався столиці Київської Русі — Києва [11, с. 36-37]. Тут він обійшов монастирі, засновані греками, проте, в жоден, згідно житія Феодосія Печерського, його не прийняли [11, с. 37]. Тоді він знайшов старця Антонія Печерського, котрий підвизався в печері над Дніпром неподалік с. Берестове — заміської резиденції київських князів. 1032 р. молодий подвижник у печері старця Антонія прийняв чернецтво від пресвітера Никона [11, с. 37]. На думку автора даного дослідження, саме при постригу в чернецтво він і отримав ім'я «Феодосій».

Невдовзі в печері навколо старця Антонія зібралось 12 ченців, які влаштували печерний монастир, викопавши ходи-коридори, печерну церкву та келії [1, с. 67]. Першим Києво-Печерським ігуменом Антоній Печерський поставив Варлаама [1, с. 68]. А першим пресвітером, котрий почав здійснювати літургію в печерній церкві Благовіщення Пресвятої Богородиці, став пресвітер Никон Великий [11, с. 41]. Коли останній залишив печерний монастир і вирушив у далеку Тмутаракань, Феодосій був возведений в сан пресвітерства та почав служити літургію [11, с. 41], а після переведення Варлаама на ігуменство до щойно збудованого Димитріївського монастиря, ченці обрали Феодосія на ігуменство [11, с. 42]. Під керівництвом новообраного ігумена печеряни збудували над «старою» печерою дерев'яний монастир, до якого й переселилися 1062 р. [11, с. 42-43].

Постать ченця Іларіона згадується в житті Феодосія Печерського двічі: 1. Як він розповідав Нестору Літописцю про спокусу його бісами; 2. Як він у келії ігумена Феодосія займався написанням книг [11, с. 48-49]. Ігумен Модест, укладач сказань про преподобних отців, мощі котрих донині нетлінно спочивають в Дальніх печерах Києво-Печерської лаври вважає, що в житті Феодосія Печерського мова йде про Іларіона Схимника, мощі котрого знаходяться в Дальніх печерах [15, с. 9]. І, своєю чергою, це мощі п'ятого київського митрополита Іларіона, русина за походженням, котрий після його усунення з митрополичої кафедри прийшов до печери Антонія [15, с. 10]. Отже, згідно твердженню ігумена Модеста, в житті мова йде про колишнього митрополита київського, котрий разом з ігуменом Феодосієм Печерським започаткували в Києво-Печерському монастирі рукописне книгтворення.

Проте така думка в історичній науці не єдина, оскільки ще на початку ХХ ст. тоді ще молодий російський вчений М. Д. Присьолков висунув гіпотезу, згідно якої митрополит Іларіон, зміщений з митрополичої кафедри греками, в печері Антонія 7 листопада 1053 р. прийняв схиму під ім'ям Никон [16, с. 188-201; 17, с. 188]. Дискусія з цього приводу в наукових колах не вщухає й до наших днів [18, с. 27-39]. Автор даного дослідження не є прихильником даної гіпотези тому, що в історичних джерелах, і в першу чергу, в житті Феодосія Печерського, перед нами постають постаті Никона й Іларіона [11, с. 37, 39, 41, 48, 49].

В попередніх роботах автор зазначав, що до справи започаткування рукописного книго творення в Києво-Печерському монастирі мав відношення й Никон Великий [19, с. 26-274; 20, с. 24]. Проте це не відповідає дійсності. Як вказує О. О. Шахматов, Никон залишив чернече братство, котре мешкало ще в печері, в лютому 1061 р. та повернувся до Києво-Печерського монастиря вже 1068 р. [21, с. 435]. Тому Никон Великий не міг брати участь в започаткуванні рукописного книгтворення в Києво-Печерському монастирі.

Отже, рукописне книгтворення в Києво-Печерському монастирі було започатковане між 1062-1066 рр. ігуменом Феодосієм Печерським і ченцем Іларіоном.

З оповіді, покладеної в основу даного дослідження, бачимо, що первинним скрипторієм у Києво-Печерському монастирі була келія ігумена Феодосія. Вона складалася з декількох кімнат-приміщень. На це вказує один з епізодів про економ, згаданого автором даного дослідження вище. Так, в один з вечорів, коли ігумен і чернець Іларіон займалися створенням рукописних книг, до келії увійшов економ Анастасій і повідомив ігумена про відсутність в монастирі харчів

[11, с. 48]. Вислухавши економа, ігумен відправив його, а сам «пішов до внутрішньої келії своєї співати щоденне правило, а помолившись, повернувся і сів далі робити свою роботу» [11, с. 48-49].

Таким чином, ми маємо достовірні свідчення про те, що келія ігумена Феодосія складалася з трьох кімнат (чи приміщень): перша — очевидно та, в котру потрапляли ті, хто заходили до келії з подвір'я. Тут, очевидно, ігумен приймав ченців і своїх духовних чад; друга — та, в котрій чернець Іларіон «день та ніч переписував книги». Для чого призначалася ця кімната при будівництві келії, ми не знаємо; третя — та кімната, котра в житті Феодосія зветься «внутрішньою келією», в котрій він молився та спав.

Нестор Літописець — автор житія Феодосія Печерського, характеризує ченця Іларіона як досвідченого, майстерного книгописця: «Був бо книжником добрим ...» [11, с. 48].

Слова «і день та ніч переписував (Іларіон. — О. Б.) книги ...» вказують на те, що ця справа для ченця Іларіона була монастирським послухом. Отже, він був каліграфом. До речі, рання згадка про монастирського каліграфа міститься в Студійському статуті, запровадженому ігуменом Феодосієм Печерським у своєму монастирі [14, с. 678].

Дослідник історії бібліотечної справи М. І. Слуховський зазначав, що в економічному відношенні «работа монастырского переписчика была совершенно одинакова с работой прочих монахов: одни муку мололи, другие хлебы пекли, третьи иконы делали, четвёртые огородничали, а вот некоторые умножали монастырскую библиотеку и даже продавали свою книгописную продукцию на частный рынок» [22, с. 7-9]. Проте це не зовсім відповідає дійсності. Каліграфи в Києво-Печерському монастирі займали привілейоване становище. На це вказує один із приписів Студійського статуту, котрим каліграфи навіть звільнялися від низки храмових богослужінь, щоб, на думку автора, більше часу присвячували книгописанню.

Дослідник руської рукописної книги XI-XIII ст. Б. В. Сапунов вказував, що робочий день у писця-каліграфа тривав 10-12 годин на добу [23, с. 102]. Тому, на думку автора, чернець Іларіон, який постає на сторінках житія Феодосія Печерського, як перший Києво-Печерський каліграф, присвячував книгописанню в келії ігумена 10-12 годин на добу.

Відомий український дослідник історії рукописної книги Я. Запаско вважає, що в рукописній справі пріоритетна роль надавалася каліграфам — переписувачам книг [24, с. 8]. Вони, слід думати, визначали загальний вигляд кодексу, його формат, будову, дбали про писальні матеріали, підбирали художників і палітурників [24, с. 8].

Не дивлячись на те, що книгописання в Києво-Печерському монастирі з часом стає різновидом монастирського послуху, для ченця Іларіона та Феодосія Печерського ця справа носила богоугодний характер. Останній мав можливість брати участь у справі створення рукописних книг у вільний час від виконання своїх монастирських обов'язків, несучи послух ігуменства. Згідно з дослідженнями Б. В. Сапунова, в осіб духовного звання, «занятих в церквах прямими обов'язками, времени на переписывание едва ли оставалось много, 4-6 часов в день» [23, с. 102]. Тобто, ми бачимо, що Феодосій Печерський мав можливість

займатися книготворчою справою 4-6 годин на добу. Автор вважає, що це міг бути, переважно, нічний час.

Під час писання книги ченцем Іларіоном ігумен Феодосій тихо співав псалми [11, с. 48]. Автор вважає, що це підтверджує те, що створення рукописних книг у Києво-Печерському монастирі носило богоугодний характер.

Тихо співаючи псалми, ігумен Феодосій «пряв своїми руками шерсть», на думку автора, для звивання листів пергаменту в зошити, чи перепльоту книг, або щось інше робив [11, с. 48]. Останні слова, на думку автора, слід розуміти як те, що Феодосій міг і виконувати якісь інші роботи при створенні рукописних книг.

Можна припустити, що Феодосій Печерський також займався написанням чи переписуванням книг. Зокрема так вважає відомий дослідник історії бібліотечної справи К. І. Абрамов, який зазначав, що Феодосій Печерський «радовал себя писанием книжным» [25, с. 20]. На таку думку дослідника наштовхнули слова з Києво-Печерського патерика: «Пише ж [Феодосій] і сіє в молитві ...» [11, с. 12].

Оповідь, покладена в основу даного дослідження, на думку автора, засвідчує, що з самого початку організації процесу створення рукописних книг він набуває артільної чи цехової організації з розподілом праці між її учасниками, зокрема, ченцем Іларіоном і Феодосієм Печерським. Так, перший писав книги, будучи каліграфом, а другий пряв з шерсті нитки для зшивання листів пергаменту в зошити та зошити в книгу, про що мова вже йшла вище.

Хоча, все ж таки, необхідно вказати на те, що досить чіткого розподілу праці між книготворцями, в даному випадку між ченцем Іларіоном і Феодосієм Печерським, не було. З цього приводу М. С. Тимошик зазначав: «Творці давніх рукописних книг на зорі рукописної справи здебільшого поєднували в собі переписувача, і редактора, і коректора, і каліграфа (писаря), і художника» [26, с. 79].

Висновки. Викладений вище матеріал дає підстави стверджувати, що в житті Феодосія Печерського містяться історичні свідчення, котрі дають можливість встановити час започаткування в Києво-Печерському монастирі рукописного книготворення; ченців, котрі започаткували цю справу; з'ясувати первісний монастирський осередок цієї справи. Отже, рукописне книготворення в Києво-Печерському монастирі було започатковане після переселення ченців 1062 р. з печер до дерев'яного монастиря. Учасниками цієї справи стали чернець Іларіон та ігумен Феодосій Печерський, келія котрого стала первинним скрипторієм у Києво-Печерському монастирі. З самого початку рукописне книготворення набуло ознак артільної організації з відносним розподілом праці між її учасниками.

Перспективи подальших наукових розвідок з обраної теми автор вбачає в дослідженні розвитку рукописного книго творення в Києво-Печерському монастирі, яке отримало значний розвиток у наступні часи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Полное собрание русских летописей. Т. 38 (Радзивилловская летопись) / Под. ред. И. Д. Приселкова. — Л.: Наука, 1989. — 178 с.
2. Толочко П. П. Київська Русь / П. П. Толочко. — К.: Альтернатива, 1996. — 352 с.
3. Самуил (Миславский). Краткое историческое описание Киево-Печерской Лавры / Самуил (Миславский). — К.: Акад. Киевской при Лавре Печерской, 1791. — 144 с.

4. Болховитинов Е. А. Описание Киево-Печерской лавры / Болховитинов Е. А. — К., 1826. — 131 с.
5. Титов Ф. И. Очерки по истории русского книгописания и книгопечатания. 1. Русское книгописание в XI-XVIII вв. / Ф. И. Титов — К., 1910.
6. Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника / А. Д. Гришин, П. В. Голубуцкий, Е. П. Кабанец [и др.]. — К.: Радянська Україна, 1992. — 287 с.
7. Степовик Д. В. Історія Києво-Печерської лаври / Д. В. Степовик. — К.: Видавничий відділ Української Православної церкви Київського патріархату, 2001. — 558 с.
8. Серафима, игуменія. История Киево-Печерской лавры. Книга I (XI-первая половина XIII в.). Историко-богословское исследование / Серафима, игуменія. — К.: Мистецтво, — 2001. — 432 с.
9. Успенский сборник XII-XIII вв.: Тексты / Под. Ред. С. И. Котюка. — М.: Наука, 1971. — 758 с.
10. Абрамович Д. И. Исследование о Киево-Печерском патерике, как историко-литературном памятнике / Д. И. Абрамович. — СПб.: Изд. Отд-ния рус. яз. и словесности имп. Акад. наук, 1902. — 213 с.
11. Житіє Феодосія Печерського / Абрамович Д. І. Києво-Печерський патерик (Вступ. Текст. Примітки) / Д. І. Абрамович. — К.: ВУАН, 1931. — 280 с.
12. Історичне джерелознавство / Я. С. Калакура та ін. — К.; Либідь, 2002. — 488 с.
13. Дива печер лаврських / відпов. ред. В. М. Колпакова : упорядник І. В. Жиленко [Редколегія : Кабанець Є. П., Колпакова В. М., Жиленко І. В.]. — К.: Видавничий дім КМ «Академія». — 1997. — 160 с.
14. Голубинский Е. История русской церкви. — Т. 1. Период первый. Киевский или домонгольский, 2-я часть. — М.: тип. Лисснера и Романа. — 1881. — 792 с.
15. Модест, игумен. Краткие сказания о жизни и подвигах святых отцов Дальних пещер / Модест, игумен. — К.: В тип. И. А. Давиденко. — 1862. — 80 с.
16. Приселков М. Д. Митрополит Илларион. В схиме Никон, как борец за независимую русскую церковь / Приселков М. Д. // Сборник статей, посвящ. С. Ф. Платонову. — СПб., 1911.
17. Приселков М. Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X-XII вв. / М. Д. Приселков. — СПб.: тип. Стасюлевича, 1913. — 430 с.
18. Кабанець Є. П. Іларіон-Никон Великий, повернення до однієї старої гіпотези / Є. П. Кабанець // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті укр. історії та культури: зб. наук. праць.— К., 2001. — Вип. 3. — С. 28-40.
19. Бабич О. Початки книжкової справи у Києво-Печерському монастирі // О. І. Бабич // Редактор і видавець. — 2007. — №1. — С. 25-30.
20. Бабич О. І. Розвиток книжкової справи Києво-Печерського монастиря в до монгольську добу / О. І. Бабич // Наукові записки Інституту журналістики.— 2007. — Том 27 (квітень-червень). — С. 23-30.
21. Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах / А. А. Шахматов. — СПб.; М. А. Александрова, 1908. — 687 с.
22. Слуховский М. И. Библиотечное дело в России до XVIII века / М. И. Слуховский. — М.: Книга, 1968. — 231 с.
23. Сапунов Б. В. Книга в России в XI-XIII вв. / Б. В. Сапунов — М.: Наука, 1978. — 241 с.
24. Запаско Я. „Доброписці тоді славні були?“. Нариси з українського рукописного мистецтва / Я. П. Запаско. — Львів: Афіша, 2003. — 176 с.
25. Абрамов К. И. История библиотечного дела в СССР / К. И. Абрамов. — М.: Книга, 1980. — 352 с.

REFERENCES

1. Priselkov, I. D. (Ed.). (1989). *Complete collection of Russian chronicles*. (Vol. 38 Radzivilov Chronicle). Leningrad: Nauka (in Rus.).
2. Tolochko, P. P. (1996). *Kievan Rus*. Kyiv: Alternative (in Ukr.).
3. Samuil (Mislavskyi). (1791). *A short historical description of Kiev-Pechersk Lavra*. Kyiv: Kiev Acad. at the Lavra of Pechersk (in Rus.).
4. Bolkhovitinov, E. A. (1826). *Description of Kiev-Pechersk Lavra*. Kyiv (in Rus.).
5. Titov, F. I. (1910). *Essays on the history of Russian bookwriting and book printing* (Vol. 1. Russian book-writing in the XI-XVIII centuries). Kyiv (in Rus.).
6. Grishin, A. D. & Golobutsky, P. V. & Kabanets, E. P. & other. (1992). *Essays on the history of the Kiev-Pechersk Lavra and the Reserve*. Kyiv: Radianska Ukraina (in Rus.).
7. Stepovik, D. V. (2001). *History of Kiev-Pechersk Lavra*. Kyiv: Publishing Department of the Ukrainian Orthodox Church of Kyiv Patriarchate (in Ukr.).
8. Seraphim, Abbess. (2001). *The history of Kiev-Pechersk Lavra. Historical and theological research* (Book I: XI-the first half of the XIII century). Kyiv: Mystetstvo (in Rus.).
9. Kotiuk, S. I. (Ed.). (1971). *Uspensky collection of the XII-XIII centuries: Texts*. Moscow: Nauka (in Rus.).
10. Abramovich, D. I. (1902). *Research of the Kiev-Pechersk Patericon, as a historical and literary monument*. St. Petersburg: Izdanie otdeleniia russkogo yazyka i slovesnosti imperatorskoi Akademii nauk (in Rus.).
11. Abramovich, D. I. (Ed.). (1931). The Life of Theodosius Pechersky. In *Kievo-Pechersk Paterik (Introduction, Text, Notes)*. Kyiv: VUAN (in Ukr.).
12. Kalakura, Y. (Ed.). (2002). *Historical Source Studies*. Kyiv: Lybid (in Ukr.).
13. Kolpakova, V. M. (Ed.). (1997). *The miracles of Lavra caves*. Kyiv: Publishing House "Academy" (in Ukr.).
14. Golubinskii, E. (1881). *History of the Russian Church* (Vol. 1. Period the first. Kiev or the pre-Mongolian, 2nd part). Moscow: Publishing House of Lissner and Roman (in Rus.).
15. Modest, Father-Superior. (1862). *Short stories about the life and deeds of the holy fathers of the distant caves*. Kyiv: Publishing House of I. A. Davidenko (in Rus.).
16. Priselkov, M. D. (1911). Metropolitan Hilarion. In monastic rule Nikon as a fighter for an independent Russian Orthodox Church. In *Collected papers, ded. to S. F. Platonov*. St. Petersburg (in Rus.).
17. Priselkov, M. D. (1913). *Essays on the Church and Political History of Kievan Rus X-XII centuries*. St. Petersburg: Publishing House of Stasiulevich (in Rus.).
18. Kabanets, E. P. (2001). Ilarion-Nikon the Great, the return to one old hypothesis. *Lavrskii Almanakh: Kyevo-Pecherska Lavra v konteksti ukrainskoi istorii ta kultury: zbirnyk naukovykh prats (Almanac of Lavra: Kyiv-Pechersk Lavra in the Context of Ukrainian History and Culture: Collection of scientific works)* 3, 28-40 (in Ukr.).
19. Babych, O. (2007). Beginnings of the book business in Kiev-Pechersk Monastery. *Redaktor i Vydavets (Editor and publisher)*, 1, 25-30 (in Ukr.).
20. Babych, O. I. (2007). Development of the book publishing in Kiev-Pechersk Monastery in the pre-Mongolian times. *Naukovi Zapysky Instytutu Zhurnalistyky (Scientific Notes of the Institute of Journalism)*, 27, 23-30 (in Ukr.).

21. Shakhmatov, A. A. (1908). *Search for the oldest Russian chronicles*. St. Petersburg; M. A. Aleksandrova (in Rus.).
22. Sluhovskii, M. I. (1968). *Librarianship in Russia until the eighteenth century*. Moscow: Kniga (in Rus.).
23. Sapunov, B. V. (1978). *Book in Russia in the XI-XIII centuries*. Moscow: Nauka (in Rus.).
24. Zapasco, J. (2003). "Writers who wrote goodness at that time were glorious". *Essays on Ukrainian Handwritten Art*. Lviv: Aphisha (in Ukr.).
25. Abramov, K. I. (1980). *The history of librarianship in the USSR*. Moscow: Kniga, 1980 (in Rus.).
26. Timoshik, M. (2003). *The history of publishing business*. Kyiv: Culture and science (in Ukr.).

УДК 217,94 (477) «1940/1980»

Бондарчук П.М.*,
доктор історичних наук,
провідний науковий співробітник
Інститут історії України НАН України,
Київ, Україна, peter.ukr.kyyv@mail.com

РИМО-КАТОЛИКИ В УРСР (ДРУГА ПОЛОВИНА 1940-х — ПЕРША ПОЛОВИНА 1980-х РОКІВ)

Анотація. Аналізується релігійне життя римо-католиків УРСР в другій половині 1940-х — першій половині 1980-х років. Основним об'єктом дослідження є пересічні віруючі, прояви їхньої релігійності. Розглядається релігійна політика радянської влади та її вплив на релігійне життя римо-католиків, основні моменти внутрішньоконфесійного життя Римо-католицької церкви, мережа римо-католицьких організацій, кількісний склад вірян та кліру. Окреме місце в статті займає аналіз релігійної поведінки та особливостей релігійної свідомості віруючих. Простежено відвідування віруючими богослужінь, виконання ними обрядів життєвого циклу, зокрема хрещень.

Стверджується, що упродовж 1940–1980-х рр. значно зменшилася кількість віруючих, що брали участь у богослужіннях та церковних обрядах. Така тенденція була зумовлена як секуляризаційними процесами серед населення, так і тим, що чимало храмів було закрито або зруйновано, і віряни не мали змоги відвідувати їх. Загалом релігійне життя римо-католиків України впродовж 1940–1980-х рр. під адміністративним тиском влади поступово згасало. І лише політика перебудови в СРСР і подальший розпад радянської системи надали поштовх відродженню діяльності РКЦ в Україні.

Ключові слова: римо-католики, Римо-католицька церква, віруючі, релігійна поведінка, обрядова активність, релігійна політика.

Аннотация. В статье анализируется религиозная жизнь римо-католиков УССР в середине 1940-х — первой половине 1980-х годов. Главным объектом исследования являются рядовые верующие, проявления их религиозности. Рассматривается религиозная политика советской власти, ее влияние на религиозную жизнь римо-католиков, основные моменты внутриконфессиональной жизни Римо-католической церкви, сеть римо-католических организаций, количественный состав верующих и клира. Отдельное место в статье занимает анализ религиозного поведения и особенностей религиозного сознания верующих. Прослежено посещение верующими богослужений, исполнение ими обрядов жизненного цикла, в частности крещений.

* Bondarchuk P.M., Doctor of Historical Sciences, Leading Research Fellow, NASU Institute of History of Ukraine, Kyiv, Ukraine. peterukr.kyyv@gmail.com
ROMAN CATHOLICS IN UKRAINIAN SSR (second part of 1940-s — first half of 1960-s years)

Утверждается, что на протяжении 1940-1980-х гг. значительно уменьшилось количество верующих, которые принимали участие в богослужениях и церковных обрядах. Такая тенденция обуславливалась как секуляризационными процессами среди населения, так и тем, что многие храмы были закрыты или разрушены, и верующие не имели возможности их посещать. В целом религиозная жизнь римо-католиков Украины на протяжении 1940-1980-х гг. под административным давлением власти постепенно угасала. И лишь политика перестройки в СССР и дальнейший распад советской системы дали толчок возрождения деятельности РКЦ в Украине.

Ключевые слова: римо-католики, Римо-католическая церковь, верующие, религиозное поведение, обрядовая активность, религиозная политика.

Abstract. Religious life of Roman Catholics in Soviet Ukraine in the second part of 1940s — the first half of 1980s. is analyzed. The main object of research is ordinary believers, manifestations of their religiousness. Religious policy of Soviet power, its influence on the religious life of Roman Catholics, crucial moments of within confessional life of Roman Catholic church, net of Roman Catholic organizations, quantitative composition of believers and clergy are examined. The analysis of believers' religious behavior and specifics of religious consciousness occupies a special place in the article. The believers' attendance of worship services, the performance of religious ceremonies of living cycle, particularly baptism, are elucidated.

It is stated that during 1940-1980-s years the quantity of believers which took part in worship services and religious ceremonies was considerably decreased. This tendency was dealt as with secularization processes within population as well as with the fact that many churches were closed or ruined, and believers did not have possibilities to attend them. On the whole religious life of Roman Catholics of Ukraine during 1940-190-s years under administrative pressure of power was gradually going out. And only the policy of perestroika (restructuring) in the USSR and further desintegration of soviet system influenced revival of Roman Catholics Church activity in Ukraine.

Key words: Roman Catholics, Roman Catholic Church, believers, religious behavior, ritual activity, religious policy.

Постановка проблеми. Однією з важливих проблем дослідження релігійного життя України є питання соціорелігійної історії. Основним об'єктом вивчення її є не діяльність церковних структур, а пересічні віряни. Соціорелігійні студії включають аналіз впливу державної політики в церковно-релігійній сфері на релігійне життя віруючих, розгляд мережі релігійних організацій, кількісного та соціально-демографічного складу духовенства й вірян, висвітлення особливостей їхнього повсякденного життя, проявів їхньої релігійної свідомості та поведінки. Рефлексія над цими питаннями має важливе значення для розвитку соціальної історії, історії Церкви та релігії загалом. У цій статті зроблена спроба проаналізувати ці проблеми на прикладі римо-католиків України, історія діяльності яких до цих пір залишається малодослідженою.

Аналіз попередніх публікацій. Релігійне життя римо-католиків в УРСР досліджуваного періоду висвітлено в українській історіографії доволі слабо. Спеціальних монографічних досліджень, присвячених цій проблемі, не існує, однак, є низка монографій, присвячених проблемі релігійного життя України загалом. Зпоміж них: «Партійно-державна політика щодо релігій та релігійних інституцій в Україні 1940–1950-х років: політологічний дискурс» В. Войналовича [1], «Релігійність населення України у 40–80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін» і «Релігійна свідомість віруючих УРСР (1940–1980-і роки): повсякденні прояви, трансформації» П. Бондарчука [2; 3], «Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944–1964 років» Я. Стоцького [4] та ін. Існують також брошури і низка статей, в яких об'єктом дослідження є діяльність Римо-католицької церкви, зокрема: «Римсько-Католицька Церква на Поділлі у 20-ті-

90-ті роки XX ст.: історико-релігієзнавче дослідження» В. Сторчового та В. А. Нестеренка [5], цикл статей В. Войналовича та ін. Досліджуваній проблемі також присвячений збірник документів, підготовлений В. Сергійчуком [6]. Певну увагу проблемі релігійного життя римо-католиків України приділили зарубіжні дослідники, зокрема польські. З-поміж досліджень польських дослідників варто відзначити «Kościoły katolickie na Podolu: Obwód winnicki, 1941–1964» Й. Шиманського [7].

Метою статті є дослідження становища римо-католиків у радянській Україні, прояви їхньої релігійної свідомості та поведінки. Автор також порушує питання радянської політики щодо Римо-католицької церкви, мережі її громад і кількісного складу віруючих та кліру цієї конфесії.

Основні результати дослідження. Однією з конфесій, що діяли на території України, була Римо-католицька церква (РКЦ). Ставлення радянського режиму до неї було значно суворішим, ніж до Руської православної церкви. Ватикан був налаштований проти радянської влади, тому керівництво СРСР сприймало РКЦ як вагомий перешкоду для поширення радянської ідеології у свідомості широких мас. Історик С. Горбач наголошує: «Добре організована в міжнародному плані, сильно централізована католицька церква була дійсно серйозним супротивником на шляху поширення радянського впливу на територіях, населених мільйонами католиків» [8]. Це було однією з основних причин, чому влада здійснювала політику спрямовану на ослаблення цієї конфесії.

Після переселення поляків із Західної України в Польщу в повоєнний період значну частину римо-католицьких парафій було ліквідовано. Крім того радянська влада намагалася позбавити реєстрації громади там, де римо-католики проживали компактними групами. Тому деякий час більшість римо-католицьких громад були незареєстрованими. Так, на кінець 1945 р. згідно з даними Ради в справах релігійних культів, в Україні діяло 114 зареєстрованих римо-католицьких громад, які обслуговувалися 11 ксьондзами (на 1 січня 1945 р. відповідно 95 і 18) [9, с. 181]. Проте в наступні роки кількість зареєстрованих громад значно збільшилася. Вже на початок 1946 р. лише в Кам'янець-Подільській області було зареєстровано 31 католицьку громаду, які об'єднували 32886 парафіян [5, с. 39]. На 1 січня 1950 р. на обліку перебувало вже 210 римо-католицьких громад і 66 ксьондзів, тобто за 5 років їхня кількість значно збільшилася. По областях УРСР громади Церкви і священники розподілялися наступним чином (див. табл. 1) [10, арк. 74].

Як показує таблиця, найбільша частка католицьких громад була в Закарпатській, Кам'янець-Подільській, Житомирській, Вінницькій, Чернівецькій, Дрогобицькій, Львівській, Тернопільській областях. Чиновники РСРК оцінювали приблизну кількість римо-католиків на 1948 р. у 90 тис. осіб [11, арк. 125]. Однак ця цифра відображала лише кількість тих, хто відвідував храми. А кількість віруючих, які вважали себе римо-католиками, була значно більшою.

На 1 січня 1950 р. на обліку перебувало 210 римо-католицьких громад і 66 ксьондзів. Найбільше їх було в Закарпатській (62 парафії, 28 священників), Кам'янець-Подільській (29 парафій, 2 священники), Житомирській (28 парафій, 1 священник), Вінницькій (27 парафій, 1 священник), Чернівецькій (15 парафій, 2 священники), Дрогобицькій (14 парафій, 15 священників), Львівській (11 парафій, 6 священників), Тернопільській (8 парафій, 6 священників) областях [10, арк. 74].

Чиновники РСРК оцінювали приблизну кількість римо-католиків на 1948 р. у 90 тис. осіб [11, арк. 125]. Однак ця цифра відображала лише кількість тих, хто регулярно відвідував храми. А кількість віруючих в УРСР, які вважали себе римо-католиками, була значно більшою, не менше, ніж кількості тисяч осіб.

Таблиця 1

Області	Кількість парафій	Кількість священиків
Закарпатська	62	28
Кам'янець-Подільська	29	2
Житомирська	28	1
Вінницька	27	1
Чернівецька	15	2
Дрогобицька	14	15
Тернопільська	8	6
Львівська	11	6
Ровенська	6	1
Станіславська	4	1
Волинська	2	2
Київська	1	Немає
Одеська	1	1
Харківська	1	Немає
Дніпропетровська	1	Немає

Ця статистика показує, що кількість парафій значно перевищувала число римо-католицьких священиків. У низці регіонів вони лише могли відвідувати віруючих раз у три-чотири місяці. Тому віряни просили державні органи дозволити їм збиратися для молитви без священиків. В інформаційному звіті уповноваженого в справах релігійних культів в УРСР за IV квартал 1946 р. зазначалося, що таке прохання варто задовольнити, оскільки немає підґрунтя для відмови, і це дещо привчить римо-католиків обходитися без духовенства, таким чином розхитавши одну з головних позицій папізму [12, арк. 43]. Відсутність духовенства означала й поступовий занепад із часом багатьох громад цієї течії.

У другій половині 1940-х — першій половині 1950-х рр. частину діючих костьолів було передано різним радянським установам. На відміну від 1930-х рр. закриття костьолів тепер мотивувалося різними технічними причинами — аварійним станом будівлі та неспроможністю громади її відремонтувати тощо [5, с. 40]. Ось як описували закриття костьолу римо-католики із с. Красне Тиврівського району Вінницької області у своїй заяві (1954 р.) на ім'я голови Ради міністрів СРСР Г. Маленкова: «...Користуючись Сталінською Конституцією УРСР, наші парафіяни почали ремонтувати костьол... Однак 2 березня 1946 р. ... закрили костьол; він був засипаний зерном, доки буря не зірвала жерстяний дах... Нам замість костьолу відвели для молитви дві кімнати з коридором у будинку священика» [13, арк. 10].

Серед планів радянської влади щодо ослаблення впливів РКЦ було і створення автокефальної римо-католицької церкви в Україні, незалежної від Вати-

кану, щоб краще контролювати вітчизняних римо-католиків. В інформаційному звіті уповноваженого РСРК при РМ СРСР в УРСР за IV квартал 1947 р. з-поміж важливих завдань було «визначення ксьондзів римо-католицької церкви в площині виявлення осіб для організації автокефальної римо-католицької церкви в Україні (з метою відриву її від Ватикану)...» [14, с. 151–158]. Пізніше від цієї мети відмовилися.

Попри перепони щодо функціонування РКЦ пересічні віряни виявляли неабияку релігійну активність. Наскільки високий у відсотковому відношенні був кількісний показник відвідуваності костьолів, свідчить звіт уповноваженого РСРК при РМ СРСР в УРСР П. Вільхового про діяльність РКЦ. Приміром, у с. Жданове Шаргородського району Вінницької області на богослужіннях у найбільші свята 1952 р. були присутні близько 5 тис. осіб (це при тому, що парафія нараховувала майже 6260 парафіян), у м. Бар — 4 тис. (близько 2560 парафіян), с. Копіївка Тульчинського району — 3 тис. (близько 700 парафіян), с. Красне Тиврівського району — 3 тис. (близько 1,3 тис. парафіян) [6, с. 92–93]. Така велика різниця між кількістю прибулих на богослужіння і кількістю парафіян окремих населених пунктів означала, що в богослужіннях брали участь і жителі сусідніх сіл.

У костьолі в Ужгороді наприкінці 40-х — на початку 50-х рр. на ранкових недільних службах були присутні 50–100 осіб, на денних — до 400, вечірніх — 100–150 [15, арк. 8]. У кафедральному костьолі Львова ввечері напередодні Різдва 24 грудня 1953 р. було понад 2,5 тис. осіб, а 25 грудня вдень — до 1,5 тис. Така мала цифра пояснюється тим, що 25 грудня був робочим днем [6, с. 93–94]. Враховуючи відносно невелику кількість римо-католиків, це були доволі непогані показники. Загалом можна говорити, що відвідуваність богослужінь у римо-католиків у тих місцевостях, де вони проживали компактно і де діяли їхні храми, була вищою, ніж у православних за тих самих умов.

У звіті вказувалося, що відвідуваність костьолів залишалася на рівні попередніх років. Отже, у 1940-х рр. ми маємо ті самі, якщо не більші, показники відвідуваності богослужінь. Проте в римо-католиків, як і у прибічників РПЦ, кількість сповідальників була значно менша, ніж тих, що відвідували богослужіння. Якщо взяти до уваги костьоли окремих населених пунктів, то кількість осіб, що сповідалися 1952 р., була в 10–15 разів меншою, ніж присутніх на богослужінні [6, с. 92–93]. Звісно, така ситуація простежувалася не в усіх громадах. В окремих костьолах сповідалося до 80–90% учасників богослужінь.

Активними римо-католики були й щодо виконання релігійних обрядів життєвого циклу. Здійснення цих обрядів католицьким духовенством можуть охарактеризувати показники по кафедральному костьолу у Львові. 1950 р. там було охрещено 134 особи, 1951-го — 145, 1952-го — 126, 1953-го — 125. Кількість вінчань у ці роки становила відповідно 47, 51, 63 і 61 [6, с. 93], тобто у 2–3 рази менше. Проте важливо враховувати, що більшість римо-католиків польського походження були виселені після війни до Польщі й тих, що залишилися, було небагато. Можна також стверджувати, що ситуація із виконанням обрядів у ці роки в середовищі римо-католиків була сталою або близькою до неї. Якщо хрещень 1953 р. у кафедральному костьолі Львова було здійснено менше порівняно з 1950 р., то вінчань — більше. У цьому разі можемо говорити не про зменшення рівня релігійності, а лише про вплив природних факторів, як-от народжуваність.

У середовищі римо-католиків виконувалися й інші обряди, зокрема, пов'язані з аграрною сферою. Уповноважений Ради в справах релігійних культів в УРСР П. Вільховий повідомляв про здійснення одного з таких обрядів в одному з населених пунктів Дрогобицької області на початку 1950-х рр.: «У неділю ксьондз Сумряк разом із віруючими молився про “послання дощу”, влаштувавши з цією метою хресну ходу в огорожі костьолу. З правого боку костьолу біля вівтаря стояла група дівчат 12–15 осіб віком від 10 до 15 років, одягнених у різні сукні і перев'язаних через плече широкою біло-блакитного кольору стрічкою, з лівого боку костьолу приблизно такого ж віку хлопчики — 10–12 осіб. Хресну ходу супроводжували діти віком 7–8 років, вдягнені в білі сукні, з розпущеним волоссям і з маленькими кошиками в руках, які кидали під ноги ксьондза пелюстки червоних троянд і т. д.» [16, арк. 21].

Проте для досліджуваного періоду характерне поступове припинення релігійної діяльності, пов'язаної із релігійним календарем і природними умовами (колективні молитви із проханням послати дощ абощо). Тут вплив мали два різних фактори. У працях радянських науковців зазначалося, що свідченням послаблення віри є виключення так званих релігійних обрядів, пов'язаних із трудовою діяльністю (боротьба з посухою, початок певної трудової практики, зокрема, виведення худоби на пасовище тощо) [17, с. 18]. «Коли ми змінюємо глибокі структури цивілізації, ми маємо водночас переписувати всі кодекси нашого життя» [18, с. 396], — вважав Е. Тоффлер.

Секуляризація цієї сфери поступово відбувалася в усьому світі, й Радянський Союз не був винятком. Другим фактором, який не згадували радянські автори, було те, що проти виконання подібних обрядів виступала радянська влада, забороняючи їх здійснення. І саме останній фактор найбільше вплинув на поступове витіснення цих обрядів з релігійного життя віруючих СРСР.

Велику увагу римо-католики приділяли апостолату мирян. Вони брали участь у реколекціях — слухали цикл бесід (лекцій), які пояснювали сенс тієї чи тієї релігійної події, свята. Римо-католики значно більше від православних приділяли уваги участі віруючих у діяльності неформальних релігійних груп, які вели місіонерську роботу серед населення.

Про нелегальні об'єднання мирян-католиків («католицька дія») при львівському кафедральному соборі, зокрема, повідомляв 1948 р. уповноважений РСРК в УРСР П. Вільховий. Це об'єднання проводило широку релігійну роботу серед молоді й дітей, надавало допомогу малозабезпеченим [6, с. 59]. Віруючі католики брали участь в організації міністрантів (від лат. «міністерум» — служба), які залучали юнаків та підлітків до богослужіння з попереднім навчанням. Такої ж мети прагнуло досягти й білянство. З сімей віруючих ксьондз обирав дівчат, які під час великих свят символічно зображали Діву Марію. Для них при костьолах могли організовувати маріологічні курси (маріологія — вчення про Діву Марію, одна з галузей теології). При деяких костьолах жінки похилого віку входили до неформальних груп девоткерії, які виступали в ролі наставниць білянок. До неформальних груп також відносилися ружанці. Створення їхніх гуртків було спрямоване на пропагування серед вірян старанного релігійного способу життя [19, с. 44]. У звіті за другий квартал 1949 р. П. Вільховий дав характеристику релігійної організації ружанців, що діяла в с. Бісковичі Самбірського району Дрогобицької області. Ружанці вели активну релігійну діяльність, зокрема до-

помагали священику в його культовій практиці [6, с. 64]. Існували також організації терціаріїв. Такі релігійні об'єднання існували в багатьох парафіях.

Проте традиційне для римо-католицизму існування гуртків та груп віруючих турбувало владу. Ці об'єднання зумовлювали особливу причетність і відповідальність віруючих за справи релігійної громади, слугували важливою підпорою духовенству (оформлення костюлу, підготовка дітей до першого причастя та помічників ксьондза, які допомагали йому під час богослужінь тощо). Вони були перешкодою для радянської боротьби з релігією і насадження радянської ідеології. Тому радянське релігійне законодавство не передбачало їх існування. І тому влада намагалася припинити їх функціонування.

У листі П. Вільхового, уповноваженого РСРК в УРСР від 16 березня 1949 р. до уповноважених в областях республіки було поставлено завдання: вживати заходів для виявлення та ліквідації цих організацій, знімати з реєстрації священиків і виконавчі церковні органи, розпускати релігійні громади за порушення радянського законодавства [14, с. 157–158]. Так, осередкові «ружанців» у с. Слобідці-Красилівській (Хмельницької області) було категорично заборонено збиратися для групових молитов. Релігійні обряди дозволялося здійснювати віруючим лише в костюлі чи каплиці [5, с. 42]. Такі заборони обмежували діяльність й інших римо-католицьких організацій. Унаслідок заборони функціонування різних поширених серед римо-католиків релігійних товариств, які були вагомою опорою римо-католицької церкви, їй було завдано великої шкоди.

Попри значний тиск на структури РКЦ повоєнний період не став фатальним для римо-католиків, хоча і завдав значної шкоди церкві. Прихід до влади М. Хрущова давав деякий час надії, що ставлення влади до РКЦ буде ліберальнішим. Проте кінець 1950-х — початок 1960-х рр. ознаменувався активною антирелігійною політикою. Внаслідок її проведення різко зменшилася кількість діючих костюлів, що вплинуло на відвідування храмів вірянами й виконання ними обрядів.

Звернімо увагу на статистичні дані. На 1 січня 1957 р. в УРСР діяло 170 зареєстрованих римо-католицьких громад [20, арк. 1] із 80 священнослужителями [20, арк. 1 зв.]. Така ж кількість громад залишалася на 1 січня 1958 р. [21, арк. 8], однак ксьондзів було лише 72 [21, арк. 8 зв.]. Якщо порівняти зі статистикою, що стосувалася 1950 р., то кількість зареєстрованих римо-католицьких громад зменшилася на кілька десятків. Впродовж хрущовської боротьби з релігією мережа РКЦ зазнала подальших змін. Уже на 1 січня 1962 р., за офіційними даними, в УРСР зареєстрованих громад залишалося лише 122. Вони об'єднували 48 320 парафіян [22, арк.17], які регулярно відвідували костюли, систематично виконували релігійні обряди.

Але крім цих віруючих, існував великий контингент осіб, які бували в костюлах лише у великі свята і виконували релігійні обряди нерегулярно. Відповідно кількість віруючих, які користувалися послугами католицького духовенства, була більшою. У звіті уповноваженого РСРК в УРСР К. Полонника про діяльність РКЦ у 1960 р. наводиться кількість римо-католиків — 100 тис. осіб [6, с. 164]. Але й ця цифра неповна, адже в Україні на той час проживало біля 360 тис. поляків, релігійність яких загалом була вищою, ніж в українців. До того ж римо-католицька церква для поляків та угорців в УРСР частково виконувала функції етнічного інституту.

Те, що радянські чиновники занижували кількість римо-католиків свідчать і самі документи радянських чиновників. У звіті про роботу уповноваженого РСРК при РМ УРСР за 1961 р. пояснювалося, чому це робиться: «Матеріали одночасного обліку, представленого нам міськрайвиконкомом, говорять, що існуючі в Україні станом на 1 січня 1962 р. 122 католицьких громад об'єднують 48320 віруючих. Це, звичайно, ті віруючі, які регулярно відвідували костьоли, систематично виконували релігійні обряди. Особисті спостереження за рядом крупних католицьких громад (Житомир, Львів, Ужгород, Мукачів, Одеса, костьоли Вінницької і Хмельницької областей), бесіди з окремими віруючими і ксьондзами показують, що крім постійно відвідуючих богослужіння і регулярно виконуючих релігійні обряди католиків, існує ще значний контингент осіб польського і угорського походження, які бувають в костьолах лише по великих святах і виконують релігійні обряди нерегулярно.

Відповідно, кількість віруючих, які користуються послугами католицького духовенства, більша, ніж вказано в звітних матеріалах обліку. З цього ні в якому випадку не можна робити висновки, що матеріали обліку не точні, ні. Вони говорять — як і по реформаційній церкві і іудейському культу — про постійний контингент віруючих. Але окрім постійного контингенту існує ще так сказати контингент «перемінний». Як бачимо, радянські чиновники під віруючими розуміли лише тих осіб, що регулярно відвідували церкву. До того ж менша цифра дозволяла їм успішніше рапортувати про боротьбу з релігією.

У підтримуванні релігійності римо-католиків набагато більша заслуга, ніж у інших конфесіях, належала священикам. Представники радянських органів неодноразово вказували на високий освітній рівень римо-католицького духовенства, його дисциплінованість і обережність у поведінці [22, арк. 239, 246; 23, арк. 22; 6, с. 187, 188–189]. Так, уповноважений РСРК при РМ УРСР К. Полонник у своїй друкованій доповіді, присвяченій діяльності РКЦ, підготовлений на Все-союзну нараду з питань діяльності католицької церкви, яка мала відбутися в січні 1963 р., писав, що жоден культ не має таких відмінно вишколених, відданих служителів [22, арк. 239] та всебічно підготовлених священиків, як католицька церква [22, арк. 246]. В одному з документів за підписом К. Полонника від 29 листопада 1962 р. писалося: «Дисципліна в рядах католицького духовенства — зразкова. І дотримується вона суворо всіма ксьондзами...» [6, с. 187]. «Все, що не роблять ксьондзи, вони роблять дуже тонко, для посторонніх непомітно. Вони, наприклад, ніколи не ставлять свій підпис під тією чи іншою заявою віруючих, “двадцятки”, виконавчого органу громади, що звертаються в державні органи. Ніколи публічно не солідаризуються зі своїми віруючими. При будь-якій нагоді намагаються підкреслити свою залежність від громади. Насправді ксьондзи задають тон в кожній релігійній громаді, направляючи її діяльність. Причому ксьондзи польської гілки католицької церкви на Україні роблять це тонше, розумніше, ніж ксьондзи угорської гілки...» [6, с. 188–189]. Великою мірою завдяки своєму духовенству багато римо-католиків не сприймали антирелігійної радянської агітації, або ж вона не надто на них впливала.

Римо-католицьке духовенство, пристосовуюсь до жорстокого обмеження релігійного життя, не без вказівок із Ватикану, відхилялося від канонічних правил. Було скорочено майже наполовину літургію, спрощено деякі релігійні обряди (освячення житлових будинків, колодязів, паски), а за відсутності священно-

служителя віруючі могли здійснювати їх самі, використовуючи освячену ксьондзом воду. Священники могли вінчати осіб різного віросповідання, спілкуватися з віруючими їхньою рідною мовою під час сповіді, хрещення та вінчання [1, с. 635–636]. Запроваджувалися й інші зміни задля порятунку РКЦ в Україні. Влада, стурбована такою живучістю культу, намагалася обмежити кількість ксьондзів, дискредитувати їх в очах віруючих.

Важливою віхою в католицизмі був II Ватиканський собор (1962 — 1965 рр.), який став поворотним моментом у житті цієї конфесії. На ньому були визначені основні шляхи «вживлення» католицизму у світ із метою включення Церкви у вирішення актуальних світових проблем. Програма «аджорнаменто» (оновлення) стала направляючою у вирішенні як внутрішньоцерковних і міжцерковних проблем, так і питань позацерковної діяльності.

II Ватиканський собор здійснив низку кроків для перебудови внутрішньої структури Церкви. Позаяк колишнє надмірно централізоване керівництво не виправдало себе, то для гнучкішого керівництва були створені національні конференції єпископів або єпископати. Вони ставали проміжною інстанцією між масами віруючих і Ватиканом [24, с. 9]. Отже, роль єпископів у керівництві Церквою посилилася.

II Ватиканський собор прийняв 16 богословських документів із різних богословських, внутрішньоцерковних, міжцерковних і соціальних питань. Із них 4 конституції: про літургію, про Церкву, про одкровення, про Церкву в сучасному світі; 9 декретів: про засоби соціального спілкування, про єкуменізм, про східні католицькі церкви, про пастирський обов'язок єпископів, про пристосування й оновлення чернечого життя, про семінарії, про апостолат мирян, про місіонерську діяльність Церкви, про служіння і життя священників; 3 декларації: про взаємовідносини Церкви з нехристиянськими релігіями, про християнську освіту, про релігійну свободу [25, с. 76; 26, с. 63]. Собор також проголосив необхідність діалогу між віруючими й невіруючими.

Діячі РКЦ у період собору виступали за спрощення релігійного культу і пристосування літургійних обрядів до конкретних умов. Була прийнята конституція про літургію, яка вказувала, що латинське богослужіння має враховувати місцеві умови. Рекомендувалося використовувати національні мови й музику для здійснення окремих обрядових дій [25, с. 83; 26, с. 67]. Такі кроки безумовно віталися представниками багатьох національних культур.

Значна увага II Ватиканського собору була приділена розвитку єкуменізму. На католицькому соборі були присутні представники — спостерігачі від низки християнських некатолицьких релігійних організацій, зокрема Руської і Грузинської православних церков, Вірмено-григоріанської церкви (Вірменської апостольської церкви) [25, с. 116] та ін.

Значні зміни відбулися і в релігійній ідеології. До II Ватиканського собору головна роль в католицькій теології належала томізму. Перед собором і в ході нього більшість теологів виступила з вимогою відмови від монопольного становища томізму на користь концепції плюралізму. Остання відкривала шлях для привнесення в католицьку теологію ідей із таких філософських течій як феноменологія, екзистенціалізм, структуралізм, позитивізм та ін. Підтримку плюралістичним течіям надавав Папа Павло VI. Проте право регулювати розвиток процесу післясоборової теології керівництво Церкви залишило за собою. У пе-

ріод понтифікату Іоана Павла II була здійснена спроба повернення до монополітизму. Перевага надавалася томізму, тоді як інші теологічні течії виступали в ролі другорядних [24, с. 14–15]. Як бачимо, РКЦ у цей період пройшла через серйозні реформи, що вплинули й на її структури в Україні.

Усередині 1950-х рр. релігійна активність римо-католиків залишалася такою високою, як у повоєнний період. Приміром у діючій каплиці с. Гречаного (Хмельницька область) на богослужіннях у звичайні дні були присутні від 150 до 250 осіб, а на Пасху (18 квітня 1954 р.) зібралося близько 5 тис. осіб. Більшість із них були жителями інших районів [27, арк. 111–112]. У костьолі Житомира на Пасху цього ж року були присутні 2 тис. осіб, із них до 40% становила молодь [27, арк. 112]. У римо-католицькій громаді Вінниці, де нараховувалося 3,2 тис. віруючих, за два тижні до Пасхи сповідалося 2,8 тис. осіб, а на богослужінні у костьолі були присутні до 3 тис. У костьолі с. Жданового Шаргородського району Вінницької області на Пасху (1954 р.) було до 3,5 тис. осіб, із них 15% — молоді, а на другий день — 2 тис. Священик висповідав 3,5 тис. віруючих [27, арк. 113]. Як бачимо, близько 80–90%, а то й більше відвідувачів великодніх богослужінь в окремих костьолах сповідалися перед святом.

Масове закриття храмів у кінці 1950-х — першій половині 1960-х рр. призвело до того, що у багатьох місцевостях віряни позбулися змоги відвідувати богослужіння. Частина з них добиралася до тих храмів, що знаходилися віддалено від їхнього місця проживання. Тому існуючі храми, попри істотне зменшення віруючих, були на свята переповнені. Приміром, у недільні дні кафедральний костьол у Львові на початку 1960-х рр. відвідували до 1,2 тис. осіб, у м. Полонному Хмельницької області — 1 тис., у с. Гречанах цієї ж області — 1,1 тис., у Житомирі — 800, в Ужгороді та Мукачеві Закарпатської області — 550 і 500, в Одесі — 500. У релігійні свята кількість віруючих зростала. Так, у костьолі Житомира бувало 3 тис. й більше осіб, у костьолі с. Гречани Хмельницької області — до 3,5 тис., у м. Полонному — 2 тис., у Львові — 1,7 тис., в Ужгороді — 1,2 тис., в Одесі — 1 тис., у Мукачеві — 900 [22, арк. 251]. Костьоли в Тернопільській області у звичайні недільні дні 1960 р. відвідували 500–550 осіб, у престольні свята — близько 2 тис. Таке зростання відбувалося також за рахунок приїжджих з інших місцевостей [28, арк. 11]. Дещо меншою диспропорція у відвідуванні костьолів у різні дні (1964 р.) була в Західній Україні. Якщо Шаргородський костьол (Вінницька область) відвідували у святкові дні до 5 тис. осіб, у недільні — 1,5–2 тис., у звичайні дні — 40–50, то Самбірський у святкові дні — 800–850, у звичайні недільні — 350–400 осіб, кафедральний собор у Львові у святкові дні — 3,3–3,6 тис. осіб, у недільні — 2,2–2,5 тис. [29, арк. 23].

У звіті уповноваженого Ради в справах релігійних культів в УРСР за 1961 р. вказується, що в костьолах завжди повно молоді й підлітків [22, арк. 29]. Останнє для більшості православних храмів у цей період було радше винятком. Як ми вже згадували, для багатьох римо-католиків костьол відіграв роль більш універсальну, ніж звичайної релігійної будівлі. Для частини угорців (у Закарпатті) та поляків в УРСР він до певної міри вважався національною інституцією (як синагога для іудеїв).

Рівень відвідуваності костьолів був високий лише по святах за умови, що месу служитиме священик. Костьоли, які не мали священиків, відвідували переважно люди похилого віку. Звістка про приїзд ксьондза до храму швидко шири-

лася навколишніми селами і збирала багато вірян, охочих здійснити релігійні обряди, особливо сповідатися [22, арк. 251]. Через те кількість осіб, які збиралися в костьолі, могла перевищувати кількість місцевих віруючих.

Закриття костьолів та зняття з реєстрації громад не завжди призводило до занепаду останніх. Так, у с. Чернівці Могилів-Подільського району Вінницької області римо-католицька громада була знята з реєстрації 1949 р., однак віруючі продовжували регулярно збиратися просто неба на кладовищі — до півсотні осіб, навіть у 1960-х рр. Схожа ситуація спостерігалася й у Вінниці [6, с. 206] та інших населених пунктах, хоча, як ми зазначали раніше, за відсутності священика їх відвідували переважно люди похилого віку.

Серед регулярних відвідувачів костьолів на початку 1960-х рр. жінки склали 70–80%, решта — чоловіки середнього та похилого віку [6, с. 199]. Діти й молодь ходили здебільшого на святкові богослужіння. Серед парафіян у містах були й представники інтелігенції.

Велику увагу римо-католики багатьох населених пунктів приділяли сповіді та причастю. У кафедральному костьолі Львова 1961 р. сповідалися 6,1 тис. віруючих, 1962-го — 5,5 тис.; в одеському костьолі 1960 р. — 1,2 тис. осіб, 1961-го і 1962-го — стільки ж [6, с. 200]. 1964 р. лише в чотирьох костьолах Вінницької області (шаргородський, жданівський, хмельницький, городоцький) причащалися понад 13 тис. осіб [29, арк. 23]. Звернімо увагу на співвідношення кількості сповідей і причасть. 1962 р., згідно з офіційними даними, у кафедральному костьолі Львова сповідалися 5,5 тис. віруючих, причащалися 10,2 тис.; у житомирському та борщівському (Тернопільська область) — відповідно 4 і 6 тис., полонському — 5,5 і 6 тис., гречанському (Хмельницька область) — 4,5 і 6 тис. [30, с. 423]. Проте тих, хто сповідався та причащався в окремих населених пунктах, могло бути набагато менше, ніж відвідувачів святкових богослужінь. Така різниця (із переважанням причасть) могла бути зумовлена як тим, що показник сповідальників міг бути занижений римо-католицьким духовенством, так і тим, що в РКЦ, на відміну від РПЦ, прив'язаність причасть до сповідей була не такою жорсткою. А після Другого Ватиканського собору це питання було лібералізоване, сповідь не була обов'язковою умовою причастя, хоча віруючі й зобов'язані регулярно сповідатися.

Значна увага в цей період приділялася римо-католиками і виконанню обрядів життєвого циклу. Так, у житомирському костьолі 1960 р. було охрещено 774 дітей, 1961-го — 755, 1962-го — 740; у костьолах Закарпаття 1960 р. — 1416, 1961-го — 1284; у Хмельницькій області 1960-го — 536 дітей, 1961-го — 551 [6, с. 200]. У костьолі Житомира 1963 р. охрестили 1994 осіб, а в костьолах Львівської області — 454 [31, арк. 26]. Багато римо-католиків, щоб здійснити обряд хрещення, приводили своїх дітей за багато десятків кілометрів. Значно менше людей вінчалися у храмі: в костьолах Тернопільської області 1960 р. — 37 пар, 1961-го — 39, 1962-го — 21; у Хмельницькій 1960 р. — 139, 1961-го — 103 [6, с. 200]. У римо-католиків спостерігалася та сама тенденція, що й у православних: доволі велика частка виконаних хрещень і порівняно мала — вінчань.

Особливо сильні у цей період позиції РКЦ були в Закарпатті, де віряни проживали відносно компактно. На початок 1960-х рр. у костьолах вінчалися навіть працівники державних установ. Інколи їх до цього спонукали священики. У Рахівському районі настоятель солотвинського костьолу Гевелі відкрито запропо-

нував місцевому вчителю, який виступав із лекціями на атеїстичну тематику, обвінчатися, обіцяючи виконати цей обряд таємно [22, арк. 31]. У регіонах, де римо-католиків було менше, такі випадки траплялися набагато рідше.

Період із середини 1960-х до середини 1980-х рр. характеризується послабленням втручання держави в суто релігійні справи. Антирелігійні тенденції, що виявлялися у кінці 1950-х — на початку 1960-х рр., продовжували розвиватися в м'якшій формі. У грудні 1964 р. (вже одразу після усунення М. Хрущова від влади) Верховний Суд СРСР за участю КДБ провів спеціальну нараду з питань порушення «соціалістичної законності» щодо віруючих. Голови верховних судів союзних республік отримали доручення вивчити відповідні кримінальні справи 1962–1964 рр. У січні 1965 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила постанову «Про деякі факти порушення соціалістичної законності щодо віруючих» [32, с. 101]. Радянське релігійне законодавство в зазначений період зазнало певних змін. Було конкретизовано відповідальність за його порушення. Влада намагалася всі дії проти Церкви та релігії прикрити законом. Коли ж вони мали явно антизаконний характер, то відповідальність покладалася на конкретних чиновників. Основний акцент у боротьбі проти Церкви тепер робився на антирелігійну пропаганду. Однак попри певну лібералізацію відповідної політики, релігійність населення зменшувалася.

На березень 1969 р. в УРСР діяли 117 римо-католицьких громад із кількістю осіб, що відвідували костьоли та каплиці, понад 64 тис. [6, с. 20]. А загальна чисельність віруючих римо-католиків була значно більша. Серед поляків та угорців, які проживали в УРСР, відсоток релігійності був набагато вищим, ніж серед українців. До того ж існували незареєстровані групи римо-католиків. 1960 р. лише в Тернопільській області їх діяло 6 [28, арк. 14]. В інших регіонах, де римо-католиків проживало значно більше, ця цифра була вищою.

Які ж були особливості релігійної свідомості римо-католиків того періоду. Позаяк дані, що стосуються цієї проблеми у цей період в Україні відсутні, скористаємося даними опитувань у Білорусії, де відбувалися аналогічні процеси, хоча з певними застереженнями (вплив українського соціуму тощо). Наприкінці 1970-х — на початку 1980-х рр. лише 16% римо-католиків Білорусії уявляли Бога в образі людини, близько 35% вважали Бога духом, розлитим у природі (деякі з них уявляли Бога як дух і як силу водночас), близько 20% ототожнювали його із невизначеною і непізнанною природною силою, 30% не мали чітких уявлень або вагалися у відповіді. Спостерігалися зміни у погляді — відхід від антропоморфізму: «Раніше уявляв собі бога як людину, а тепер думаю що це — якась сила» [33, с. 202]. Загалом антропоморфні уявлення про Бога серед римо-католиків були поширені рідше, ніж серед православних, водночас спостерігалася подальша заміна їх абстрактними.

Близько 70% опитаних римо-католиків вірили в існування потойбічного життя, 19,3% — не вірили і 10,7% особам важко було відповісти. Ті, що не вірили, давали такі відповіді: «Краще жити на землі, ніякого раю не хочу»; «муки пекла мене не лякають» [33, с. 204].

Кількість тих, хто якимось уявляв потойбічне життя, була значно меншою, ніж тих, що вірили в нього: 50% не мали конкретних уявлень про рай, пекло і чистилище. Лише 20% дотримувалися церковної інтерпретації, а 14% відходили від неї. Останні зазвичай відповідали: «Рай може бути і в земному житті»; «де добре, там і рай» тощо [33, с. 205]. К. Прокошина, характеризуючи уявлення римо-

католиків про потойбічне життя, писала: «...Лише близько третини віруючих мають і зберігають конфесійний зміст цього догмату. Уявлення основної маси віруючих про цей предмет віри — поряд із вірою в потойбічне життя — різноманітні, дуже невизначені й розпливчасті. Потойбічному життю вони не надають значення, не замислюються над ним. Воно у цієї категорії віруючих існує в загальному сенсі винагороди за служіння богу чи як покарання за гріхи у земному житті. Важливо відзначити також наявність віруючих католиків, які заперечують існування раю і пекла, потойбічного світу (близько 20%). Вони не вірять в існування загробного життя, ніяк не уявляють його і дають вільне тлумачення раю, пекла. У цьому варто вбачати суттєву ознаку безсистемності конфесійного знання у віруючих, розмивання релігійної свідомості, із якої випадають суттєві її складові — уявлення про загробне життя» [33, с. 206]. Далі автор порівнює невизначені уявлення католиків із чіткими уявленнями баптистів і адвентистів.

У цей період римо-католики продовжували демонструвати більшу активність у відвідуванні храмів, ніж віряни РПЦ. У Вінницькій області костюл у м. Бар 1976 р. на Пасху відвідали 1,8 тис. осіб; у Шаргороді — 3,5 тис., в с. Чернівці Могилева-Подільського району — така ж кількість [34, арк. 33; 35, арк. 43]. Враховуючи невелику кількість римо-католиків, що там проживали, це не так уже й мало. Серед молільників 15–20% складали молодь і діти шкільного віку. 1978 р. на Пасху в костюлах на святковій месі у Хмельницькій області були присутні близько 3,5–4 тис. осіб, тоді як при освяченні продуктів — 12–14 тис. [36, арк. 86], що також свідчить про значні секуляризаційні процеси в середовищі римо-католиків, адже більшість віруючих надали перевагу не святковій месі, а освяченню продуктів. Чимало вірян були присутні на богослужіннях і в інших регіонах. У Закарпатській області 1978 р., за офіційними даними, у великодні дні костюли відвідали понад 11 тис. осіб, із них — більше 7 тис. жінок і близько 700 дітей [36, арк. 28].

Не забували римо-католики відвідувати костюли і в інші свята. На Хмельниччині у перший день Різдва у 10 храмах (де служили 3 священики) побували 1977 р. 10 тис. осіб, 1976-го — 11 тис. [35, арк. 33]. 1978 р. у Хмельницькій області на різдвяні свята у костюлах побувало до 9 тис. молільників [36, арк. 122], у Вінницькій області — 28 тис., із них 80% — жінки, 20% — чоловіки, близько 2 тис. — молодь [36, арк. 96]. Отже, можна стверджувати, що римо-католики відвідували богослужіння частіше, ніж православні — за наявності храмів у тих місцевостях, де вони проживали.

Динаміку відвідуваності костюлів у звичайні недільні дні й великі свята, сповідей і причастя можна простежити на прикладі Вінницької області (див. таблицю 2) [37, арк. 162–163]:

Таблиця 2

Відвідування храмів і виконання обрядів сповіді та причастя	Кількість віруючих			
	1972 рік	1974 рік	1973 рік	1975 рік
Звичайні недільні дні	4500	4340	3786	3842
Різдво	25600	31320	21830	20850
Великдень	30600	38220	37760	28500
Престольне свято	25448	38995	38184	38184
Сповідалися	54102	48863	48884	45800
Причащалися	76983	67825	69881	50000
Прим. У графах «Сповідалися» і «Причащалися» вказано загальну кількість сповідей і причастя за рік.				

Кількість відвідувачів у храмах залежала як від значущості свята (Пасха, Різдво), так і від традиції його святкування (престольні). У звичайні недільні дні кількість відвідувачів богослужінь у костьолах була в 6–8 разів нижча, ніж на Пасху.

Ось як описує своє враження після відвідування кафедрального костьолу у Львові 1 січня 1966 р. співробітниця Ради в справах РПЦ (одночасно відвідала й храм св. Юра): «Ще за квартал до костьолу побачила великий потік людей, які направлялися туди. Людей було близько 800–1000 осіб, причому паломництво не зупинялося весь час... Мене вразило, що серед такої великої кількості відвідувачів майже половина були молоді люди віком 20–30 років, а також 150 дітей шкільного віку. Всі присутні гаряче молилися <...>, майже у всіх у руках були молитовники, але майже ніхто їх не відкривав, бо знали слова молитви напам'ять. Це стосується як старих, так і молодих. Навіть багато дітей повторювали слова молитви напам'ять. Хору підспівували майже всі присутні...» [38, арк. 1–2].

Інспектор відділу Ради в справах релігій Н. Скудін описав свої враження від перебування у молитовному будинку римо-католицької громади у Києві (вул. Шепетівська) 1975 р.: «У виконанні релігійних обрядів у ранковий і денний час взяли участь близько 550 осіб. Серед віруючих понад 60–70 відсотків — люди похилого віку. 20–30 відсотків — середнього і до 10 відсотків шкільного і дошкільного віку — молодь. Спостереження показало, що більшість парафіян є глибоко віруючими. Разом із тим слід відзначити, що в обряді сповіді взяли участь всього лише 5–7 відсотків від загальної кількості присутніх віруючих» [39, арк. 49]. Отже, наведені факти показують, що римо-католики в Україні в цей період демонстрували глибшу релігійність, ніж прибічники РПЦ.

Порівняємо ступінь виявів релігійної поведінки римо-католиків в УРСР із даними, що стосуються інших республік. На кінець 1970-х — початок 1980-х рр. у Білорусії, де склалася майже така сама релігійна ситуація серед римо-католиків, систематично відвідували костьоли 37,5% віруючих, регулярно молилися 34% (тоді як знали молитви 81,9%), регулярно сповідалися— 38,8% [33, с. 200]. Ці показники вищі, ніж серед православних віруючих. В Україні ж ці цифри були значно нижчі передусім через меншу компактність проживання римо-католиків і, відповідно, менші впливи оточення.

У період із середини 1960-х до середини 1980-х рр. у житті вірян продовжували значну роль відігравати й обряди життєвого циклу, хоча, звичайно, порівняно з повоєнним періодом їхнє виконання скоротилося. Приміром, у Вінницькій області 1972 р. було охрещено 529 дітей римо-католиків, а 1975-го — 457; повінчано відповідно 134 та 141 особи; поховано за релігійним обрядом — 117 та 190 [37, арк. 163]. Як бачимо, тут виконувався переважно обряд хрещення, натомість вінчання та поховання — значно рідше.

Серед інших обрядів життєвого циклу, що проводилися у римо-католицьких храмах, варто відзначити конфірмацію (тайнство миропомазання в католицькій церкві). Кількість конфірмованих залежала від багатьох обставин. 1967 р. в католицькій громаді м. Полонного (Хмельницька обл.) було конфірмовано лише 7 осіб, тому що цей обряд священник здійснював упродовж 10 років і за цей час основна маса охочих його пройшла. У с. Маниківці цієї ж області

1967 р. було конфірмовано близько 50 осіб, позаяк цей обряд священник став проводити останні три роки [40, арк. 98]. У громаді с. Гречани та деяких інших у Хмельницькій області обряд конфірмації не здійснювався взагалі [40, 99]. Не проводився він того року і в діючих римо-католицьких громадах Тернопільської області [40, арк. 100].

Висновки. Релігійне життя римо-католиків України досліджуваного періоду було зумовлено низкою обставин і мало специфічний характер. Під час війни радянське керівництво на чолі з Й. Сталіним під впливом внутрішніх та зовнішніх факторів дозволило низці релігійних течій (у тому числі РКЦ) легально функціонувати в обмежених (доволі широких порівняно з довоєнним періодом) рамках. Проте ставлення влади до РКЦ було значно суворішим, ніж до РПЦ, оскільки Ватикан був налаштований проти радянської влади, і керівництво СРСР сприймало РКЦ як вагому перешкоду для поширення радянської ідеології у свідомості широких мас.

Наприкінці 1950-х рр. відбулися значні зміни у ставленні влади до церковних інституцій, і, зокрема, РКЦ. Така політика тривала аж до усунення від влади М. Хрущова. Було закрито багато костелів, посилено антирелігійну пропаганду. Зміни у керівництві СРСР 1964 р. призвели до лібералізації у ставленні до Церкви та віруючих. Влада відмовляється від чітко виражених антизаконних дій і намагається антирелігійні дії прикривати законом. Акценти переносяться із відкритої брутальної боротьби із Церквою на витонченіше — зменшення кількості віруючих шляхом антирелігійної пропаганди та виховання.

Впродовж досліджуваного періоду зменшувалася загальна кількість вірних римо-католицькій традиції, особливо осіб із високими показниками побожності. Релігійні ідеї зміщувалися на периферію свідомості та втрачали свій вплив на життя людей. Дедалі менше віруючих поклалися на Бога і зверталися до нього, посилювалися сумніви у створенні світу Богом та його всевладності. При ослабленні віри в Бога послаблювалася віра в існування потойбічного життя, воскресіння мертвих, кари за гріх. На рівні буденної релігійної свідомості спостерігався різкий розрив між церковним віровченням та тим, як його інтерпретували пересічні люди. Багато релігійних приписів рідко виконувалися більшістю вірян.

Упродовж 1940–1980-х рр. значно зменшилася кількість віруючих, що брали участь у богослужіннях, сповідалися, причащалися в католицьких храмах. Така тенденція була зумовлена не лише секуляризаційними процесами серед населення, а й тим, що чимало храмів було закрито або зруйновано (особливо впродовж кінця 1950-х — у першій половині 1960-х рр.) і віряни багатьох населених пунктів не мали змоги відвідувати їх. Значно менше, ніж тих, що брали участь у богослужіннях, було віруючих, які сповідалися та причащалися. Повільніше, ніж кількість учасників богослужінь, зменшувалася частка виконаних релігійних обрядів хрещення. Кількість цих обрядів значно перевищувала число здійснених обрядів похорон і вінчання.

Загалом релігійне життя римо-католиків України впродовж 1940–1980-х рр. під адміністративним тиском влади поступово згасало. І лише політика перебудови в СРСР й подальший розпад радянської системи надали поштовх відродженню діяльності РКЦ в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Войналович В. А. Партиїно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 — 1960-х років: політологічний дискурс / В. А. Войналович. — К.: Світогляд, 2005. — 741 с.
2. Бондарчук П. М. Релігійність населення України у 40–80-х роках ХХ ст.: Соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін / П. М. Бондарчук. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. — 382 с.
3. Бондарчук П. М. Релігійна свідомість віруючих УРСР (1940–1980-і роки): повсякденні прояви, трансформації / П. М. Бондарчук. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. — 322 с.
4. Стоцький Я. Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики в 1944–1964 роках / Я. Стоцький. — К.: ФАДА, ЛТД, 2008. — 510 с.
5. Сторчовий В. М. Римсько-Католицька Церква на Поділлі у 20-ті — 90-ті роки ХХ ст.: історико-релігійне дослідження / В. М. Сторчовий, В. А. Нестеренко. — Коломия: ВПТ «ВІК», 2001. — 67 с.
6. Сергійчук В. У боротьбі за рідну віру римо-католики України завжди були несхитні / [упоряд. і авт. прим.] В. Сергійчук. — К.: Дніпро, 2001. — 298 с.
7. Szymanski J. Kościoły katolickie na Podolu: Obwód winnicki, 1941–1964 / Jozef Szymanski. — Lublin: Norbertinum, 2003. — 491 s.
8. Горбач С. І. Деякі аспекти відносин між Ватиканом та СРСР після Другої світової війни (1945–1953 рр.) / С. І. Горбач // Український історичний журнал. — 1998. — № 6. — С. 68–76.
9. Войналович В. А. Римо-католицькі громади України в контекстах взаємин СРСР і Ватикану перших повоєнних років (1944 — 1946 рр.) / В. А. Войналович // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. — Вип. 8. — Ч. 2. — С. 171–183.
10. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 12.
11. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4038.
12. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4555
13. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 2, спр. 174.
14. Войналович В. А. Римо-католицькі громади України у вимірах державної релігійної політики (II пол. 40-х — 50-ті роки ХХ ст.) / В. А. Войналович // Історія України: маловідомі імена, події, факти. — К.: Рідний край, 1999. — Вип. 7– С. 151–158.
15. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 2, спр. 88.
16. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 783.
17. Андрианов Н. П. Особенности современного религиозного сознания / Н. П. Андрианов, Р. А. Лопаткин, В. В. Павлюк. — М.: Мысль, 1966. — 247 с.
18. Тоффлер Э. Третья волна / Элвин Тоффлер; пер. с англ. — М.: АСТ, 2004. — 557 с. (Phylosophy).
19. Бондаренко В. Д. Религиозная община в современном обществе / В. Д. Бондаренко, А. С. Косянчук, В. В. Фомиченко. — К.: Политиздат Украины, 1988. — 128 с.
20. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 2, спр. 219.
21. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 2, спр. 226.
22. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24,спр. 5488.
23. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 7, спр. 9.

24. Мазалова В. П. Католицизм — четверть века спустя после II Ватиканского собора / В. П. Мазалова. — М.: Знание, 1989. — 64 с.
25. Мчедлов М. П. Эволюция современного католицизма / М. П. Мчедлов. — М.: Мысль, 1967. — 234 с.
26. Мчедлов М. П. Католицизм / М. П. Мчедлов. — 2-е изд. — М.: Политиздат, 1974. — 280 с.
27. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24,спр. 3531.
28. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 2, спр. 323.
29. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 2, спр. 449.
30. Войналович В. А. Доля римо-католицького культу в Україні в умовах політики державного атеїзму (кінець 50-х — перша половина 60-х років) / В. А. Войналович // Історія України: Маловідомі імена, події, факти (36. ст.). — Вип. 20–21. — К.: Рідний край, 2003. — С. 405–425.
31. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 422.
32. Пашенко В. О. Православ'я в новітній історії України / В. О. Пашенко. — Ч. 2. — Полтава, 2001. — 736 с.
33. Католицизм в Белоруссии / Е. С. Прокошина, К. К. Койта, Т. П. Короткая и др.; АН БССР, Ин-т философии и права; под ред. А. С. Майхровича, Е. С. Прокошиной. — М.: Наука и техника, 1987. — 240 с.
34. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 7, спр. 29.
35. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 7, спр. 55.
36. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 7, спр. 83.
37. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 7, спр. 24.
38. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 446.
39. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 7,спр. 9.
40. ЦДАВО України, ф. 4648,оп. 5, спр. 33.

REFERENCES

1. Voinalovych V. A. (2005). *Party-state politics toward religion and religious institutions in Ukraine within 1940–1960s: the politological dyscurs*. Kyiv: Svitohliad (in Ukr.).
2. Bondarchuk P. M. (2009). *The religiousness of the population of Ukraine in the 40–80s of the XXth century: sociocultural influences, features, trends*. Kyiv: Institute of History of Ukraine (in Ukr.).
3. Bondarchuk P. M. (2012). *The religious consciousness of believers of Ukrainian SSR (1940–1980s): everyday manifestations, transformations*. — Kyiv: NASU Institute of History of Ukraine (in Ukr.).
4. Stotskyi V. M. (2008). *State and religions in the western regions of Ukraine: confessional transformations in the context of state policy in 1944–1964*. Kyiv: FADA, LTD (in Ukr.).
5. Storchovyi V. M., & Nesterenko V. A. (2001). *The Roman Catholic Church in Podillia in the 20–90s of the XXth century: the historical and religious studies*. Kolomyia: VPT «VIK» (in Ukr.).
6. Serhiichuk V. (Ed.) (2001). *In the struggle for native faith the Roman Catholics of Ukraine have always been steadfast*. Kyiv: Dnipro (in Ukr.).
7. Szymanski J. (2003). *Kościół katolicki na Podolu: Obwód winnicki, 1941–1964*. Lublin: Norbertinum (in Pol.).

8. Horbach S. I. (1998). Some aspects of relations between Vatican and the Soviet Union after World War II (1945–1953). *Ukrainskyi istorychnyi journal (Ukrainian historical journal)*, 6. 68–76 (in Ukr.).
9. Voinalovych V. A. (2004) Roman Catholic communities of Ukraine in the context of relations of the USSR and Vatican in early postwar years (1944–1946). *Storinky Voinnoi Istorii Ukrainy (The Pages of War History of Ukraine)*, 8, 2, 171–183.
10. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 24, file 12.
11. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 24, file 4038.
12. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 23, file. 4555.
13. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4648, description 2, file 174.
14. Voinalovych V. A. (1999). Roman Catholic communities of Ukraine in the dimensions of state religious policy (the second half of the 40's–the 50s of the XXth century). *Istoria Ukrainy: Malovidomi imena, podii, facty (History of Ukraine: Little-known names, events, facts)*, 7, 151–158.
15. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4648, description 2, file 88.
16. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 24, file 783.
17. Andrianov N. P., & Lopatkin R. A., & Pavliuk V. V. (1966) *Features of modern religious consciousness*. Moskva: Mysl, 1966 (in Rus).
18. Toffler E. (2004). *Third Wave*. Moskva: AST, 2004.
19. Bondarenko V. D., & Kosianchuk A. S., & Fomychenko V. V. (1988). *The religious community in modern society*. Kyiv: Politizdat Ukrainy (in Rus).
20. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4648, description 2, file 219.
21. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4648, description 2, file 226.
22. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 24, file 5488.
23. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4648, description 7, file 9.
24. Mazalova V. P. (1989). *Catholicism — a quarter of a century after the Second Vatican Council*. Moskva: Znaniie, (in Rus.).
25. Mchedlov M. P. (1967). *Evolution of modern Catholicism*. — Moskva: Mysl (in Rus.).
26. Mchedlov M. P. (1974). *Catholicism*. (2d ed). Moskva: Politizdat, (in Rus.).
27. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 24, file 3531.
28. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4648, description 2, file 323.
29. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4648, description 2, file 449.
30. Voinalovych V. A. (2003). The fate of Roman Catholic worship in Ukraine under the policy of state atheism (late 50s–early 60s). *Istoria Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty (History of Ukraine: Little-known names, events, facts)*, 20–21, 405–425 (in Ukr.).
31. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4648, description 1, file 422.

32. Pashchenko V. A. (2001). *Orthodoxy in the modern history of Ukraine*. (P. 2). Poltava (in Ukr.).
33. Prokoshyna E. S., & Koita K. K., & Korotkaia T. P. et al (1987). *Catholicism in Byelorussia*. — Minsk: Nauka i tekhnika, (in Rus.)
34. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4648, description 7, file 29.
35. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4648, description 7, file 55.
36. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4648, description 7, file 83.
37. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4648, description 7, file 24.
38. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4648, description 1, file 446.
39. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4648, description 7, file 9.
40. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4648, description 5, file 33.

УДК: 378.4 Довнар-Запольський(477-25)КНУ "18"-027.564.2

Зайцева З.І.*,

доктор історичних наук, професор,
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»,
Київ, Україна. zzi07@ukr.net

НАУКОВА НОБІЛІТАЦІЯ М. В. ДОВНАР-ЗАПОЛЬСЬКОГО В ІМПЕРАТОРСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ СВ. ВОЛОДИМИРА

Анотація. Розглядається початковий етап наукової кар'єри М. Довнар-Запольського, професора російської історії Університету св. Володимира, засновника Київського комерційного інституту та інших наукових установ і товариств. Охоплено період від його перших публікацій гімназійного періоду до захисту докторської дисертації і одержання посади ординарного професора.

Дослідження базовано на біографічних даних ученого, його наукових працях, опублікованих джерелах архівного походження, зокрема, того їх сегменту, який характеризує комунікативну сферу університетського середовища по лінії відносин професор — студент — магістрант. Окремими одиницями аналізу стають наукові товариства, професорські стипендіати, магістерська, докторська дисертації, професура.

Акцентовано на ролі наукових товариств, архівних установ, міжособистісних творчих контактів у зростанні М. Довнар-Запольського як професійного історика. Встановлено, що професійна і громадська діяльність Довнар-Запольського до 1914 р. відповідає культурній матриці університетської професури пізньої імперської Росії, коли структура суспільного дискурсу формувалася відповідно до ідей демократії, національно-культурних прав і свобод, різних прогресистських проектів.

Ключові слова: Україна, М. Довнар-Запольський, наукові товариства, професорські стипендіати, магістерський диспут, докторська дисертація.

* Zaitseva Z.I., Doctor of Historical Sciences, Professor, Kyiv National Economic University named after Vadim Hetman, Kyiv, Ukraine. zzi07@ukr.net

ACADEMIC NOBILITATION OF M.V. DOVNAR-ZAPOLSKYI IN THE IMPERIAL UNIVERSITY OF SAINT VLADYMYR

Аннотация. Рассматривается начальный этап научной карьеры М. Довнар-Запольского, профессора русской истории Университета св. Владимира, основателя Киевского коммерческого института и других научных учреждений и обществ. Охвачен период от его первых публикаций гимназического периода до защиты докторской диссертации и получения должности ординарного профессора.

Исследование основано на биографических данных ученого, его научных трудах, опубликованных источниках архивного происхождения, в частности, того их сегмента, который характеризует коммуникативную сферу университетской среды по линии отношений профессор — студент — магистрант. Отдельными единицами анализа становятся научные общества, профессорские стипендиаты, магистерская, докторская диссертации, профессура.

Акцентировано на роли научных обществ, архивных учреждений, межличностных творческих контактов в росте М. Довнар-Запольского как профессионального историка. Установлено, что профессиональная и общественная деятельность Довнар-Запольского до 1914 г. соответствует культурной матрице университетской профессуры позднеимперской России, когда структура общественного дискурса формировалась в соответствии с идеями демократии, национально-культурных прав и свобод, различных прогрессистских проектов.

Ключевые слова: Украина, М. Довнар-Запольский, научные общества, профессорские стипендиаты, магистерский диспут, докторская диссертация.

Abstract. Initial stage of academic career of M. Dovnar-Zapolskyi, professor of Russian history at the University of St. Vladimir, the founder of the Kiev Commercial Institute and other scientific institutions and societies is considered. It is covered the period from his first publications of the gymnasium period to the defense of doctoral dissertation and the gaining the post of an ordinary professor.

The research is based on the biographical data of the scientist, his scientific works, published sources of archival origin, in particular that their segment which characterizes the communicative sphere of the university environment on the line of relations: professor — student — pretender on holding of s master's degree. Special units of analysis is dealt with scientific societies, holders of professorial grants, master's, doctoral dissertations, and professorship.

The role of scientific societies, archival institutions, and interpersonal creative contacts according to the growth of M. Dovnar-Zapolskyi as a professional historian is emphasized. It is revealed that professional and public activities of Dovnar-Zapolskyi until 1914 year corresponds cultural matrix of the university professors of late imperial Russia, when the structure of public discourse was formed by ideas of democracy, national-cultural rights and freedoms, various progressive projects.

Key words: Ukraine, M. Dovnar-Zapolskyi, scientific societies, holders of professorial grants, master's public debate, doctoral thesis.

Постановка проблеми. Постать М. Довнар-Запольського (1867–1934), професора історії Росії Університету св. Володимира, засновника вищої економічної освіти в Україні, одного з зачинателів білорусознавства, будівничого архівознавчих інституцій, сьогодні вельми актуалізована в інтелектуальному просторі України і Білорусії. З'являються нові дослідження перевидаються наукові праці вченого. З огляду на сучасні нововведення до науково-атестаційної системи України звернення до постаті Довнар-Запольського ключового періоду його становлення і зростання як ученого є актуальною задачею, розв'язання якої відкриває грані характеру і таланту вченого.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Довгі роки постать М. Довнар-Запольського як й інших носіїв академічних традицій, які у 1920–1930-ті роки зазнали переслідувань й передчасно пішли з життя, не отримувала належної уваги. Його згадували переважно у критичному плані, погляди, стиль життя і мислення якого не вкладалися у рамки нових світоглядних цінностей і політичних реалій. Лише наприкінці 1980-х років з'явилися поодинокі статті, присвя-

чені дослідженню багатогранної спадщини вченого. Вагомим внеском у реконструкцію його творчого шляху є дослідження С. Михальченка, В. Лебедевої, А. Кіштимова, Н. Герасименко, І. Матяш, І. Верби, Л. Бусленка, А. Чуткого та ін. Загалом коло дослідників біографії М. Довнар-Запольського вже не так малочислене, як це зауважував 2003 р. історик І. Верба [1, с.17]. Принагідно відзначимо, що під його керівництвом виконана кандидатська дисертація Д. Карпусем, присвячена історико-економічній школі М. Довнар-Запольського. У співавторстві дисертанта і керівника вийшла монографія [2].

Починаючи з 1997 г. у міжнародному форматі проведено вісім наукових Довнарівських читань у Речиці — місті народження Довнар-Запольського. У Києві на честь 140-ї річниці вченого відбулася Ювілейна наукова сесія. На відзначення 150-річчя з дня народження М. Довнар-Запольського і 110 річниці Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана 15 червня 2017 р. відбувся Міжнародний науковий круглий стіл «М. Довнар-Запольський — історик, державний діяч, фундатор економічної освіти в Україні».

Крім джерел архівного походження, значна частка яких введена у науковий обіг, цінним інформативним джерелом для наукової біографії М. Довнар-Запольського, як будь-якого вченого є бібліографічні покажчики [3]. Завдяки плідній співпраці істориків, джерелознавців, спеціалістів в галузі архівної справи, бібліографів суттєво розширилися знання про М. Довнар-Запольського. Вони допомагають відтворити шлях у науку, окреслити науковий спадок ученого, рецепцію й рівень дослідження його діяльності.

Метою статті є висвітлення процесу формування і урізноманітнення наукових інтересів Довнар-Запольського в контексті соціальних і національно-культурних тенденцій імперського соціуму кінця XIX — початку XX ст. Опрацювання контекстуального середовища діяльності вченого зумовило зміну традиційного предметного поля аналізу діяльності Довнар-Запольського. Окремими одиницями аналізу — у сув'язі з плином подій в житті вченого — стають такі конструкції як наукові товариства, професорські стипендіати, магістерська, докторська дисертації, професура.

Основні результати дослідження. Довнар-Запольському випало обирати фах, коли статус науки надзвичайно зростав. На неї покладалися великі надії, пов'язані з соціальним, національно-культурним і навіть моральним поступом. Наука стала предметом державної політики, витрати на її потреби — статтею державного бюджету. У Росії вона стала професійним заняттям ширшого кола людей, ніж це мало місце на початку XIX ст. З середини XIX ст. виникають нові форми її організації. Поряд із класичними університетами з'являється мережа наукових товариств й науково-галузевої періодики, проводяться з'їзди й конгреси науковців.

На цьому суспільному тлі зростало покоління М. Довнар-Запольського. Його входження у наукову спільноту відбувалося напрочуд динамічно. Ще до вступу в університет у шістнадцятилітньому віці він заявив про себе як автор низки етнографічних публікацій у провінційній і столичній періодиці. Очевидно, що вже тоді сформувалася його життєва стратегія, спрямована на кар'єру університетського професора. На цей вибір вплинули внутрішній покликання, саморозуміння себе, усвідомлення особистих здібностей і соціально-матеріальних складових такої перспективи.

Довнар-Запольський за походженням належав до дворянського стану. Однак він був сином збіднілої дворянської сім'ї. Представники цієї категорії маючи відповідні нахили й уподобання нерідко обирали наукову кар'єру. Професура на той час була соціальною групою, яка динамічно йшла вгору. Кар'єра була досить прогнозованою в плані службово-посадового просування, чітко врегульована формально-усталеними нормами сходження вгору. Для вихідців з незможних дворянських родин вона полегшувалася державною підтримкою у дворянських пансіонах та гімназіях призначенням студентських стипендій. згодом підтримкою у підготовці до професорського звання.

У 1889 р., попри певні перипетії на шляху завершення гімназійної освіти, М. Довнар-Запольський у двадцятидвохлітньому віці став студентом історико-філологічного факультету Університету св. Володимира. Цей факт задав вектор й змодельовав його біографію як професіонального науковця. Університет й в даному випадку історична школа В. Антоновича сприяли розвитку його літературної обдарованості й бажанню всебічно досліджувати історію і культуру білоруського народу.

Не вдаючись до характеристики історичної школи професора Антоновича зацентруємо педагогічно-комунікативний бік її функціонування. Метр володів здібністю запалювати й підтримувати у студентів творче натхнення. За методом Л. фон Ранке він формував у студентів науковий стиль мислення, сприяв публікації студентських праць. Він вважав, що відчувши смак опублікованої праці початківець у науці й в подальшому буде працювати в руслі обраної тематики. Відомо, що на науково-організаційній діяльності В. Антоновича позначилися його громадсько-національні інтереси. Він йшов від академічного обласництва до національно орієнтованого культурництва. Більшості його учнів властиві народознавчі дослідження.

Особлива інтелектуальна атмосфера наукової школи В. Антоновича імпонувала студенту Довнар-Запольському, який, можливо, вже бачив себе серед «героїв пера і науки». Адже з 1883 р. він регулярно подавав до періодичних видань етносоціальні замальовки білорусознавчого спрямування. До вступу в університет він був автором 16 публікацій білорусознавчого змісту, у т. ч. двох рецензій, одна з яких опублікована в «Киевской старине». У 1888 р. у Києві окремою брошурою вийшов його етнографічний етюд «Белорусская свадьба и свадебные песни». Ця праця гімназиста отримала рецензійний відгук у професіональному науковому середовищі. Редактор місячника «Wisła» Я. Карловіч відгукнувся рецензією не випадково — фольклор входив до кола його наукових інтересів [4].

Редагований ним часопис плекав наукові та дидактичні цілі широкого охопту. «Віленський учений гурток» був визнаним центром польських досліджень, проте на відміну від інших мав також славу продуцента «легітимного знання» у галузі білоруських народознавчих досліджень. Відгуки Я. Карловіча, безперечно, надихали гімназиста.

У студентську аудиторію Київського університету він зайшов, маючи національно-білоруські інтереси. Він продовжив вивчати білоруський фольклор та народні звичаї й публікувати відповідні матеріали в столичних виданнях на кшталт «Этнографического обозрения» і «Живой старины». Також він підготував матеріали з історії і етнографії Білорусії для двох випусків (на 1889 і 1890 рр.) «Календаря Северо-Западного края». У першому календарі було опуб-

ліковано нарис В. Антоновича «Брагинская волость». Другий містив відомості про ярмарки, сезонні польові роботи, деякі статистичні дані. Науково-популярний відділ містив історико-географічний нарис Білорусії IX–XII ст.

На наукові публікації студентського періоду відгукувалися представники професури з-поза меж його альма-матер. За авторства професора Варшавського університету Є. Карського 1896 р. в «Журнале Міністерства народного просвещения» опубліковано низку критичних заміток на праці з білоруської етнографії, які вийшли 1895 р. Серед них аналізується «Белорусское Полесье. Песни пинчуков» Довнар-Запольського. Рецензент назвав збірку «цікавою новинкою» і бажаним явищем в галузі етнографії [5, с. 31]. Він досить органічно прокоментував етнічне і мовне походження фольклору пінчуків. З огляду на близькість поліських говорів і білоруських діалектів, а також наявність у збірці суто білоруських пісень, рецензент потрактував працю Довнар-Запольського як білорусознавчу.

Навряд чи ранню публікаційну діяльність варто трактувати однобічно, як спосіб покращення матеріального становища шляхом отримання авторських гонорарів. Не кожен може таким способом вирішувати свої фінансові проблеми. Найперше йдеться про талановитість юнака, його творчі нахили, національне самоусвідомлення. Застосовуючи літературознавчий підхід, тодішню його публікаційну активність можна трактувати як «авторське звільнення своєї індивідуальності», особливо з огляду на тематичну спрямованість перших публікацій.

У час навчання Довнар-Запольський брав участь у конкурсі студентських письмових робіт, який власне був складовою практики відбору й формування кола претендентів на здобуття наукових ступенів. Принагідно зазначимо, що ще у 1870-х рр. зіткнувшись з проблемою неефективності підготовки до професорського звання в багатьох випадках зумовлених відсутністю у стипендіатах здібностей до наукової праці, Міністерство освіти запропонувало «повсюдне (на основі досвіду Університету св. Володимира) введення письмових наукових робіт. Мета таких змін полягала в тому, щоб «удостоєння вчених ступенів і звань ... залежало від якості письмових робіт» претендентів [6, с.138].

За рекомендацією В. Антоновича Довнар-Запольський досліджував кривичську і дреговичську землі. Золотої медалі його «Очерк истории Кривичской и Дреговичской земель до конца XII столетия» не отримав, однак згідно висновків рецензентів рукописного варіанту, був рекомендований до друку й опублікований спочатку в університетському виданні [7, с. 386, 444]. Через рік автор перевидав свою першу монографію окремою книгою [8]. На студентську роботу Антонович, за тодішніми правилами, опублікував дві рецензії у загальноросійських виданнях — «Историческом вестнике и Русской мысли», вводячи тим самим нове ім'я в історичну науку.

Праця Довнар-Запольського потрапила в поле зору П. Мілюкова. Аналізуючи низку праць авторів-початківців з історії Русі він почав свої замітки власне з монографії Довнар-Запольського. Цікаво, що оглядач підмітив самокритичні зауваги самого автора і, в якості загальної оцінки його твору, відзначив, що він підготував «досить повну підсумкову працю за літописами й наявною літературою» [9, с.17].

У формуванні й реалізації наукових інтересів Довнар-Запольського, становленні його як ученого важливу роль відігравали наукові товариства. Більшість з

них було засновано в епоху демократичних реформ другої половини XIX ст. Вони мали свої статuti з зазначеними цілями і критеріями членства. Як правило, практикувалася двоступінчаста система членства. Для категорії дійсних членів висувалася вимога наявності наукових публікацій. Наукові товариства не були формально існуючими громадськими об'єднаннями, вони відзначалися систематичною науково-пошуковою, лекційною і видавничою діяльністю. Більшість з них існувала при університетах і, як соціально значимі в науці інтерактивні структури, пов'язували маститих вчених з середовища університетської професури з початківцями в науці, аматорами, автодидактами, меценатами. Серед наукових товариств помітне місце займали товариства історичного і краєзнавчого спрямування. Варто нагадати, що це був апогей доби історичних і природознавчих досліджень у Європі загалом і Росії зокрема. Загальною славою користувалися етнологічні товариства Австрії, Німеччини, Фінляндії, Чехії, Франції та інших країн.

У паузі, коли в березні 1888 р. гімназист Довнар-Запольський був виключений з останнього класу гімназії і університет ставав нездійсненою мрією, він спрямував увагу на встановлення контактів з історичними товариствами так би мовити першого рангу. Звернення до Московського археологічного товариства не було випадковим. Воно було відоме регулярним влаштуванням у регіональних центрах археологічних з'їздів, учасники яких оприлюднювали результати дослідження з історії і культури того чи іншого краю, програмували удосконалення роботи по збереженню культурних пам'яток й т. ін. Товариство відзначалося підтримкою науковців і краєзнавців-аматорів. На час першого звернення до цього товариства, Довнар-Запольський ще лише готувався до вступу в університет [10, с. 37]. Вже будучи студентом, він включився у дискусію навколо підготовки чергового Археологічного з'їзду, призначеного товариством на серпень 1893 у Вільно. У низці опублікованих заміток публіцистичного змісту, Довнар-Запольський спрямував увагу наукової громадськості на значення з'їзду для збереження і дослідження пам'яток старовини Північно-Західного краю. Як постійну інституцію для цієї важливої роботи автор пропонував створити крайове наукове товариство (виділення — 3.3.). Цю ідею він адресував голові товариства графині Парасковії Уваровій. Кореспондент зазначав, що лише покладаючись на її авторитет, можна змінити ситуацію в краї й вести історичні й археологічні дослідження за західноєвропейським зразком, оскільки місцева влада зневажливо ставиться до наукових потреб, «плює на науку і пресу» [10, с. 40].

Через трагічні сімейні обставини — смерть дружини — йому не пощастило брати безпосередню участь у з'їзді, проте учасникам з'їзду були представлені надіслані ним матеріали — реферат «Про Леля» та впорядкована археологічна карта Гродненської губернії [10, с. 40].

Отже у студентські роки (1889–1894) Довнар-Запольський втримує і розвиває свої наукові інтереси в ніші білорусознавства. Своєю тематикою та ідеями йому вдалося зацікавити Імператорське товариством любителів природознавства, антропології та етнографії (Москва) й отримати від нього дозвіл і кошти на етнографічну експедицію в Мінську губернію. За результатами етнологічного обстеження губернії, здійсненого під час літніх канікул, товариство — за існуючою у той час практикою — нагородило його срібною медаллю і прийняло у дійсні члени.

До Російського географічного товариства М. Довнар-Запольський подав на конкурс свою студентську працю «Очерк истории Кривичской и Дреговичской земель до конца XII столетия», яка, як відомо, в університетському конкурсі не здобула медалі, й отримав від товариства золоту медаль. У 1892 р. це ж товариство нагородило студента Довнар-Запольського срібною медаллю за невелику за обсягом працю «Крестьянские игры в Минской губернии», яка була 1891 р. опублікована у журналі «Живая старина».

Підтвердженням особливого інтересу до наукових товариств є його вступ у студентські роки, а саме 22 травня 1893 р. до Історико-філологічного товариства Харківського університету. Очевидно, його зацікавила тематика товариства. Воно приділяло увагу методиці збору етнографічного матеріалу, а його голова професор М. Сумцов був бажаним автором для знаменитого французького етнологічного видання «Melusine».

Українська фольклористика на той час вже подолала той стан, коли інтерес, зокрема відомих польських збирачів українського фольклору, супроводжувався нівеляційними тенденціями. Відзначимо, що фольклор з його рухливими усними формами та імперсональним, «безособовим» авторством, стаючи предметом наукових інтерпретацій, часто отримував (особливо у випадку територіально близьких етносів) неадекватне трактування щодо його мовно-національної приналежності. Саме у цих координатах розгорнулася відома дискусія навколо збірника «Песни пинчуков», у якій виступили А. Кримський, Є. Ляцький, М. Грушевський, В. Гнатюк, Є. Карський та ін.

Участь у наукових товариствах вводила Довнар-Запольського в науково-інформаційне коло історичної науки, сприяла встановленню корисних знайомств і контактів з дослідниками й головне — товариства відкривали можливість публікації праць у фахових наукових виданнях, тобто виходити за межі популярних видань типу календарів, листків та ін., які були розраховані на широку читацьку аудиторію.

З наближенням завершення навчання в університеті поставало питання про працевлаштування. Вибір для випускника історико-філологічного факультету невеликий, як правило — учитель гімназії. Довнар-Запольський мав більш амбітні цілі. Як стверджують його біографи, він ще влітку 1893 р. надіслав на ім'я міністра освіти І. Делянова заяву з проханням залишити його в університеті у якості професорського стипендіата. Власна ініціатива у цій справі допускалася у час дії університетського статуту 1864 р. У досліджуваний період система підготовки до професорського звання набрала впорядкованої форми і передбачала, насамперед, подання професором мотивованого клопотання та обговорення його на раді факультету.

30 січня 1895 р. професорська рада історико-філологічного факультету прийняла рішення залишити студента Довнар-Запольського стипендіатом для підготовки до професорського звання по кафедрі російської історії. Це був великий успіх, оскільки кількість місць була обмеженою — з 1880-х рр. давалася взнаки тенденція до скорочення урядом коштів на стипендії. Професорська кар'єра на кінець XIX ст., як зазначають дослідники, стала більш популярною, тому кандидатів завжди було більше, ніж місць. До того ж у професорському середовищі Університету св. Володимира традиційно існували щонайменше дві конкуруючі партії — політизовані професорські групи різної національної приналежності.

При визначенні кандидатур не обходилося без персонально-особистісних симпатій. За однакових рівнях успішності претендентів, бралось, до речі, і їх матеріальне становище.

Приміром, можна нагадати випадок з М. Грушевським, який був залишений на факультеті для підготовки до професорського звання без міністерської стипендії. Його брат Олександр Грушевський по закінченню університету не здобув місця професорського стипендіата, і завершення ним магістерської дисертації затягнулося надовго. Брати походили із забезпеченої родини і могли без зайвих клопотів на кшталт викладання в гімназіях, жіночих курсах, репетиторства займатися науковими дослідженнями.

Приймна звістка про рекомендацію застала Довнар-Запольського у Москві, де він приступив до опрацювання архівних джерел. Антонович вже другого дня після рішення факультету послав майбутньому дисертанту листа з привітанням. Водночас професор висловив надію, що з боку міністерства освіти, яке приймало остаточне рішення у справі номінування на «професорського стипендіата», не буде жодних заперечень [11, с.10]. Втім справа загальмувалася на цілий рік аж до січня 1896 р.

Остаточне рішення про кандидатури приймало Міністерство освіти, яке всебічно тестувало особові справи претендентів на політичну благонадійність. Довнар-Запольському нагадали факти 1888 р., коли він був виключений з Першої київської гімназії за два місяці до випуску і позбавлений можливості складати випускні іспити. Причиною суворого рішення стало виявлення у квартирі гімназиста заборонених цензурою видань, серед яких були твори Шевченка, Герцена, південнослов'янська література — видання привезені з Болгарії. Ситуація загрожувала обраній Довнар-Запольським життєвій стратегії. Перед гімназистом зачинялися двері вищих навчальних закладів. За його ж формулюванням «в поисках за наукой и учителем» він відважився на зустріч з професором університету В. Антоновичем. По збігу часу згадуючи цей епізод, Довнар-Запольський писав професору: «Вы меня согрели и открыли двери в науку, с тех пор я не переставал рекомендоваться Вашим воспитанником. Ваши беседы и указания, Ваши лекции и ученые труды служат для меня настоящим источником, который направляет мои собственные поиски...» [11, с. 20].

Поки справа про отримання статусу професорського стипендіата вирішувалася у міністерстві освіти, випускник університету підшукував місце працевлаштування у «великому місті», розуміючи, що лише так він зможе продовжити наукові дослідження. Зондував можливість влаштуватися на роботу у випадку, якщо справа з стипендією не вийде, у Ризі та Харкові. У цьому йому сприяв декан факультету Т. Флоринський [11, с. 11–13], однак безрезультатно.

Наукові інтереси Довнар-Запольського були пов'язані з дослідженням історії землеволодіння у Великому князівстві Литовському. Значна кількість джерел до теми, серед них одна з найбільш важливих Литовська метрика, зберігалися у московських архівах, переважно у Московському архіві Міністерства юстиції, де невдовзі він отримав посаду помічника архіваріуса при Литовській метриці.

Міністерство освіти затвердило Довнар-Запольського професорським стипендіатом на кафедрі російської історії з 1 січня 1896 р. по 1 січня 1900 р. із стипендією у розмірі 600 руб. на рік. Завершенню справи сприяла позитивна характеристика університету з констатацією, що у студентські роки Довнар-

Запольський ні в чому «предосудительном замечен не был», займався науковими дослідженнями, отримав від Московського товариства природознавців, антропологів та етнографів за опубліковані в 1895 р. у збірнику «Белорусское Полесье» етнографічні матеріали премію імені великого князя Сергія Олександровича.

Період магістерської підготовки відзначений надзвичайно інтенсивною працею і розширенням контактів з науковими інституціями. У вересні 1896 р. Довнар-Запольський обраний дійсним членом Ніжинського історико-філологічного товариства, заснованого у 1894 р. Його тут знали як плідного науковця. Одна з його публікацій отримала рецензійний відгук філолога-славіста, професора Інституту князя Безбородька В. Качановського. М. Довнар-Запольський залишався дійсним членом до самого кінця існування товариства [12].

Особні враження створюють контакти М. Довнар-Запольського з М. Грушевським. Вони висвітлені у кількох публікаціях [13; 4]. В основу аналізу авторами покладено комплекс джерел — листування вчених, публікації Довнар-Запольського, відгуки-рецензії на його праці у редактованих М. Грушевським «Записках Наукового товариства імені Шевченка» (НТШ).

Обидва учені були учнями В. Антоновича, і їх шляхи в буквальному сенсі перетиналися у коридорах історично-філологічного факультету. Вчених єднала любов до архівних джерел, потреба в археографічних студіях та обміні науковими виданнями різних науково-історичних інституцій.

Попри те, що вони практично ровесники (Грушевський старший від Довнар-Запольського на дев'ять місяців), їх листування має суто офіційний характер. Стилїстика і тон Грушевського позначені звичною для його листування діловитою сухістю. В даному випадку помітним є не цілком академічна форма звертання до М. Довнар-Запольського — «добродій», хоча й «високоповажний». Цим він статусно відмежовував стипендіата Довнар-Запольського від себе — професора Львівського університету. Зазначимо, що Грушевський отримав посаду професора в австрійському Львові маючи російський ступінь магістра, й оминаючи процедуру габілітації в австрійському університеті. Російська магістерська була прирівняна (цілком правомірно) до австрійської докторської й надавала право на професорську посаду.

Творець української націоцентричної моделі історії Східної Європи і редактор титульного видання НТШ Грушевський ригористично спрямовував М. Довнар-Запольського на рецензування видань з української тематики або суміжних з нею. Він неодноразово нагадував: «Ви пишете для у [країнсько]-руського, «малоросійського» видання і повинні виходити з того Standpunkt'у...» [11, с. 57], тобто дотримуватися відповідної позиції. Грушевський докоряв, що Довнар-Запольський актуалізує в рецензіях аспекти, які більше стосуються російської історії. Учені листувалися різними мовами. Довнар-Запольський писав Грушевському російською мовою, Україну називав Півднем (Югом) [11, с. 59]. Його російськомовні тексти перекладали у редакції «Записок НТШ». Листи Грушевського писані виключно українською. Цікаво, що Довнар-Запольський не приховував своє авторство у «Записках НТШ». Давши Грушевському згоду на «прозорий» підпис під матеріалами — «М. Д-З» — він ризикував потрапити в Росії до списків неблагонадійних. Зазначимо, що на той час більшість дописів авторів з російської частини України в галицьких виданнях виходили під криптонімами або псевдонімами.

Довнар-Запольський сприяв встановленню обміну виданнями між НТШ і Московським археологічним товариством. Він оцінив «Записки НТШ» як видання «якого нам ще бракує», однак з кінця 1896 р., завантажений друком дисертації, припинив контакти з НТШ. Втім відгуки на його праці з'являлися час від часу в «Записках НТШ» поки Грушевський залишався головою товариства.

Контакти двох учених мали виключно науково-інформаційний характер, вони не завершилися пропозицією Довнар-Запольському вступити до НТШ, як це Грушевський пропонував іншим своїм кореспондентам. Не було М.В. Довнар-Запольського й серед членів Українського наукового товариства, створеного у Києві 1906 р. й очоленого також М. Грушевським. Стосунки двох учених, співвідношення їх посад і статусних атрибутів змінилося, коли Грушевський 1908 р. балотувався на кафедру історії Росії Університету св. Володимира. Вони досліджені у статті В. Ульяновського [15].

Глибинний аналіз причин дистанціювання двох істориків у час їх листування потребував би звернення до низки чинників психологічного характеру, особливостей мікроклімату і кар'єрного зростання в різних імперських середовищах та ін. На нашу думку у час листування найбільше двох істориків розділяла ідея служіння одними і тими ж засобами науки різним націям. Кожен свій. Однак Довнар-Запольський був у складнішому становищі, оскільки тривалий час не жив серед свого народу. Нажаль навіть ювілей В. Антоновича 1906 р. не об'єднав учених. Ініційований Довнар-Запольським збірник на пошану 35-річної наукової діяльності В. Антоновича не вийшов, і однією з причин було небажання М. Грушевського фігурувати у книжці поряд з «общероссами» і централістами М. Довнар-Запольським, Ф. Ніколайчиком, М. Дашкевичем та ін.

Контакти Довнар-Запольського з інтелектуальними осередками різного формату (загальноімперського, регіонально-провінційного, національного, університетського) і, зокрема з львівським НТШ, виданням якого він дав високу оцінку, посилювали у вченого усвідомлення факту, що ніша білорусознавчих досліджень залишається інституціонально не оформленою. Як вже йшлося ще в студентські роки він був речником ідеї створення бодай крайового наукового товариства. Тоді ж він ділився з Євгеном Ляцьким амбітними планами: «моя задушевная мечта — делать белорусский журнал; другая цель — народная книга на белорусском языке,...нужно добиться цели: музей, публичная библиотека и ученое общество в Минске. Тогда я могу умереть спокойно» [16, с. 546]. Окреслений ланцюжок інституцій на диво співпадає з планами раннього Івана Франка у Галичині («журнала нам би, журнала» і вектором діяльності М. Грушевського, якому вдалося — за інтенсивної і різнобічної підтримки І. Франка — завершити перетворення Літературного товариства ім. Шевченка у Львові у Наукове товариство ім. Шевченка з розгалуженою структурою наукових періодичних і серійних видань українською мовою.

З усіх товариств найбільш продуктивним і значимим для Довнар-Запольського була його діяльна участь в Московському археологічному товаристві. Підготовка магістерської дисертації проходила у Москві, де в архіві міністерства юстиції (ММІЮ) були зосереджені основні архівні джерела до його дисертації. В архіві дослідник отримав посаду помічника архіваріуса з Литовської метрики. Проте саме в Археологічному товаристві, з яким контакти набули системного характеру, він зростав як вчений з широким колом інтересів.

Відомій дослідниці біографії Довнар-Запольського В. Лебедєвій вдалося подати широку панораму науково-творчої й організаційної діяльності вченого у московський період й відкорегувати неточності хронологічно-фактичного характеру, яких припускалися попередні автори. Йдеться про інкорпорацію Довнар-Запольського до цього потужного товариства. За уточненими даними саме в грудні 1896 р. Довнар-Запольський був обраний членом-кореспондентом, а у травні 1898 р. — дійсним членом товариства. Очевидно, це було результатом виконання організаційних функцій та наукових здобутків. У 1896 р. він брав участь у Х Археологічному (Ризькому) з'їзді в «Трудах» якого опубліковано його доповідь і акт «Ревизия Кокенхузена 1582 г.».

У листопаді 1896 р. М. Довнар-Запольського обрали секретарем новоствореної у товаристві Археографічної комісії. Судячи з листа його друга магістранта-філолога А. Лободи перед цим Довнар-Запольський непокоївся результатами майбутнього голосування, оскільки на той час він ще не був повноправним членом товариства і його могли забалотувати. Підтримуючи друга, Лобода у листі від 24.XI.1896 р. зазначає що Довнар «без хлопот оставаться не может, а в данном случае его энергия найдет одно из лучших применений» [11, с. 80].

Дійсно, коли оновлений склад комісії очолив декан історико-філологічного факультету Московського університету О. Кіпрічніков, який через зайнятість в університеті не приділяв достатньої уваги комісії, Довнар-Запольському, який, очевидно, був переобраний секретарем комісії, довелося фактично керувати її поточною роботою. На нього покладалася підготовка до друку титульного видання комісії — «Древностей». Про призначення його редактором цього видання Довнар-Запольський не без гордості повідомив 15.II.1897 р. професора В. С. Іконникова. Дійсно, за редакцією Довнар-Запольського вийшов перший том видання у трьох (1898 р.) і другий том у двох випусках (1900 р.), які містили впорядковані ним же протоколи засідань комісії та річні звіти про її діяльність.

Також дисертант залучався до редагування Трудов XI археологического съезда, який відбувся у Києві 1899 р., однак у вихідних даних та бібліографічному описі видання його редакторство не зазначено, очевидно він редагував у так званому робочому порядку. За цим стояла копітка праця з авторами, здача текстів у друк, їх коректура, що очевидно, збагачувало джерелознавчу практику і видавничий досвід вченого-архівіста.

Обертаючись у середовищі метрів архівної справи Довнар-Запольський сформував незалежний погляд на проблеми збереження архівної спадщини, організацію джерелознавчих публікацій. На Київському археологічному з'їзді він виступив з повідомленням про діяльність губернських вчених архівних комісій [17], які на той час, в контексті дискусії навколо реформи архівної справи, зазнавали критики переважно з боку столичних фахівців, і їм загрожувала ліквідація. Зазначимо, що вчені архівні комісії за їх державно-офіційного статусу виконували роль місцевих історико-краєзнавчих товариств, у завдання яких входила сукупність питань з виявлення, вивчення, охорони пам'яток старовини — письмових, речових, фольклорних. Позитивне значення мала їх видавнича діяльність.

На противагу позиції своєму керівникові у МАМЮ — директору архіву Д. Самоквасову помічник архіваріуса Довнар-Запольський, який, за його ж визначенням, мав за щастя працювати в архіві, вступив у публічну полеміку зі

своїм шефом щодо оцінки і перспектив вчених губернських комісій. Від цього його не втримала навіть примиренна позиція голови Археологічного товариства П. Уварова, яка розуміла, що йому доведеться піти з МАМЮ.

Довнар-Запольський вважав, що вчені губернські архівні комісії виконують важливу у науковому відношенні роботу. Він знав, що їх бракує у губерніях Північно-Західного краю, де з 1836 р. діяла лише Віленська археографічна комісія, однак вчених губернських на той час не було жодної. Вітебська вчена архівна комісія була утворена 1909, Ковенська — у 1919 р. Свою позицію він формував не в координатах персональної підлеглості Самоквасову, а з рівня обізнаності з ситуацією на місцях. Не чекаючи виходу у світ свого виступу на з'їзді в Трудах, Довнар-Запольський оприлюднив свою позицію для ширшого кола наукової громадськості у тезовому варіанті [18].

В українській історіографії Київський археографічний з'їзд відомий тим, що потенційні учасники з Галичини, переважно члени Наукового товариства ім. Шевченка мали намір виступати з доповідями українською мовою. Цю акцію підтримав В. Антонович, однак, після дискусій у підготовчому комітеті з'їзду питання не набуло позитивного розв'язку, і галицькі дослідники скасували свій приїзд до Києва. Після з'їзду Антонович відчув на собі «натягнуте» ставлення колег по факультету. Становище професора завжди відображалося на його дисертацях, оцінках публікацій і т. ін. Упереджуючи можливий песимізм Довнар-Запольського він морально підтримував свого вихованця, націлював на завершення роботи над дисертацією, обіцяв, що разом з П. Голубовським «отстоим ее от всяких нападок» [11, с. 17].

У московський період під час підготовки магістерської дисертації Довнар-Запольський співробітничав також з Товариством історії і старожитностей російських (Общество истории и древностей российских). До Московського відділення товариства він передав збірку документів з історії Литовсько-Руської держави XIV–XVI ст. при підготовці яких ним було виявлено нові джерела з 200 книг Литовської метрики. У 1897 р. частина з них опублікована у «Чтениях Общества истории и древностей российских».

Дисертаційне дослідження вчений готував, перебуваючи у безпосередньому контакті з архівознавцями, маститими істориками Москви і Петербургу, Варшави. Крім товариств він брав участь у публікаційній роботі низки археографічних установ місцевого та загальноімперського характеру. Ці наукові корпорації відіграли чи не визначальну роль у професіональному становленні і визнанні здобутків магістранта.

Завдання професорського стипендіата — підготовка магістерської дисертації. Вимоги до наукового ступеня магістра у Росії були на рівні, тих що пред'являлися при здобутті наукового ступеня «доктор філософії» в країнах Європи. Складовими елементами шляху до присвоєння ступеня російського магістра найперше був магістерський іспит, за тим — отримання звання приват-доцента, яке давало право на читання лекцій у вищих навчальних закладах. На завершальному етапі дисертант публікував дисертаційну монографію, яка могла сягати в історичних науках до тисячі сторінок. Кульмінацією був публічний захист, який на той час мав офіційну назву диспуту.

Проходження цих етапів щорічно контролював факультет і міністерство освіти. Довнар-Запольський успішно проходив процедуру щорічної звітності.

У цей час його наставником фактично став професор П.В. Голубовський. В.Б. Антонович у 1895 р. вийшов у відставку, однак залишався університеті професором без учбового навантаження і штатної винагороди. На початку 1897 р. звіт Довнар-Запольського за перший рік магістрантської підготовки блискуче пройшов на раді факультету і без будь-яких зауважень посланий до міністерства освіти. Його друг-наперсник по магістратурі філолог А.М. Лобода помітив, який «фурор на засіданні» справив звіт Довнар-Запольського за перший рік [13, с. 81]. Звіт включав додатки об'ємом 50 аркушів актових матеріалів, які були прийняті до видання. Зрозуміло що до них були включені архівні напрацювання, зроблені до початку магістратури.

У наступні роки Довнар-Запольський так само успішно звітував. Організаційно його роботу скеровував П. Голубовський. 30 листопада 1899 р. він детально окреслив картину з навантаженням на історичному відділенні факультету і просив Довнар-Запольського визначитися з місцем здобуття педагогічного звання приват-доцента. Довнар-Запольський потрібен був на факультеті, оскільки професор В. Іконников з 1900 р. мав намір піти у відставку, а сам Голубовський планував річне відрядження за кордон. Він пропонував Довнару скласти магістерські іспити і розпочати в Університеті св. Володимира процедуру здобуття звання приват-доцента. Мотивуючи магістранта, професор зазначав, що це дало б можливість факультету оцінити його як лектора. Голубовський не втаємничував і власний інтерес, сподіваючись, що у такому разі він зможе звільнитися від частини лекцій, якими був перевантажений [11, с. 37–39, 41].

З рекомендацій Голубовського Довнар-Запольський скористався частково. Він склав в Університеті св. Володимира магістерський іспит на «весьма удовлетворительно», що за тодішньою системою означало «відмінно». Магістерський іспит завжди був складним, міг тривати кілька днів, для істориків включав програму усіх розділів історії. Втім здобувати приват-доцентське звання Довнар-Запольський вирішив у Московському університеті. Після читання на початку 1900 р. двох пробних лекцій за наказом ректора Московського університету від 14 квітня 1899 р. він був зарахований на позаштатну посаду приват-доцента. Виникає питання, якою була реакція Голубовського на такий поворот. На професорській раді факультету він заговорив про пошук іншої кандидатури, й особисто звертався до маститих істориків, зокрема С. Платонова, О. Лаппо-Данилевського (останній 10 березня 1900 р. пропонував П. Мілюкову податися до Університету св. Володимира [19]), щоб ті допомогли підібрати відповідну кандидатуру. До Довнар-Запольського, дійшли чутки, що як імовірні на факультеті називалися кандидатури істориків С. Середоніна, Є. Шмурла та ін. Однак прихильність до цих кандидатур рада не виявила й питання було відкладено.

Формально Довнар-Запольський мав право здобувати приват-доцентуру в будь-якому університеті. Як правило, дисертанти обирали так би мовити рейтингові вищі навчальні заклади. Така практика існувала у Німеччині, Австро-Угорщині і Росії. Вибір Довнар-Запольським був зроблений з огляду на можливість залишатися ще деякий час у Москві, і продовжувати працювати над дисертацією без відриву від архівів. Не можна відкидати й інших мотивів, бо Голубовський уточнював у нього, наскільки він міцно сидить у Москві.

Як приват-доцент (термін запозичений з німецького лексикону й означав, що даний лектор читає не обов'язкові, а часткові курси лекцій) Довнар-Запольський

оголосив факультативний курс про добу Олександра І. До навантаження додалися ще практичні заняття з історії народного господарства Росії XVII ст. Його лекції у Московському університеті, де кафедрі історії Росії очолював В.О.Ключевський, мали неабияку популярність. Довідавшись про їх високий рівень, Лев Толстой під час роботи над романом «Декабристи» звертався до нього за порадами [20, с. 146]. Вони обговорювали історію декабристського руху і можливість співробітництва у проектованому літературно-публіцистичному журналі.

Одночасно історик готував дисертацію «Державне господарство Великого князівства Литовського при Ягелонах». Типографія Університету св. Володимира, якою на той час опікувався професор В. Іконников, почала друкувати текст з січня 1900 р. Перша коректура надсилалася Довнар-Запольському у Москву. Другу коректуру переглядав і дещо уточнював, зокрема у березні 1900 р., професор Голубовський. Коректуру майже усієї книги провів Д.З. Шендрик, якому автор у передмові висловив, поряд з вдячністю всім, хто йому допомагав у підготовці дисертації, окрему подяку. Дисертація та рецензії В. Антоновича і П. Голубовського на неї були опубліковані до захисту [21]. Про напружену працю над магістерською дисертацією засвідчують суто зовнішні, бібліографічні характеристики. Це книжний текст обсягом 807 сторінок і плюс 112 сторінок додатків.

Захист відбувся 18 травня 1901 р. на історико-філологічному факультеті Університету св. Володимира. Дисертаційне дослідження сприймалося як новаторське, оскільки виконано у руслі економічного спрямування, яке на той час вважалося актуальним й демонструвало відхід від попереднього етапу історіографії з акцентуванням політико-юридичних аспектів.

Виступ дисертанта не обмежувався у часі, мав бути теоретично насиченим. Крім двох опонентів у дебати з дисертантом вступали інші присутні, тому захист міг тривати до 5–7 годин. Рішення комісії приймалося безпосередньо в залі в режимі відкритого голосування й було простою формальністю. Допуск дисертанта до захисту означав, що позитивний висновок було прийнято до цього. Присвоєння наукового ступеня затверджувало міністерство освіти.

Тема захистів магістерських дисертацій істориків кінця XIX — початку XX ст. як блискучих так і скандальних, досить детально, й іноді з побутовими й психологічними подробицями, висвітлена у публікаціях мемуарного характеру. Так відомий історик О. Лаппо-Данилевський по свіжих слідах після свого свого захисту писав колезі-історику О. Дьяконову, що ніч перед його диспутом пройшла неспокійно, відчувався дискомфорт у грудях й т.ін. Вранці було краще, він переглянув свій виступ і, «готуючись до битви» мав намір до першої години прогулятися. Вже по дорозі до університету виявилось, що він не одягнув білого галстука, який був настільки обов'язковим елементом дрес-коду дисертанта, що він повернувся за ним, і, зрештою, застав факультет в очікуванні, оскільки запізнився на десять хвилин [22, с. 61].

Історик Георгій Вернадський, син Володимира Вернадського, захищав магістерську дисертацію з історії масонства в Росії наприкінці жовтня 1917 р. у Петербурзькому університеті. Пізніше він згадував, що місто жило у відчутті наближення катастрофи, однак його більш за все непокоїло, що він змушений

відволікатися від підготовки до захисту на безрезультатні пошуки відповідного костюма. За традицією це мав бути не сюртук, а фрак [23, с.161].

Подробиць дисертаційного диспуту Довнар-Запольського на разі знайти не вдалося, певно, що він відбувся за звичним порядком, який, до речі, включав традицію святкового обіду із запрошенням професури.

Отримання магістерського ступеня утверджувало його в науковому середовищі як спеціаліста з проблем історії Великого князівства Литовського. У травні 1901 р. учений виступив другим опонентом на захисті докторської дисертації М.К. Любавського «Литовско-русский сейм». Захист відбувся у Московському університеті і першим опонентом був професор В. Ключевський — зірка у сонмі істориків. Деякі власні спостереження і враження від цього захисту зафіксував у спогадах В. Пічета.

У квітні 1901 р. історико-філологічний факультет звернувся до міністерства освіти з проханням перевести приват-доцента Довнар-Запольського до Університету ім св. Володимира. Професорський стипендіат не завжди залишався в університеті, який його готував. Більшість дисертантів В. Антоновича зайняли професорські посади в інших навчальних закладах. Довнар-Запольському пощастило працювати на рідному факультеті не лише завдяки видатним науковим здобуткам. Він потрапив у фазу, коли старше покоління професури, котре захищало свої дисертації у 1870–80-х рр., завершувало університетську діяльність.

З початком нового навчального року, а саме 20 вересня 1901 р. Довнар-Запольський прочитав вступну (інавгураційну) лекцію по темі «Исторический процесс русского народа в русской историографии». За правилами загальноєвропейської практики на ній був присутній ректор університету Ф. Фортинський, члени факультету. Тексти інавгураційних лекцій зазвичай публікувалися у пресі. Лекція Довнар-Запольського вийшла 1902 р. в «Русской мысли» — популярному журналі, який виходив у Петербурзі і мав значну кількість інтелектуалів-передплатників [24].

Сучасні історики, коментуючи зміст лекції, звертають увагу на оцінку лектором Гегеля як схоласта. Зазначимо, що на той час вона не виглядала сенсацією. Такою була традиційна оцінка Гегеля школою Л. Ранке. У Німеччині Гегель з середини 1850-х рр. нерідко характеризувався як тенденційний мислитель, представник не яскравої і живої думки, а сухої теорії. Вважалося, що Ранке й історики його школи знайшли ключ до розуміння історії людства. Ним, як відомо, виявився концепт історизму або історицизму [25, с.344].

Однак Довнар-Запольський не відкидав творчого впливу Гегеля й загалом німецької філософії на формування різних концепцій російської історії. Він окремо виділив стиль і методологію М. Костомарова, згадав про історичну школу В. Антоновича. Текст цієї лекції він видав у 1906 р. окремою брошурою.

Для Довнар-Запольського міністерство освіти за проханням університету зробило виключення з правила, за яким посаду професора може займати лише доктор, і у травні 1902 р. він став екстраординарним (позаштатним) професором. Штати й особливо кількість ординарних професорів затверджувалися міністерством освіти і залишалися незмінними десятки років.

Інтервал між отриманням ступеня магістра і доктора наук міг сягати десяти, а для істориків і більше років. Довнар-Запольський у звичних для себе темпах швидко здолав цей рубіж. Він продовжив дослідження історії Литовсько-

Руської держави у соціально-економічному аспекті і 1905 р. на основі монографії «Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в.» захистив 27 травня 1905 р. докторську дисертацію. Опонентами виступили В. Антонович і П. Голубовський [26]. Одночасно Довнар-Запольський отримав посаду ординарного (штатного) професора російської історії. Лише відтепер можна вважати, що він успадкував кафедру В. Антоновича, оскільки під кафедрою розумілася посада ординарного професора, який вів основний предмет відповідно до своєї спеціалізації за докторською дисертацією.

Поняття завідуючого кафедрою у російській, так само як і німецькій системі вищої освіти не існувало. Ця посада була введена у радянський час на основі принципу соціалістичного колективізму й уніфікації, що відповідало уявленням про необхідність постійного контролю за професорами. Російська дореволюційна модель була зорієнтована на німецьку. Її практиці був властивий, і залишається сьогодні, принцип недоторканості професора й рівних прав членів професорської корпорації. Забігаючи наперед, зауважимо, що саме через пролетаризацію освіти і появу так званого «червоного студентства», а не тривалий конфлікт навколо аспіранта Сташевського, відбулося усунення Довнар-Запольського від поста директора заснованого ним Інституту.

Висновки. По досягненню 38-літнього віку М. Довнар-Запольський досяг вищих ступенів університетської кар'єри. З-поміж своїх університетських колег-істориків професор Довнар-Запольський відзначався підприємницькою «жилкою», неформальним підходом до освітніх проблем, використанням усіх можливостей і форм для встановлення зв'язків науки з практикою життя.

У Києві доктор історії розгорнув різносторонню науково-організаційну і громадську діяльність. Колеги дивувалися енергійності і, за виразом професора філології В. Перетца, «подвижності» Довнар-Запольського [11, с. 98]. Він дійсно вмів швидко реагувати на соціальні і ментальні зрушення і не гаючи часу задіяти можливості, які вони відкривали. Довнарознавці не оминають факт заснування вченим у 1903 р. студентського наукового гуртка, члени якого склали згодом наукову школу Довнар-Запольського. Проте автори не беруть до уваги контексту, за яких став можливим в університеті гурток. Це був час, коли з 1899 р. в Росії не вшухали студентські заворушення, які охопили всі університети. Щоб відволікти студентів від вуличних акцій, міністерство освіти зобов'язало ректорів університетів ширше залучати студентів до наукової роботи через організацію наукових гуртків. Довнар-Запольський скористався цією можливістю, щоб залучити до самостійних наукових досліджень студентів університету й згодом інших навчальних закладів Києва. Звертаючись до студентської молоді він не раз позиціонував себе як прибічник «найбільш ранніх проявів самодіяльності та самостійної відповідальної праці», критичного ставлення до науки і життя.

Не є випадковістю є й те, що того ж 1903 р. Довнар-Запольський активізував діяльність поза університетом і виступив з ініціативою відкрити вищі комерційні курси. Визріванню цього проекту сприяла активізація ліберально-опозиційних сил у земствах, циркуляція у столичній пресі ідей щодо «вдосконалення державного ладу», «розширення зв'язків з суспільством». Однак революція 1905 р. та участь у ній студентської молоді посилили консервативні настрої у міністерстві освіти, яке наклало мораторій на створення нових навчальних закладів.

Незалежна соціально-освітня ініціатива М. Довнар-Запольського про утворення у Києві навчального закладу «нового типу» (за зразком німецьких) для підготовки фахівців у галузі економіки була втілена в життя 1906 р. Ініціатор проекту на цей раз апеллював до новоутвореної ланки в уряді — міністерства торгівлі і промисловості. Також він заручився підтримкою авторитетних діячів зі сфери адміністрації краю, приватного підприємництва, освіти.

На нашу думку, не варто обмежувати наукові зацікавлення Довнар-Запольського у зрілий період діяльності історико-економічною тематикою, чи виключно економічною. Як свідчить організоване ним 1909 р. при Інституті «Товариство шанувальників соціальних знань», коло його наукових і культурних зацікавлень було значно ширше. У якості мети товариство декларувало розвиток і поширення знань з основ суспільних наук — права, історії, історії літератури, етнографії та методології цих наук [27, с. 216]. Його членами були І. Сташевський, П. Смирнов, І. Кореневський, Є. Ківліцький, А. Дахнович, В. Іконников, Л. Добровольський, М. Василенко та ін. За статутом радіус дії товариства охоплював Київську, Подільську, Волинську, Полтавську та Чернігівську губернії.

За всієї своєрідності особистих соціальних і творчих стратегій Довнар-Запольського його діяльність до 1917 р. вписується в культуру університетської професури пізньоімперської Росії, коли структура суспільного дискурсу формувалася ідеями демократії, національно-культурних прав, різних прогресистських проектів. В цьому контексті впадає в очі не-провінційність науково-творчої й інституціонально-організаційної діяльності Довнар-Запольського київського періоду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Верба, І. Сучасне українське доўнарознавство: стан і перспективи / І.В. Верба // Чацвёртыя Міжнародныя Доўнараўскія чытанні: Рэчыца, 18–19 верасня 2003 г.: У 2 ч. — Гомель, УА «ГДУ імя Ф. Скарыны», 2004. — Ч. 1: М. В. Доўнар-Запольскі: Жыццё і навуковая спадчына / Рэд. кал.: В. М. Лебедзева (адк. рэд.) і інш. — С. 17–21.
2. Верба, І. Київська історико-економічна школа М.В. Довнар-Запольського / І.В. Верба, Д.В. Карпусь. — К. : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2012. — 148 с.
3. Мітрафан Віктаравіч Доўнар-Запольскі: Біябібліяграфічны паказальнік / Уклад В.У. Скалабан і інш. — Мінск : Нац. б-ка Беларусі, 2001. — 120 с.; Мітрафан Віктаравіч Доўнар-Запольскі: Біябібліяграфічны паказальнік. Выданне другое, папраўленае і дапоўненае / Уклад. : В. М. Лебедзева і інш. — Мінск. : БелНДІДАС, 2007. — 167 с.
4. Белорусская свадьба и свадебные песни: (Этногр. этюд). — Киев, 1888 (Тип. Давиденко). — 38 с. Рэц.: Karłowicz J. // Wisła. — 1888. — Z. 2. — S. 419 — 421.
5. Карский, А. Е.Ф. Карский о научных трудах М.В. Довнар-Запольского: рецензии и ссылки / А. А. Карский // Сёмыя Міжнародныя Доўнараўскія чытанні, міжнародная навук. канф. 1–2 кастрычніка 2010 г.: [матэрыялы] / рэдкал. В. М. Лебедзева (адк. рэд.) [і інш.]. — Гомель : ГДУ імя Ф.Скарыны, 2010. — С. 30–36.
6. Гришина, Н.В. От «оставленных для подготовки к профессорскому званию» к советским аспирантам: трансформация системы воспроизводства научных кадров в 1860–1920-е гг. / Н.В. Гришина // Мир историка : историографический сборник. — Вып. 9. — Омск : Изд-во Ом. гос. ун-та, 2014. — С. 122–145.

7. Кіян О. Володимир Антонович: історик й організатор «Київської історичної школи»/О. Кіян. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2005 — 492 с.
8. Довнар-Запольский М. Очерк истории Кривичской и Дреговичской земель до конца XII столетия.— М.: Тип.-литогр. т-ва И. Н. Кушнерев и К. в Москве, Киевское отделение, 1891. — 170 с.
9. Милуков, П. Очерк истории Кривичской и Дреговичской земель до конца XII столетия. М. Довнар-Запольский. Киев, 1981. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярославла до конца XIV столетия и др. / П. Милуков // Грушевський М. Твори у 50 т.— Т. 46. — кн. 1. Рецензії на праці Михайла Грушевського (1890–1914). Львів : Світ, 2007. — С. 17–21.
10. Лебедева В.М. Старонка маскоўскага перыяду біяграфіі М. Доўнар-Запольскага: праца ў Маскоўскім Археалагічным Таварыстве // Сёмыя Міжнародныя Доўнараўскія чытанні, міжнародная навук. канф. 1–2 кастрычніка 2010 г.: [матэрыялы] / рэдкал. В. М. Лебедзева (адк. рэд.) [і інш.]. — Гомель : ГДУ імя Ф.Скарыны, 2010. — С. 37–49.
11. Перапіска М.В. Доўнар-Запольскага з дзеячамі навукі Украіны (1893–1907 гг.) / Складальнікі выдання В.М. Лебедзева, А.Л. Кіштымаў. — Гомель : Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны, 2005.— 138 с.
12. Гордієнко Д. М. В. Довнар-Запольський і Ніжинське історико-філологічне товариство при Інституті князя Безбородька / Д.С. Гордієнко // Сёмыя Міжнародныя Доўнараўскія чытанні. — С. 23–30.
13. Киштымов, А. Пересечение параллельных: М. В. Довнар-Запольский, М. С. Грушевский и «Записки Наукового товариства імені Шевченка» / А.Л. Киштымов // Пятая Міжнародныя Доўнараўскія чытанні. / Рэдкал.: В. М. Лебедзева (адк. рэд.) і інш. — Гомель : ГДУ ім. Ф. Скарыны, 2005. — С. 62–78.
14. Киштымов А., Лебедева В. М. Довнар-Запольський и М. Грушевский: встреча на страницах «Записок Наукового товариства імені Шевченка» / А.Л. Кіштымов, В.М. Лебедева // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. — К., 2007 — Вип. 91–93.— С. 35–39.
15. Ульяновський В. Справа кафедри історії України в Університеті св. Володимира: Довнар-Запольський и Грушевський / В. І. Ульяновський // Третья міжнародныя Доўнараўскія чытанні: Рэчыца, 14–15 верасня 2001 г. — Мінск : Беларускі Кнігазбор, 2002. — С. 27–62.
16. Мітрафан Доўнар-Запольскі. Выбранае / М.В. Доўнар-Запольскі / укладанне, прадмова В. Лебедзевай. — Мінск : Беларуская навука, 2017. — 672 с.
17. Довнар-Запольский М.В. Обзор деятельности ученых губернских архивных комиссий 1896–1898 гг. // Труды одиннадцатого археологического съезда в Киеве. 1899. Том I. Под редакцией графини Уваровой и С.С. Слуцкого. — М.: Типография Г. Лисснера и А. Гешеля, 1901. — С. 90–99.
18. Довнар-Запольский М.В. Обзор деятельности деятельности ученых губернских архивных комиссий 1896–1898 гг. /М.В. Довнар-Запольский// Археологические известия и заметки. — 1899. — № 8.— С. 317–318.
19. Трибунский П. А. Переписка А.С. Лаппо-Данилевского и П.Н. Милукова / П.А. Трибунский // Journal of Modern Russian History and Historiography. — 2010 / 3/ P. 77–160 [Electronic resource]. — Mode of access: http://imwerden.de/pdf/rerepiska_a_s_lappo-danilevskogo_i_miljukova_2010.pdf
20. Герасименко Н.О. Історична спадщина М. В. Довнар-Запольського (1864–1934) / Н.О. Герасименко // Український історичний журнал. — 2003. — № 6. — С. 143–154.

21. Антонович, В. Отзыв о сочинении М. В. Довнар-Запольского «Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. Т. 1, Киев, 1901», представленном в Историко-филологический факультет для приобретения степени магистра русской истории / В.Б. Антонович, П.В. Голубовский // Унив. изв. — 1902. — № 1. — С. 19–20.
22. Бухерт, В.Г. «Я никакого смущения не чувствовал, а только некоторое возбуждение, как всегда перед битвой...» / В.Г. Бухерт, В.П. Корзун // Мир историка : историографический сборник / — Вып. 9. — Омск : Изд-во Омск. гос. ун-та, 2014. — С. 60–64.
23. Сандерс, Т. Третий оппонент: защиты диссертаций и общественный профиль академической истории в Российской империи / Т. Сандерс // Историческая культура императорской России: формирование представлений о прошлом: кол монография. — М.: Изд. дом ВШЭ. — 2012. — С. 161–192.
24. Довнар-Запольский, М.В. Исторический процесс русского народа в русской историографии / М.В. Довнар-Запольский // Русская мысль. — 1902. — Кн. 3. — С. 170–186.
25. Тоштендаль Р. Возвращение историцизма? Нео-институционализм и «исторический поворот» в социальных науках / Рольф Тоштендаль. // Историческая наука сегодня: Теория, методы, перспективы / Ред. Л. П. Репина. М.: Издательство ЛКИ, 2011. — С. 342–354.
26. Антонович, В. Рец. на соч.: магистра М.В. Довнар-Запольского «Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в.», представленное для приобретения степени доктора русской истории / В.Б. Антонович, П.В. Голубовский // Унив. известия. — К. — 1906. — № 3. — С. 21–24.
27. Зайцева З.І. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX — початок XX ст.)/ З.І. Зайцева. — К. : КНЕУ, 2006.— 368 с.

REFERENCES

1. Verba, I. (2004). Contemporary Ukrainian Dovnar study: the state and prospects. In V.M. Lebedeva (Ed.). *The forth international Dovnar's reading*. In 2 parts. Part 1: M. V. Dovnar-Zapolskyi: Life and Scientific heritage (pp. 17-21). Homel: Gomel Fr. Skaryna State University. (in Ukr.).
2. Verba, I., & Karpus, D. (2012). *Kyiv Historical and Economic School of M.V. Dovnar-Zapolsky*. — K.: NASU, Center for the monument study and UTOPIK (in Ukr.).
3. Skalaban, V.V. (Ed.). (2001). *Mitrofan Dovnar-Zapolskiy: Bibliographic reference book*. Minsk: National library of Belarus, 2001; Lebedeva V.M. (Ed.). (2007) *Mitrofan Dovnar-Zapolskiy: Bibliographic reference book*. Minsk: BelNDIDAS (in Belorussian).
4. Karłowicz, J. (1888). *Belarusian wedding and wedding songs: (Ethnographic etude)*. — Kiev, 1888 (Type: Davidenko). *Wisła*, 2, 419 — 421 (in Rus).
5. Karskii, A. (2010). E.F. Karskii about the scientific works of M.V. Dovnar-Zapolskyi: reviews and references. In V.M. Lebedeva (Ed.), *The seventh international Dovnar's reading* (pp. 30-36). Homel: Gomel Fr. Skaryna State University (in Rus.).
6. Grishina, N.V. (2014). From "those left to prepare for a professorship" to Soviet graduate students: the transformation of the system of reproduction of scientific personnel in the 1860-1920s. *Mir Istorika (The world of Historian: historiographical collection)*, 9, 122-145 (in Rus.).
7. Kiian, O. (2005). *Volodymyr Antonovich: historian and organizer of the "Kyiv Historical School"*. — K. : NASU Institute of History of Ukraine (in Ukr.).
8. Dovnar-Zapolsky, M. (1891). *An outline of the history of the Krivich and Dregovich lands until the end of the 12th century*. M.: Tip.-litogr. I.N. Kushneryov & C. in Moscow, Kiev department (in Rus.).

9. Miliukov, P. (2007). An outline of the history of the Krivich and Dregovich lands until the end of the XII century. M. Dovnar-Zapolsky. Kiev, 1981. An outline of the history of the Kiev land from the death of Yaroslav to the end of the XIV century, etc. In M. Hrushevskii *Works in 50 volumes* (Vol 46, Book 1, pp 17-21). Lviv: Svit (in Rus.).
10. Lebedeva, V.M. (2010). Page from the Moscow period of biography of M. Dovnar-Zapolskii: work in the Moscow Archaeological Society. In V.M. Lebedeva (Ed.), *The Seventh international Dovnar's reading* (pp. 37-49). Homel: Gomel Fr. Skaryna State University (in Belorussian.).
11. Lebedeva, V.M., & Kishtymov, A.L. (Eds.). (2005). *Correspondence of M.V. Dovnar-Zapolskoho with Ukraine Academic figures (1893-1907 years.)*. Homel: Gomel Fr. Skaryna State University (in Belorussian.).
12. Gordienko, D.M. (2010). M.V. Dovnar-Zapolskyi and Nizhyn Historical and Philological Society at the Institute of Prince Bezborodka. In V.M. Lebedeva (Ed.), *The Seventh international Dovnar's reading* (pp. 23-30). Homel: Gomel Fr. Skaryna State University (in Belorussian.).
13. Kishtymov, A. (2005). The intersection of parallel lines: M.V. Dovnar-Zapolskii, M.S. Grushevskii and "Notes of Shevchenko Scientific Society". In V.M. Lebedeva (Ed.), *The Fifth international Dovnar's reading* (pp. 62-78). Homel: Gomel Fr. Skaryna State University (in Belorussian.).
14. Kishtymov, A., & Lebedeva, V. (2007). Dovnar-Zapolskii and M. Hrushevskii: meeting on the pages of the "Notes of Shevchenko Scientific Society". *Visnyk Kyivskoho Natsionalnoho Universytetu imeni Tarasa Shevchenko (Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv)*, 91-93, 35-39 (in Rus.).
15. Ulianovskiy, V. (2002). The case of the Department of History of Ukraine at the University of St. Volodymyr: Dovnar-Zapolskyi and Hrushevskiy. In *The Third international Dovnar's reading* (pp. 27-62). Minsk: Belarussian Library (in Ukr.).
16. Lebedeva V.M. (Ed.). (2017). *Mitrofan Dovnar-Zapolskii. Favorites*. Minsk: Belaruskaja navuka (in Belorussian.).
17. Dovnar-Zapolskii, M.V. (1901). Review of the activities of scholars of the provincial archival commissions of 1896-1898. In Countess Uvarova and S.S. Slutsky (Eds.), *Proceedings of the eleventh archaeological congress in Kiev. 1899.* (Vol.1, pp. 90-99). M.: The typography of G. Lissner and A. Geshel (in Rus.).
18. Dovnar-Zapolskii, M.V. (1899). A review of the activities of the scientists of the provincial archival commissions of 1896-1898. *Arheologicheskie Izvestiia I Zametki (Archaeological News and Notes)*, 8, 317-318 (in Rus.).
19. Tribunskii, P.A. (2010). A. Correspondence A.S. Lappo-Danilevskii and P.N. Miliukov. *Journal of Modern Russian History and Historiography*, 3, 77-160. Retrieved from http://imwerden.de/pdf/perepiska_a_s_lappo-danilevskogo_i_miljukova_2010.pdf (in Rus.).
20. Herasimenko, N.O. (2003). Historical heritage of MV Dovnar-Zapolskyi (1864-1934). *Ukrainskyi Istorychnyi Zhurnal (Ukrainian Historical Magazine)*, 6, 143-154 (in Ukr.).
21. Antonovich, V., & Golubovsky, P. (1902). Review of the composition of M. V. Dovnar-Zapolskii "The State Economy of the Grand Duchy of Lithuania under the Jagiellons. Vol. 1, Kiev, 1901 ", presented in the Historical and Philological Department for the acquisition of a master's degree in Russian history. *Universitetskie Izvestiia (University News)*, 1, 19-20 (in Rus.).
22. Bukhert, V.G., & Korzun, V.P. (2014). "I did not feel any embarrassment, but only some excitement, as always before the battle ...". *Mir Istorika: Istoricheskii Sbornik (The World of Historian: Historiographical Collection)*, 9, 60-64 (in Rus.).

23. Sanders, T. (2012). Third opponent: defense of dissertations and public profile of academic history in the Russian Empire. In *Historical culture of imperial Russia: formation of ideas about the past* (pp. 161-192). Moscow: Publishing House of the Higher School of Economics (in Rus.).
24. Dovnar-Zapolskii, M.V. (1902). The historical process of the Russian people in Russian historiography. *Russkaiia mysl (Russian Thought), Book. 3*, 170-186 (in Rus.).
25. Toshtendal, R. (2011). Return of Historicism? Neo-institutionalism and the "historical turn" in the social sciences. In L.P.Repina (Ed.), *Historical Science Today: Theory, Methods, Perspectives* (pp. 342-354). Moscow: Izd-vo-LK (in Rus.).
26. Antonovich, V., Golubovskii P. (1906). Review on the composition of holder of Master's degree M.V. Dovnar-Zapolskii "Essays on the organization of the West-Russian peasantry in the XVI century.", presented for acquisition of a doctorate in Russian history. *Universitetskii Izvestiia (University News)*, 3, 21-24 (in Rus.).
27. Zaitseva, Z.I. (2006). *Ukrainian scientific movement: institutional aspects of development (the end of the nineteenth and early twentieth centuries)*. K.: KNEU

УДК 94:355.535(477)"1648/1764 "

Кабанець Р. Ю.*,

співробітник Управління державної охорони,
здобувач наукового ступеня кандидата історичних наук,
Київ, Україна. roma.kabanets1987@gmail.com

ОХОРОНА ПЕРСОНИ ГЕТЬМАНА КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО ПІД ЧАС ПОЇЗДОК У МОСКВУ ТА САНКТ-ПЕТЕРБУРГ у 1752 р.

Анотація. Висвітлюються особливості організації системи охорони Гетьмана Кирила Розумовського під час його поїздок до Москви та Санкт-Петербурга. Відзначено, що питання про систему безпеки останнього Гетьмана України Кирила Розумовського набивало особливої ваги з огляду на складність та суперечливість політичної ситуації на українських землях в середині XVIII ст., важливість захисту посадових осіб Гетьманату через нестабільність позиції козацької старшини, системної недовіри до гетьманського оточення. У статті розкриваються традиції, принципи, система охорони та супроводу Гетьмана як посадовця вищого рангу, правила, які вироблялися у цьому контексті впродовж століть, аналізується досвід такого напрямку діяльності та еволюції системи особистої безпеки вищої посадової особи в Україні. Доводиться що охорона здійснювалася Надвірною компанійською корогвою, на яку покладалося виконання кур'єрських, конвойних, охоронних функцій. Військові компанійці супроводжували Гетьмана під час воєнних дій, у дозвілних вояжах, у ході офіційних прийомів. Тобто, йдеться про початок формування групової та індивідуальної форм охорони вищої посадової особи Гетьманату, досягнення якої у сфері охоронної діяльності використовувалися й у подальші історичні часи.

Ключові слова: охоронна діяльність, Гетьманищина, Кирило Розумовський, супровід, Надвірна компанійська корогва, почет.
У 1752 р.

Аннотация. Освещаются особенности организации системы охраны Гетьмана Кирилла Розумовского во время его поездок в Москву и Санкт-Петербург. Отмечено, что вопрос о системе безопасности последнего Гетьмана Украины Кирилла Ра-

* Kabanets R. Y. Employee of administration of state security, competitor for Ph.D. in history, Kyiv, Ukraine. roma.kabanets1987@gmail.com

SAFEGUARD OF THE PERSON OF HETMAN KYRYLO ROZUMOVSKYI DURING TRIPS TO MOSCOW AND ST.-PETERSBURG IN 1752.

зумовського прибрало особе значення, цитуючи складність і протиріччю політичної ситуації на українських землях в середині XVIII в., важкість захисту посадових осіб Гетьманщини з-за нестабільності позиції козацької старшини, суспільного недовіри до гетьманського оточення. В статті розкриваються традиції, принципи, система охорони і супроводження Гетьмана, правила, які розроблялися в цьому контексті на протязі століть; аналізується досвід даного напрямку діяльності і еволюція системи особистої безпеки вищого посадовця в Україні. Визначається, що охорона здійснювалася Надвірною компанейською хоругвою, на яку возлагалося виконання кур'єрських, конвойних, охоронних функцій. Військові компанії супроводжували Гетьмана в час військових дій, в подорожах, в час офіційних прийомів. Тобто, йдеться про початок формування групової і індивідуальної форм охорони вищого посадовця Гетьманщини, досягнення якої використовувалися і в наступні історичні часи.

Ключові слова: охоронна діяльність, Гетьманщина, Кирило Розумовський, супроводження, Надвірна компанейська хоругва, свита.

Abstract. The article deals with the features of organization of the security system of Hetman Kurulo Rozumovskui during his trips to Moscow and St. Petersburg. It is noted that the question of security system of the last Hetman of Ukraine Kurulo Rozumovskui was of special value due to the complexity and contradictory nature of a political situation in Ukrainian lands in the mid-XVIII century, the importance of protecting the Hetmanate officials regarding instability of position of the Cossack military leadership, social distrust to Hetman's entourage. The article examined traditions, principles, the system of guard and escort of Hetman, the rules which were elaborated in this context during centuries. Experience of such type of activity and evolution of a personal security system of a senior official in Ukraine is analyzed. It is concluded that the protection was carried out by the Nadvirna kompaniiska khoruga (company military unit) dealt with couriers, convoy and different security functions. Military company fellows accompanied Hetman during hostilities, leisure voyages, official receptions. So, it is said about beginning of formation of group and individual forms of protection of a high official of Hetmanate, achievements of which were realized during further historical times.

Key words: guard activity, Hetmanshchina (Hetmanate), Kyrylo Rosumovskyi, convoy, Nadvirna company khoruga, escort

Постановка проблеми. Традиції системи охорони Гетьмана, вироблялися впродовж століть, внаслідок чого виокремилися окремі групи професійних охоронців і структурних підрозділів у війську. Втім особиста безпека передбачає чітку й послідовну систему організаційно-правових, фізичних, тактико-психологічних заходів, які дозволяють не лише зберегти життя, а й не дозволити зашкодити здоров'ю охоронюваної особи. У цьому контексті особливо актуальним є вивчення досвіду такого напрямку діяльності та розвитку системи особистої безпеки людини в Україні.

Питання про систему безпеки останнього Гетьмана України К. Розумовського набувало особливої ваги з огляду на складність та суперечливість політичної ситуації на українських землях середини XVIII ст., важливість захисту посадових осіб Гетьманату через нестабільність позиції козацької старшини, недовіри до гетьманського оточення.

Проблема необхідності охорони постала через наявність загроз, низку летальних випадків, які сталися із представниками генеральної старшини Гетьманату як за кордоном, так і на рідній землі (в історичній ретроспективі). У даному дослідженні мова буде йти про охорону життя і здоров'я Гетьмана та членів його родини під час поїздок по території власне Гетьманату та по Російській імперії загалом.

Розгляд проблеми охорони Гетьмана за правління К. Розумовського дає можливість простежити особливості системи охорони посадових осіб в історичній

ретроспективі (від періоду правління Богдана Хмельницького і до середини XVIII ст.); визначити структуру й роль армії, козацької старшини в питанні надання послуг в побуті, забезпечення безпеки життя та здоров'я Гетьмана, самостійності його внутрішньої й зовнішньої політики. Дослідження передбачає також висвітлення низки чинників, які справляли визначальну роль в становленні системи охорони посадової особи, її сім'ї, майна, житла під час поїздок до Москви та Санкт-Петербурга.

Джерельну базу дослідження становлять матеріали Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, на основі опрацювання яких вдалося визначити особливості організації та системи охорони Гетьмана під час його поїздок по території Російської імперії. Діловодна документація розкриває чіткий порядок листування між Гетьманом, державними установами, підлеглими, де простежується принципи ієрархічності й інстанційності. У формі рапортів чи донесень інформація з пропозиціями персонального складу подавалася від осавулів Гетьманові [1; 2; 3].

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. На основі аналізу доробку сучасних вітчизняних учених приходимо до висновку, що проблема не є повністю розкритою. Однак її частково було висвітлено у наукових дослідженнях сучасних авторів. Монографічне дослідження О. Путра присвячене з'ясуванню особливостей суспільно-політичного життя Гетьманату за К. Розумовського. У монографії вивчаються державотворчі процеси на українських землях XVIII ст. [4; 5]. Дослідник залучає широку джерельну базу, розмірковує з приводу причин та наслідків процесу ліквідації Гетьманату, особливостей зовнішньої та внутрішньої політики К. Розумовського. На особливу увагу заслуговує аналіз військової структури цього періоду, реформи війська, соціальної стратифікації тогочасного суспільства в руслі необхідності супроводження Гетьмана під час його поїздок.

Дослідники В. Смолій та В. Степанков висвітлюють становлення української державної ідеї впродовж XVII — XVIII ст. [6]. Автори визначають основні етапи цього процесу в контексті політики Російської імперії щодо українських земель, з'ясовують суть державницьких починань кожного з гетьманів Лівобережної та Правобережної України. Вони окреслюють основні напрямки діяльності К. Розумовського й традиційно розглядають період після 1764 р. етапом бездержавного розвитку в історії України.

Дослідник О. Гуржій розкриває особливості формування Української козацької держави у XVII — XVIII ст. [7]. Його увагу привертають географічні межі території етнічних українських земель, зміни адміністративно-територіального устрою Гетьманщини впродовж окресленого хронологічного періоду. Монографічне дослідження Т. Чухліба присвячене висвітленню міжнародних відносин ранньомодерної Української держави 1648-1721 рр. [8]. Окрема розвідка цього дослідника розкриває походження генералітету Російської імперії і з'ясовує частку українців у його складі [9].

Ю. Шемшученко аналізує юридичні аспекти проведених у столиці Гетьманщини м. Глухові козацьких рад [10]. Він розкриває процедуру проголошення Гетьманом К. Розумовського, висвітлює специфіку приведення його до присяги, нововведення, які було здійснено у гетьманській столиці, політичного, соціально-економічного, культурного змісту.

Розвідка О. Костюкова присвячена становленню інституту охорони вищих посадових осіб в історичній ретроспективі [11]. Автор проаналізував особливості охоронної діяльності в період Середньовіччя (за часів Давньоруської держави), звернувши увагу на загальні правила особистої охорони гетьманів та їхнього майна в період Нового часу. У дослідженнях Є. Славутича висвітлюється діяльність охотного (найманого) війська та військових служителів: Надвірної компаніїської короги, Жолдацької сторожі, Фузилерної роти та ін. [12]. Окрема його стаття присвячена організаційно-правовим засадам оформлення особистої гвардії Кирила Розумовського, хоча предметом дослідження автора є зовнішній вигляд, обмундирування військових за часів цього Гетьмана [13]. Є. Славутич висвітлює початковий етап становлення Надвірної компаніїської короги, визначив її основні функції й завдання, їхню еволюцію за часів гетьманування К. Розумовського. Він робить важливий висновок, що це військо утворення стало добре організованою, вдало обмундированою особистою гвардією Гетьмана К. Розумовського.

Високу інформативність в руслі нашого дослідження мають праці В. Горобця. У низці його публікацій висвітлюється модель відносин російської влади й Гетьманату у період Нового часу [14; 15; 16; 17; 18]. Ряд наукових праць автора стосується соціальної історії доби Гетьманату з визначенням специфіки правового й соціального статусу різних верств тогочасного українського суспільства [19; 20; 21]. У працях ученого знаходимо проаналізований матеріал історичних джерел про соціальні та соціо професійні групи військових, "стрільців куреня полковника", протекціантів, підсусідків, "козаків у підданстві", "козаків у поспільстві" та інших, деякі з них долучалися до особистого почту гетьмана й козацької старшини, надавали їм різного роду послуги, насамперед охоронного характеру.

В. Панащенко досліджувалась структура еліти Гетьманату і дослідниця приходить до висновку, що важливість організації охоронної діяльності щодо безпеки особи Гетьмана обумовлювалась загостренням соціальних суперечностей в державі [22]. Приватне життя козацької старшини стало предметом дослідження О. Дзюби [23]. Специфіку правового й соціального статусів тих представників козацької старшини, які потребували охорони, висвітлюють В. Кривошея, І. Кривошея, О. Кривошея [24; 25]. Структура й функції військових формувань Гетьманату, а також їхня роль в системі охоронних заходів для безпеки Гетьмана привернула увагу О. Сокирка. Він детально розглянув еволюцію та відродження військової сфери і зокрема, сектор охорони та виконання спеціальних доручень за гетьманування Д. Апостола й К. Розумовського [1; 2; 26].

Незважаючи на значну доступну сьогодні джерельну базу й широкий масив історичних розвідок, все ж питання про засади здійснення охорони Гетьмана К. Розумовського у ході його поїздок до Москви й Санкт-Петербурга залишаються малодослідженими.

Метою статті є дослідження особливостей організації поїздок Гетьмана та його охорони, організаційні засади та принципи здійснення його особистої охорони шляхом розгляду діяльності військових формувань гетьманської армії (козаки, компаніїці, сердюки), а також соціальних та соціо професійних груп, на які покладалася функція охорони та надання спеціальних послуг Гетьманові.

Основні результати дослідження.. Оскільки окремим напрямком у вивченні справи охорони Гетьмана К. Розумовського було його супроводження, варто визначитися із вживаним термінологічним апаратом. Доречно використовувати термін "супровід" у трьох значеннях: в розумінні дії за значенням супроводжувати, супроводити; почет при комусь (група людей, яка супроводжує когонебудь); група військовослужбовців, яка охороняє і конвоює особу, що перебуває під охороною. При висвітленні цього аспекту слід використовувати два останні значення із запропонованих, адже йдеться і про почет Гетьмана (лейб-гвардію, пізніше — запорозьку команду), який був фактичним супроводом під час дозвіллевих поїздок та компанійців і жолдаків, угруповання яких забезпечували і охорону, і супровід, і конвоювання при Гетьманові.

Такий супровід перебував з Гетьманом під час поїздок в Москву та Санкт-Петербург й інші міста (кількість охоронців змінювалося в залежності від потенційної загрози). Знаходимо дані про те, що поряд із Кирилом Розумовським, як правило, перебував колезький радник Григорій Миколайович Теплов (який також певний час був наставником Гетьмана, а згодом брав участь у виробленні програми діяльності Гетьмана, доповідав про дії Гетьмана в Центральні органи влади) [3, арк. 2]. Він упродовж тривалого часу перебував з К. Розумовським, їздив разом з Гетьманом до Глухова [4, с. 127]. Під час поїздок Надвірна компанійська короґва супроводжувала Гетьмана у воєнних справах, вояжах, під час відвідування інших міст. Під час поїздки до Москви у 1753 р. Гетьман Кирило Розумовський спорядив почесний конвой при своєму почті — запорізьку команду із старшинами у складі 14 осіб [11, с. 3].

Маємо опис їхнього вбрання: дорогі строї ліврейнних (гербових) кольорів: червоний, синій, блакитний і білий, у старшин оздоблені срібними позументами, шнурками й петлицями, а у рядових шовковими, а саме: шуби, підбиті лисячим та вовчим хутром, кунтуші тонкого сукна, грезетові каптани, стьобані на бавовні, широкі суконні шаровари, кумачеві пояси, червоні і жовті сап'янові чоботи та високі смушкові шапки. Причому купівля всіх необхідних товарів для справляння обмундирування та екіпірування цієї команди покладалося на "їздових", тобто компанійців Надвірної компанійської короґви [26, с. 174].

Відомо, що під час супроводу К. Розумовського із Глухова до Батурина його супроводжували три поштові підводи, для чого бунчуковий товариш Василь Гудович отримав відповідні документи 28 травня 1752 р. Про це вказується в донесеннях підлеглих Гетьмана, зокрема, й про подорож із Глухова до Москви його соратника Г. Теплова з дружиною у лютому 1752 р. [3, арк. 3; 27, арк. 2]. Управитель двору Василь Гудович так описує це доручення в своєму донесенні: "Його Ясновельможності високо повелителя Малої Росії обох сторін Дніпра, ... і різних орденів кавалера Гетьмана граф Кирило Розумовський наказав мені бути при його гетьманському почті під час об'їзду малоросійських полків, тому є потреба негайно їхати в Батурин, але для поїздки власних своїх коней не маю, тому прошу від Глухова до Батурина дати паспорт на три поштові підводи 28 травня 1752 р." [3, арк. 5-6].

Для супроводу Гетьмана під час поїздок до Москви й Санкт-Петербургу визначалися склади його екіпажів, поіменні списки тих військових, які будуть брати участь у супроводі й охороні [28, арк. 2]. Так, у 1751 р. на запрошення імператриці К. Розумовський взяв із собою полковників "малоросійських полків:

Лубенського -Апостола, Гадяцького- Галецького, Прилуцького-Галагана, Полтавського-Горленка, Стародубського-Максимовича, Чернігівського-Божича, Київського- Дарагана, Миргородського- Остроградського". Планувалося, що під час поїздки поряд будуть знаходитися бунчукові товариші: Іван Гамалія, Стефан Томара, Яків Маркович, Василь Кочубей, Дмитро Маркович, Василь Ковоцький, Василь Полуботок, Іван Скоропадський, Іван Раковський, Григорій Борозна, Василь Гудович, Петро Іскрицький, Дмитро Кандиба, Іван Скоруппа, Василь Лизогуб, Григорій Іваненко, Петро Орленко [28, арк. 3].

Матеріали архівних справ є інформативними щодо початкового етапу поїздки, адже маємо листування чиновників різних рівнів про організацію маршрутів, кількість учасників поїздки, статті витрат (погонні кошти для кучерів та ямщиків). Для того, щоб відбулася поїздка, слід було написати донесення чи рапорт від нижчестоящих до вищестоячих інстанцій [9, С. 2].

Практика щодо охорони К. Розумовського в руслі його супроводу представниками козацької старшини була вже відома в попередній хронологічний період, адже гетьманів супроводжувала козацька старшина, про що йдеться в матеріалах архівних справ 1718, 1722, 1730, 1731 років. "1718 року, коли Гетьман запорозький їздив у Москву й Санкт-Петербург, то при ньому були: Генеральний військовий писар Семен Савич, полковник Чернігівський — Полуботок, полковник лубенський Маркович, бунчуковий товариш був із 8 особами і старший канцелярист Володковський". Як бачимо, на початку XVIII ст. супровід Гетьмана складали полковники й бунчукові товариші. "У 1722 році другого поїзду Генеральний військовий писар Семен Савич, Генеральний бунчуковий товариш Лизогуб, полковник Ніжинський Толстой, 3 бунчукових товариші, 8 супроводжуючих і старший канцелярист Володковський" [22, С. 201].

Аналогічну інформацію знаходимо і в наступні роки. "1728 рік. Під час поїздки в Москву Гетьмана Апостола і Генеральної військової старшини були вибрані кандидати: із полковників — Прилуцький, Миргородський, Гадяцький, Переяславський і Полтавський, із бунчукових товаришів — старший канцелярист Покорський, із старшини полкової — 50 осіб, у 1730 році під час другої поїздки в Москву Гетьмана Апостола його супроводжували Генеральний військовий писар, Генеральний військовий суддя Кандиба, Генеральний військовий осавул, два полковника, бунчукові товариші, старшина полкова, старший канцелярист, підканцелярист, а під час його третьої поїздки в Москву у 1731 р. при Апостолі були Генеральний військовий писар, Генеральний військовий осавул Лисенко, бунчуковий товариш Борозна і канцелярист" [27, арк. 4 — 5].

Так, в системі охорони посадових осіб цього часу ми розглядаємо таку особливість її організації, що будучи закладеною в період Нового часу, знайшла своє відображення в подальшому. Це видається закономірним з огляду на специфіку моделі політичного адміністрування того часу, коли влада зосереджується в руках Гетьмана, однак, його помічниками й найближчими соратниками були вищі військові посадовці [20, с. 53]. Під час поїздки Гетьман виступав як представник Гетьманщини, її вища посадова особа, зрештою, суб'єкт міжнародного права. Тому була потреба в систематичному вирішенні поточних питань, які виникали в ході поїздки. У період Нового часу посада Гетьмана виступала важливим фундаментом функціонування ранньомодерної Української держави [18, с. 134].

За висловами осіб, котрі свого часу обіймали цю посаду, вона сприймалася як своєрідний консолідаційний факт. Використання терміну "старшування", "старший" сприймалося тогочасним суспільством як асоціація з посадою Гетьмана. А застосування прикметника "Ясновельможний" (до посади Гетьмана) в перекладі на латинь означало "ілюстрісімум" — "залежний володар", підвладний лише "северенісімуму" [20, с. 31]. Зважаючи на це, Гетьман уособлювався як гарант козацької держави, що визначало його особливе місце в системі влади й тогочасному українському суспільстві. Тобто це вища посадова особа Гетьманату.

Специфічними рисами політичної системи Гетьманату стали: використання традиційної моделі козацького адміністрування, коли влада зосереджується в руках Гетьмана, однак, його помічниками й найближчими соратниками були вищі військові посадовці. За К. Розумовського ними стали обозний, осавул, бунчужний, хорунжий та ін. [6, с. 12-17]. Для періоду його гетьманування були характерні подальші реформи державного управління та судової системи, відбувалася консолідація тогочасної політичної еліти, завершувалося формування управлінських груп [7, с. 122]. У цей час формуються старшинські династії, рівні за спорідненістю та зв'язків; протекція виступає головним фактором в призначенні на посади. Зрештою, не секрет, що посаду Гетьмана Кирило Розумовський отримав завдяки сприянню Єлизавети Петрівни, яку підтримував його брат Олексій у боротьбі за російський престол [15, с. 258; 8, с. 506].

У такий складний період відновлення гетьманства ця посада розглядалася не тільки як роль "старшого", а й мала низку інших характеристик. Гетьман був суб'єктом міжнародного права, маючи повноваження на укладення договорів з іншими країнами й монархами, очолював державу Гетьманщину, а, отже, виступав головною посадовою особою ранньомодерної України [16, с. 13]. І хоча у середині XVIII ст. його повноваження як суб'єкта міжнародного права обмежуються, зважаючи на посилення абсолютизму й виокремлення пріоритетів зовнішньополітичної діяльності в Російській імперії, його права у внутрішньому житті Гетьманщини залишалися широкими.

Ділова документація демонструє чітку систему листування між Гетьманом, державними установами, підлеглими, де простежується принципи ієрархічності й інстанційності. У формі рапортів чи донесень інформація з пропозиціями персональних складів подавалася від осавулів Гетьманові. Своєю чергою він віддавав доручення або накази про відповідне фінансове забезпечення поїздок [29, с. 435]. Це могли бути видані кошти або ж забезпечення підводами, одягом, харчами. Для прикладу зазначимо, що для поїздки К. Розумовського з Глухова до Москви в листопаді 1752 р. було виділено таку кількість підвод: Генеральному військовому обозному — 18, Генеральному військовому писарю — 13, Генеральному військовому осавулу — 11, Полковнику Гадяцькому — 8, кожному з 12 бунчукових товаришів — по 3, старшому військовому канцеляристу — 4, чотирьом канцеляристам — по 2-8, для канцелярії — 4, для караулу й казни при канцелярії — 6, компанійцям і старшині — 118. Для цієї поїздки були складені списки супроводу, до якого увійшли: Генеральний військовий обозний, Генеральний військовий писар, Генеральний військовий осавул полковник Гадяцький, 12 бунчукових товаришів, старший канцелярист, 4 канцеляристи, конвой із компанійців — 24 особи та отаман, караульних жолдаків — 12 осіб [28, арк. 21-22].

Для супроводу Гетьмана з дружиною із Серпухова до Москви у грудні 1752 р. виділялося 260 підвод та осавул Семен Іосифов з компанійською командою. Причому кількість компанійців, які були в Глухові в той час, теж була зафіксована в такій формі: при дворі Ясновельможного (Гетьмана) — 12, Генеральний писар — 2, член Генеральної військової канцелярії — 1, Петро Валкевич — 6, Микола Ханенко — 3, Генеральний військовий писар — 1, в Москві при панові Журмані — 1, в пана Ломиковського — 4, в сотника Крижановського — 20, в сотника Шаповаловського — 4, в осаула Долинського — 1, при бунчуковому товаришу Скоропадському — 2, караул біля гетьманського льоху — 1, при заводі смальчужному — 1, при гетьманському лікарю — 1, при Генеральному суді — 1, при експедиції для посилок — 10, при судовій канцелярії — 3, у жолдачній — 3, При Чернявському — 1, з канцелярії біля військових — 1, хворі в Коропі — 1, 1 посланий в експедицію невідомо куди [28, арк. 47].

У разі, якщо маршрут слідування був тривалий, передбачалися зміни караулів. Наприклад, з Севска до Москви передбачалися зміни компанійців на кожній станції, з детальною вказівкою протяжності кожного з етапів маршруту: від Севська до Дмитріївки — 63 версти, від Дмитріївки до Кром — 51, від Кром до Орла — 37, від Орла до Мценська — 53, від Мценська до Плави — 78, від Плави до Тули — 5 проводу. Так, 1 грудні 1752 р. під час слідування Гетьмана з дружиною від Тули до Серпухова — 89, від Серпухова до Молодей — 43, від Молодей до Москви — 50 верст [28, арк. 21-22].

Інший приклад наведемо про поїздку Гетьмана з Глухова до Севска, коли було дано доручення забезпечити супровід до Кром Ямпольській сотні, від Кром до Мценська — компанійській короєві, від Мценська до Тули — компанійській команді, від Тули до Серпухова (в документі не вказана).

Варто вказати, що не завжди пропозиція супроводу підтримувалася тими, хто визначався відповідальними за його організацію.

Так, бунчуковий товариш Михайло Ширай відповідав на наказ у грудні 1752 р. (про пропозицію супроводжувати Гетьмана до Москви): "Отриманим мною ордером від Ясновельможності про необхідність поїздки до Москви приготувати себе для проїзду з іншими бунчуковими товаришами по чину належними всякими приладами при чому особливо мати коня з усім вбранням, із тим усім прибути до Глухова, не зможу, бо у листопаді по волі Божій померла дружина, та по смерті залишилися малолітні діти, яких я не можу залишити в жодному разі" [28, арк. 16].

У період правління Гетьмана К. Розумовського були закладені підвалини функціонування військової варти. Йдеться про діяльність охотного (найманого) війська, Надвірної компанійської короєви, Жолдацької сторожі, Фузилерної роти, військової й полкової музики.

Систематичну охорону Гетьмана не лише в його резиденції, а й під час поїздок, забезпечувала Надвірна компанійська короєва. На це військове формування покладалася охоронні та конвойні функції. І хоча К. Розумовський мав на меті створити особистий почет із компанійців, фактично вони складали особисту гвардію вищої посадової особи Гетьманату [1, с. 36].

Після ліквідації Гетьманщини (в 70-х рр. XVIII ст.) більшість компанійців було відправлено на поповнення легкокіньних російських полків, частина ж отримала для супроводження нову вищу посадову особу — генерал-

губернатора Малоросії графа Румянцева і була призначена до його похідної канцелярії.

Створення Надвірної компанійської короги пов'язують з іменем Івана Самойловича, котрий її сформував для особистої кінної охорони (гвардії) під назвою "Компанія надвірної короги". У період гетьманів та I Малоросійської колегії на це військове формування були покладені кур'єрські, конвойні, охоронні завдання для забезпечення порядку в гетьманській резиденції. Надвірну компанійську корогу очолював ротмістр, який паралельно був обер-поліцеймейстером та палацовим комендантом (гетьманським полковником). Із 1750 р. чисельність такого формування було збільшено до 120 осіб. Надвірні компанійці були зобов'язані відбувати варту в гетьманському палаці, супроводжувати вищих посадових осіб, підтримувати порядок у вищих інстанціях. Вони могли виконувати наглядові функції за дорученням Гетьмана [10, с. 39-42].

Із січня 1752 р. замість однієї було сформовано дві компанійські роти (команди), за повелінням Гетьмана К. Розумовського на чолі з генеральними осавулами Якубовичем та Валкевичем. Із 1761 р. Надвірна компанійська рота повністю перейшла у відання Генеральної військової канцелярії. У джерелах компанійці часто згадуються під назвою "козаки", очевидно, маючи однаковий із ними зовнішній вигляд, атрибути одягу, оскільки мундири та їхнє озброєння залишалися за козацьким зразком. Тож особисту й систематичну охорону Гетьмана в його резиденції та під час поїздок в мирний час забезпечувала Надвірна компанійська корога як окреме військове утворення, на яке покладалися охоронні, конвойні функції [6]. Отримуючи риси, притаманні справжній гвардії (впорядкованість, дисципліна, вишкolenість, однорідний та помпезний вигляд), Надвірна компанійська корога зберігала традиційну козацьку внутрішню структуру, підкреслюючи цим зв'язок із компанійськими козацькими полками. Не порушуючи військової структури українських збройних сил, затверджені ще Петром II, Гетьман К. Розумовський перетворював Надвірну компанійську корогу у неофіційну гетьманську гвардію, надаючи їй і належних атрибутів.

У системі охорони Гетьмана також виокремлюється та частина війська, яка супроводжує Гетьмана під час його вояжів (полювання, прийоми), так звана лейб-гвардія й більша частина війська, яке займалося охороною його маєтностей, резиденцій [17, с. 234]. Для охорони Гетьмана в структурі його лейб-гвардії наприкінці 1751 — початку 1752 рр. починає формуватися запорозька команда. Причиною її виникнення вважають прагнення Гетьмана мати екзотично навчений та вбраний супровід, який підкреслював особистість самого К. Розумовського як носія гетьманської влади [1, с. 37].

Основою формування цього підрозділу стали кращі товариші компанійських полків, а не запорожці. Так, матеріали присяжних відомостей та іменних розписів містять поіменні списки: Федір Жупаненко, Максим Гапоненко, Лазар Меженко, Павло Крижановський, Василь Липський, Трохим Кохановський, Семен Ковалевський. Очільниками запорозької команди були Петро Чернявський (осавул) та Ярема Черкес (сотник) [27, арк. 34-35]. До їхніх повноважень входив особливий відбір до команди, а наприкінці 1752 р. були виділені кошти на пошиття одягу. Для виокремлення та акценту на особливість запорозької команди, вбрання повинно було істотно відрізнитися від тих аналогів, які вже були в гетьманському війську. Основу однострою становив червоний грезетовий каптан,

поверху якого вдягали білий кунтуш, підшитий крашениною й бавовною. Його прикрашали оздобленими срібними та блакитними шнурами петлицями. Штани виготовлялися із червоного сукна, підв'язувалися червоним кумачевим поясом. Рядових забезпечували червоними, старшин — жовтими сап'яновими чоботами [1, С. 38]. Образ представника запорозької команди доповнювали шубою з лисячого чи вовчого хутра.

Дослідники припускають, що запорозька команда залишалася найближчою до Гетьмана збройною вартою, виглядала найбільш екзотично на фоні інших військових формувань у системі охорони Гетьмана. Організація поїздок і матеріальне забезпечення таких поїздок і Гетьмана, і членів його родини покладалося на Домову Гетьманську канцелярію, а кошти та оплата послуг (наприклад, за проїзду кіньми) здійснювалось з Військового скарбу [24, с. 9].

Для особистої охорони Гетьмана під час поїздок створювалися спеціальні піхотні підрозділи, які виконували відповідні функції. Ще з другої половини XVII ст. Богдан Хмельницький з кількох "охочих сотень" для охорони Чигирини створює сердюцькі полки. Такі військові формування підпорядковувалися гетьманові, отримували плату за службу з військової скарбниці, централізовано оснащувалися одягом і зброєю [23, с. 37].

Фузилерна рота була професійним військовим загоном для особистої охорони вищих посадових осіб козацької держави. І хоча хронологічно вона бере свій початок з 1765 р., однак, засади її формування лежать в діяльності Жолдацької вартової сторожі або ж гвардійської гетьманської сторожі при гетьманському палаці. Її військові виконували різні доручення Гетьмана й супроводжували конвоєм його та вищих посадових осіб [12].

Важливе місце в системі організаційних принципів охорони Гетьмана становила генеральна військова старшина. До вищих чинів у військовій ієрархії належали: генеральний військовий обозний, генеральний військовий осавул, хорунжий і бунчужний. Останніми генеральними обозними в історії Гетьманщини стали Я. Лизогуб та С. Кочубей. Посадові обов'язки Генерального військового осавула (останніми генеральними військовими осавулами стали І. Журавка й І. Скоропадський), бунчужного й хорунжого визначалися інструкцією Гетьмана К. Розумовського від 5 грудня 1763 р. В ній передбачалися досить широкі функціональні можливості старшини: від необхідності організації військового походу до розгляду скарг козаків, фактично, вони виконували доручення Гетьмана [21, с. 12; 22, с. 29]. Певну окремішність і вищість над іншими мали три старших уряди — осавул, писар та хорунжий, котрі посідали вихідці з відомих козацьких фамілій або ж нешляхетні клієнти впливових можновладців [5].

На підставі аналізу джерел варто виділити окремі соціальні й соціо професійні групи, представники яких залучалися до надання послуг гетьманові й козацькій старшині. Так, на основі аналізу змісту компутів 1719, 1721, 1732 рр. можна виділити категорію "військових слуг". До такого соціального прошарку належать: довбиші, гармаші, пушкарі, трембачі, сурмачі, "цілюрники полковие", "піщалкі", шафарі, "індуктори", комісари, "сторожі полковие з листами посиляючись". Факт виокремлення військових слуг із тяглого й пішого товариства вказує на своєрідний соціальний аванс — звільнення від виконання повинностей на користь Військового Скарбу. Такі соціальні й соціо професійні групи виконували свої функції у військовій сфері [19, с. 185].

Отже, підбиваючи підсумки, визначимо особливості охорони Гетьмана К. Розумовського під час його поїздок до Москви та Санкт-Петербургу. Так, особиста охорона Гетьмана, його родини та гетьманської резиденції здійснювалася Надвірною компанійською короугою, на яку покладалося виконання кур'єрських, конвойних, охоронних функцій. Військові компанійці супроводжували Гетьмана під час воєнних дій, у дозвіллевих вояжах, у ході офіційних прийомів. Тобто йдеться про початок формування групової та індивідуальної форм охорони вищої посадової особи Гетьманату.

Надвірну компанійську короугу очолював ротмістр. Надвірні компанійці були зобов'язані відбувати варту в гетьманському палаці, супроводжувати конвоєм вищих посадових осіб, підтримувати порядок у вищих інстанціях. Вони могли виконувати наглядові функції за дорученням Гетьмана. Надвірна компанійська короуга зберігала традиційну, козацьку, внутрішню структуру, підкреслюючи цим зв'язок із компанійськими козацькими полками. Не порушуючи військової структури українських збройних сил, затвердженої ще Петром II, Гетьман К. Розумовський перетворив Надвірну компанійську короугу у неофіційну гетьманську гвардію, надаючи їй і належних атрибутів.

Серед підлеглих, котрі супроводжували К. Розумовського, були полковники та бунчукові товариші, які разом із Гетьманом відвідували імператорську резиденцію у 1751 р. Практика супроводу Гетьмана козацькою старшиною стала нормою в період Нового часу, архівні матеріали підтверджують, що така форма супроводу була традиційною й доволі часто використовувалася в період Гетьманату.

Для супроводу Гетьмана під час вояжів (бали, полювання, прийоми) залучалася лейб-гвардія й більша частина війська, яке займалося охороною його маєтностей, резиденцій. У її структурі впродовж 1751 — 1752 рр. для супроводу й особистої охорони Гетьмана починає формуватися запорозька команда, представники якої вирізнялися екзотичним одягом і незвичним вбранням. Для супроводу Гетьмана дедалі частіше залучалися кращі компанійці, серед яких ми виокремлюємо Федора Жупаненка, Максима Гапоненка, Лазара Меженка, Павла Крижановського, Василя Липського, Трохима Кохановського, Семена Ковалевського.

За К. Розумовського відбулися важливі реформи, які зміцнили становище Надвірної компанійської короуги в сфері охорони й оборони гетьмана й гетьманського війська в цілому. В період гетьманування К. Розумовського було враховано традиції його попередників щодо створення безпечних умов та розробки заходів для охорони вищих посадових осіб Гетьманщини. Такі досягнення збереглися й у подальшому, під час діяльності Другої Малоросійської колегії. Серед групових та індивідуальних форм супроводу Гетьмана К. Розумовського ми визначаємо такі: супровід чиновниками та козацькою старшиною (часто — з участю писарів і канцеляристів); компанійці, запорозька команда, однак, найчастіше використовувалася змішана форма супроводу, коли Гетьмана оточували і представники козацької старшини, і компанійці, і жолдаки.

Особливості організації системи охорони Гетьмана К. Розумовського у цей час в ході його поїздок ми визначили такі:

- визначення вичерпного кола осіб, котрі будуть перебувати в супроводі Гетьмана;

- узгодження поіменних списків подорожуючих осіб, причому йшлося про екіпажі, військових зовнішнього супроводу й особистої охорони, які забезпечували компаніїці й жолдаки, причому перші виконувала, в основному охоронні, а другі — функції варту (караулу);

- чіткий механізм планування поїздок вищої посадової особи Гетьманщини з дотриманням принципу ієрархічності, інстанційності;

- визначення відповідальних за відбір військових для супроводу Гетьмана (кращі надвірні компаніїці здійснювали відбір у новостворену запорозьку команду);

- практика традиційного супроводу Гетьмана представниками козацької старшини: полковниками, бунчуковими товаришами, писарями, канцеляристами;

- фіксування маршрутів подорожей Гетьмана та його počету із вказівкою відстаней та етапів, тривалості поїздки й визначення відповідальних військових на кожній станції слідування;

- відповідне матеріально-технічне й фінансове забезпечення Гетьмана та його родини й належне утримання та оплата праці осіб, задіяних під час поїздки (джерелами фінансового забезпечення були Домува гетьманська канцелярія, Військовий скарб).

Перспективними напрямками подальших наукових пошуків вважаємо наступні:

- вивчення особливостей охорони Гетьмана та його супровід під час його перебування в закритих приміщеннях, у ході офіційних переговорів та дозвілєвих вояжів;

- розгляд специфіки охорони членів родини у час відсутності Гетьмана поряд з ними;

- висвітлення системи покарань та заохочень для того кола осіб, котрі становили осередок його охорони й супроводу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сокирко О. Г. Артилерія козацької держави : створення, розвиток, внутрішня організація (1648 — 1781 рр.) / О. Г. Сокирко // Український історичний журнал. — 2012. — № 4. — С. 36 — 51.

2. Сокирко О. Г. Мобілізаційні можливості гетьманського війська у війні "за Польську спадщину" 1733 — 1735 / О. Г. Сокирко // Історія. — 2010. — №1. — С. 39 — 41.

3. Центральний державний історичний архів м. Києва (далі — ЦДІАК України), ф. 51, оп. 3, спр. 18284.

4. Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.): Монографія: в 2-х частинах / О. Путро. — К.: ДАКККиМ, 2008. — Ч. I. — 240 с.

5. Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.): Монографія: в 2-х частинах / О. Путро. — К.: ДАКККиМ, 2008. — Ч. II. — 288 с.

6. Смолій В. Українська державна ідея XVII — XVIII століть : проблеми формування, еволюції, реалізації / В. Смолій, В. Степанков В. — К. : "Альтернативи", 1997. — 368 с.

7. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII — XVIII століть ст. : кордони, населення, право / О. Гуржій . — К.: Основи, 1996. — 234 с.

8. Чухліб Т. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. 3-тє вид., випр. і доповн. / Т. Чухліб. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. — 616 с.
9. Чухліб Т. "Колективна біографія" генералітету Російської імперії українського походження / Т. Чухліб [Електронний ресурс]. — Режим доступу : [file: // Kolektyvna biohrafiiia heneralitetu Rosiiskoi imperii ukrainskohopokhodzhennia.pdf](file:///C:/Users/Downloads/Kolektyvna_biohrafiiia_heneralitetu_Rosiiskoi_imperii_ukrainskohopokhodzhennia.pdf)
10. Шемшученко Ю. Козацькі ради у Глухові / Ю. Шемшученко [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://old.mao.kiev.ua/jscans/2008-4-shemshushenko.pdf>
11. Костюков О. Становлення та розвиток в Україні сфери охорони органів державної влади та посадових осіб / О. Костюков // Форум права. — 2011. — №4 [Електронний ресурс] — Режим доступу : file:///C:/Users/Downloads/FP_index.htm_2011_4_66.pdf
12. Славутич Є. Фузилерна рота — урядова військова варта в Гетьманщині: історія, організація, однострій (1765 — 1781) / Є. Славутич // Історико-географічні дослідження в Україні. — К. Інститут історії України НАН України, 2004. — Ч.7. — С.109.
13. Славутич Є. Однострої Надвірної компанійської корогви Гетьмана Кирила Розумовського / Є. Славутич [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://history.org.ua/JournALL/geo/7/10.pdf>
14. Горобець В. Влада та соціум гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України / В. Горобець. — К. : Інститут історії України НАН України, 2009. — 271 с.
15. Горобець В. "... Нам згідно звичаю давнього нашого, того гетьмана обрати, кого все військо любить" / В. Горобець // Елекційні змагання на Лівобережжі України початку 60-х рр. XVIII ст. Україна в Центрально-Східній Європі. — 2004. — № 4. — С. 257 — 264.
16. Горобець В. "Волимо царя східного...". Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава / В. Горобець. — К. : Інститут історії України НАН України, 2007. — 465 с.
17. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654 — 1665. / В. Горобець. — К.: Інститут історії України НАН України, 2001 — 536 с.
18. Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформи Петра I. / Горобець В. — К.: Інститут історії України НАН України, 1998. — 326 с.
19. Горобець В. Малі соціальні та соціо професійні групи гетьманату: "курінчики", "стрільці", "протекціанти", "дворяни" etc. / Горобець В. // Соціум. Альманах соціальної історії. — 2008 — Випуск 8. — С. 184 — 201.
20. Горобець В. Старшина гетьманщини: неслужбовий вимір службової кар'єри провідної соціальної верстви / Горобець В. // Український історичний журнал. — 2012. — №4. — С. 52 — 66.
21. Горобець В. Структура врядування та соціальне дисциплінування в південних полках гетьманату (за матеріалами ревізій Полтавського полку 1719, 1721, 1732 рр.). / Горобець В. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [file:///C:/Users/Struktura_vriaduvannia_ta_sotsialne_dystsyplinuvannia_v_pivdennykh polkakh Hetmanatu_za_materialamy_revizii_Poltavskoho_polku_719_1721_i_1732_rг20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Struktura_vriaduvannia_ta_sotsialne_dystsyplinuvannia_v_pivdennykh_polках_Hetmanatu_za_materialamy_revizii_Poltavskoho_polku_719_1721_i_1732_rг20(1).pdf)
22. Панашенко В. В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII — XVIII століть) / В.В. Панашенко. — К., 1995 — 214 с.
23. Дзюба О. Приватне життя козацької старшини XVIII ст.(на матеріалах епістолярної спадщини) / О. Дзюба. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2012 — 348 с.

24. Кривошея В. В. Козацька старшина як еліта Гетьманщини / В. В. Кривошея // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — 2009. — Вип. XXVI. — С. 8 — 19.
25. Кривошея В. В. Неурядова старшина Гетьманщини / В. В. Кривошея, І. І. Кривошея, О. В. Кривошея. — К.: "Стилос", 2009. — 432 с.
26. Сокирко О. Г. "Одягати і наглядати" (одяг і соціальний статус найманців Лівобережного Гетьманату кінця XVII — початку XVIII ст.) / О. Г. Сокирко // Соціум. Альманах соціальної історії. — 2002. — Випуск 1. — С. 173 — 188.
27. ЦДІАК України, ф. 51, оп.3, спр. 11180.
28. ЦДІАК України, ф. 51, оп.3, спр. 11121.
29. Бовгиря А. Маргінальні записи українських рукописних збірників XVIII ст. / А. Бовгиря // Україна в Центрально-Східній Європі. — 2004. — №4. — С.459 — 470.

REFERENCES

1. Sokyрко, O. (2012). Artillery of the Cossack state: creation, development, internal organization (1648 — 1781). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (Ukrainian historical magazine)*, 4, 36-51 (In Ukr.).
2. Sokyрко, O. (2010). The Mobilization possibilities of the Hetman troops in the war "for the Polish Heritage" 1733 — 1735. *Istoriia (History)*, 1, 39 — 41 (in Ukr.).
3. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 18284.
4. Putro, O. I. (2008). Hetman Kyrylo Rozumovskyi and his age (from the history of Ukrainian state building in the XVIII century): in 2 parts. Part 1. Kyiv: National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts (in Ukr.).
5. Putro, O. I. (2008). Hetman K. Rozumovskyi and his age (from the history of Ukrainian state building in the XVIII century): in 2 parts. Part 2. Kyiv: National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts (in Ukr.).
6. Smoliy, V. & Stepankov, V. (1997). *Ukrainian state idea of the XVII-XVIII centuries: problems of formation, evolution, realization*. Kyiv: "Alternativy" (in Ukr.).
7. Gurzhiy, O. (1996). *Ukrainian Cossack state in the second half of the XVII-XVIII centuries. : borders, population, law*. Kyiv: Osnovy (in Ukr.).
8. Chukhlib, T. (2009). *Kozaks and Monarchs. International relations of the early modern Ukrainian state 1648-1721*. Kyiv: Publishing house named after Olena Teliga (in Ukr.).
9. Chukhlib, T. "Collective biography" of the generals of the Russian empire of Ukrainian descent. Retrieved from file: // Kolektyvna_biohrafii_heneralitetu_Rosiiskoi_imperii_ukrainskohopokhodzhennia.pdf (in Ukr.).
10. Shemshuchenko, Y. *Cossack councils in Glukhov*. Retrieved from <http://old.mao.kiev.ua/jscans/2008-4-shemshushenko.pdf> (in Ukr.).
11. Kostiukov, O. (2011). Formation and development of the sphere of protection of state authorities and officials in Ukraine. *Forum Prava (Law Forum)*, 4. Retrieved from file: // C:/Users/Downloads/FP_index.htm 2011_4_66.pdf (in Ukr.).
12. Slavutych, Ye. (2004). Fuziler company — government military guard in Hetmanate: history, organization, uniform (1765 — 1781). In *Historical and geographical research in Ukraine* (Vol 7). Kyi: NASU Institute of History of Ukraine (in Ukr.).
13. Slavutych, Ye. *Uniform of Nadvirna company khorugva of Hetman Kirilo Rozumovskyi*. Retrieved from <http://history.org.ua/JournALL/geo/7/10.pdf>. (in Ukr.)

14. Gorobets, V. (2009). *Government and society of Hetmanate. Research on the political and social history of early modern Ukraine*. Kyiv: NASU Institute of History of Ukraine (in Ukr.).
15. Gorobets, V. (2004). "...We must, in accordance with the customs, choose the Hetman whom the entire army honors". In *Election competitions on the left bank of Ukraine in the early 60's of the XVIII century. Ukraine in Central and Eastern Europe* (Vol 4, pp. 257-264) (in Ukr.).
16. Gorobets, V. (2007). *"We want the power of the eastern king..."*. Ukrainian Hetmanate and Russian dynasty before and after Pereyaslav. Kyiv: NASU Institute of History of Ukraine (in Ukr.).
17. Gorobets, V. (2001). *Elite of Cossack Ukraine in search of political legitimacy: relations with Moscow and Warsaw, 1654 — 1665*. Kyiv: NASU Institute of History of Ukraine (in Ukr.).
18. Gorobets, V. (1998). *At the end of the Hetmanate's existence: Ukraine during the reform of Peter I*. Kyiv: NASU Institute of History of Ukraine (in Ukr.).
19. Gorobets, V. (2008). Small social and professional groups in Hetmanate: "kurinchyky", "striltsi", "protektsiaty", "nobles" etc. *Sotsium. Almanakh Sotsialnoi istorii* (Society. Almanac of Social History), 8, 184 — 201 (in Ukr.).
20. Gorobets, V. (2012). Military head of Hetmanate: non-service dimension of the official career of the leading social stratum. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* (Ukrainian historical magazine), 4, 52 — 66 (in Ukr.).
21. Gorobets, V. *The structure of governance and social discipline in the southern Hetmanate regiments (based on the revisions of the Poltava regiment in 1719, 1721, 1732)*. Retrieved from [/// C: / Users / Struktura_vriaduvannia_ta_sotsialne_dystsyplinuvannia_v_pivdennykh_polках_Hetmanatu_za_materialamy_revizii_Poltavskoho_polku_719_1721_i_1732_rr20](#) (1). Pdf (in Ukr.).
22. Panashenko, V. (1995). *Social elite of Hetmanate (second half of XVII — XVIII centuries)*. Kyiv: NASU Institute of History of Ukraine (in Ukr.).
23. Dziuba, O. (2012). *Private life of the Cossack military head of the XVIII century (on materials of the epistolary heritage)*. Kyiv: NASU Institute of History of Ukraine (in Ukr.).
24. Krivosheia, V. (2009). The Cossack military head as an elite of the Hetmanate. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu* (Scientific works of the historical faculty of Zaporizhzhya National University), XXVI, 8 — 19 (in Ukr.).
25. Krivosheia, V. & Krivosheia, I. & Krivosheia O. (2009). *Non-governmental military head of Hetmanate*. Kyiv: "Stylos" (in Ukr.).
26. Sokirko, O. (2002). "To dress and to supervise " (clothing and social status of mercenaries of the Left Bank Hetmanate of the late XVII — early XVIII century.). *Sotsium. Almanakh Sotsialnoi istorii* (Society Almanac of Social History), 1, 173 — 188 (in Ukr.).
27. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 11180.
28. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 11121.
29. Bovhiria, A. (2004). Marginal records of Ukrainian hand written collections of the XVIII century. *Ukraina v Tsentralno-Shidnii Evropi* (Ukraine in Central and Eastern Europe), 4, 459 — 470 (in Ukr.).

Киштымів А.А.*,

кандидат исторических наук, старший научный сотрудник
Центра исследований белорусской культуры, языка и литературы
Национальной академии наук Беларуси
Минск, Беларусь. akishtymau@tut.by

**У ИСТОКОВ ВЫСШЕГО КОММЕРЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ:
М.В.ДОВНАР-ЗАПОЛЬСКИЙ — ОРГАНИЗАТОР И
РУКОВОДИТЕЛЬ КИЕВСКОГО КОММЕРЧЕСКОГО
ИНСТИТУТА**

***Анотація.** Розглянуто концепцію М.В.Довнар-Запольського у вимірі організації та функціонування Київського комерційного інституту (ККІ), проаналізовано характер і направленість навчального процесу закладу по підготовці спеціалістів, що відповідали потребам бізнесу Російської імперії початку ХХ ст. Визначено специфіку організації Київського комерційного інституту, що мав забезпечити надання освіти випускникам середніх навчальних закладів усіх типів, з одного боку, а з іншого — передбачав нетиповий принцип спільного навчання представників обох (чоловічого і жіночого) полів. Визначено коло дисциплін, що складала навчальний план закладу у вимірі вимог часу та потреб розвитку економіки держави, окреслено практичну підготовку студентів до комерційної і бізнес діяльності через професійні екскурсії і відрядження в межах країни та за кордоном, залучення студентів до наукової і активної суспільної діяльності. Розкрита видавнича діяльність Київського комерційного інституту, що сприяла професійній підготовці спеціалістів. Окрема увага приділена особі М.В.Довнар-Запольського, що виявив себе як блискучий організатор навчального процесу, видатний вчений, історик, економіст, громадський діяч свого часу.*

***Ключові слова:** М.В.Довнар-Запольський, Київський комерційний інститут, підготовка бізнес спеціалістів, наука, громадська діяльність*

***Аннотация.** Рассмотрена концепция М.В.Довнар-Запольского в отношении организации и функционирования Киевского коммерческого института (ККИ), проанализированы характер и направленность учебного процесса заведения по подготовке специалистов, которые отвечали потребностям бизнеса Российской империи начала ХХ столетия. Определено специфику организации Киевского коммерческого института, который должен был обеспечить образование выпускникам средних учебных заведений всех типов, с одной стороны, а, с другой — предполагал нетипичный принцип совместного обучения представителей обоих (мужского и женского) полов студентов. Определен круг дисциплин, которые формировали учебный план заведения в аспекте требований времени и*

* Kishtymov A. L., Ph.D. in historical sciences, Senior Researcher, Centre for studies of Belarusian culture, language and literature, National Academy of Sciences of Belarus. Minsk, Belarus. akishtymau@tut.by

AT THE FOREFRONT OF HIGHER COMMERCIAL EDUCATION: M. V. DOVNAR-ZAPOLSKY — THE ORGANIZER AND THE HEAD OF THE KIEV COMMERCIAL INSTITUTE

потребностей развития экономики государства, очерчено практику подготовки студентов к коммерческой и бизнес деятельности посредством профессиональных экскурсий и командировок как в пределах страны, так и за границей, привлечения студентов к научной и активной общественной деятельности. Раскрыта издательская деятельность Киевского коммерческого института, которая содействовала профессиональной подготовке специалистов. Отдельное внимание уделено личности М.В.Довнар-Запольского, который проявил себя как блистательный организатор учебного процесса, выдающийся ученый, историк, экономист, общественный деятель своего времени.

Ключевые слова: М.В.Довнар-Запольский, Киевский коммерческий Институт, подготовка бизнес специалистов, наука, общественная деятельность

Abstract. *The concept of M.V.Dovnar-Zapolskyi in dimension of organization and functioning of Kyiv Commercial Institute (KCI) as well as character and orientation of studying process of the Institute dealt with training of specialists up to the needs of business of Russian Empire at the beginning of the XX-th century are examined. It is revealed the specifics of organization of Kyiv Commercial Institute which had to ensure education for graduating students of secondary educational institutions of all types, from the one side, and assumed non-typical principle of combined studying of male and female students, from the other. It is defined the range of disciplines which formed curriculum of the institution with due regard to the requirements of the time and needs of economics development of the state; it is also examined practical training of students upon commercial and business activity with the aid of professional excursion and official journeys within the state and abroad, as well as by drawing students into research and active social activity. It is described publishing vocation of Kyiv Commercial Institute which influenced professional training of specialists. Special attention is paid to the person of M.V. Dovnar-Zapolskyi which revealed himself as a brilliant organizer of studying process, outstanding scholar, historian, economist, civil doer of his time.*

Key words: *M.V. Dovnar-Zapolskyi, Kyiv Commercial Institute, training of business specialists, science, civil activity*

Постановка проблемы. Имя выдающегося историка, этнографа, общественного деятеля Митрофана Викторовича Довнар-Запольского, незаслуженно забытое на протяжении нескольких десятилетий, сегодня снова в центре внимания ученых. Традиционными стали Довнаровские чтения, которые проходят на его родине, в Речице, издана биобиблиография его трудов [], начато переиздание научного наследия ученого.

В лице М.В.Довнар-Запольского ученый, исследователь, автор более 300 научных работ, гармонично сочетался с энергичным организатором науки и умелым администратором. И лучшим тому свидетельством является его многолетнее директорство в Киевском коммерческом институте — одном из первых высших частных учебных заведений по подготовке новой экономической элиты. М.В.Довнар-Запольский стоял у истоков создания этого вуза, и во многом благодаря его усилиям ККИ за сравнительно короткий срок приобрел широкую известность как кузница предпринимательских кадров. Данный факт актуализирует внимание к практическому наследию М.В.Довнар-Запольского, учиты-

вая более, чем столетний юбилей вуза — Киевского национального экономического университета, который совпал со 150-летним юбилеем самого ученого и общественного деятеля.

Анализ предыдущих исследований публикаций. Деятельность М.В.Довнар-Запольского по организации Киевского коммерческого института находит отражение в ряде работ украинского ученого А.Чуткого [2-4]. Данной проблематикой занимался и сам автор статьи [5-6]. Однако наследие М.В.Довнар-Запольского в аспекте организации Киевского коммерческого института и руководства им нельзя считать исчерпывающе изученным, учитывая необходимость обобщения накопленного материала, а также детального изучения отдельных аспектов деятельности ученого во главе ККИ.

Цель исследования — высветить концепцию М.В.Довнар-Запольского в отношении организации и функционирования Киевского коммерческого института; проанализировать характер и направление учебного процесса ККИ по подготовке специалистов, отвечающих потребностям бизнеса Российской империи начала XX ст.

Основные результаты исследования. Организация частного учебного заведения — дело, которым занялся М.В.Довнар-Запольский и его единомышленники, — не было исключительным явлением в Российской империи начала XX столетия. К этому времени уже практически привыкли к частным гимназиям. Нарушилась и государственная монополия в организации высшего образования. Частные высшие учебные заведения возникали по инициативе прогрессивной профессуры и предпринимательских кругов. Достаточно вспомнить довольно многочисленные высшие женские курсы в различных городах, в том числе и открытые выпускником Горы-Горецкого земледельческого института И.А.Стебутом женские сельскохозяйственные курсы в Петербурге, курсы П.Ф.Лесгафта там же, Московский городской университет имени А.Л.Шанявского. Так что инициатива М.В. Довнар-Запольского хорошо вписывалась в лозунг «Вольной высшей школы», открыто провозглашенный в 1905 г. От других подобных инициатив ее отличало другое: выбор специализации будущего вуза и, что весьма важно в делах такого рода, в принципе успешная реализация замысла.

Осенью 1905 г. М.В. Довнар-Запольский получает разрешение на открытие в Киеве частных женских курсов, в программу которых включено и коммерческое отделение. Интересно, что первоначально предполагалось открыть коммерческие курсы только для «лиц женского пола» и лишь в виде исключения принимать на них мужчин. Существовало опасение, что будет трудно получить разрешение на совместное обучение лиц обоего пола. Кроме того, так как к этому времени университеты были открыты для поступления выпускников всех типов средних учебных заведений, а не только гимназий, как ранее, то особого наплыва юношей на проектируемые курсы не ожидалось.

Весной 1907 г. в Министерство торговли и промышленности был послан проект устава Киевского коммерческого института, утвержденный только 12 мая 1908 г. Фактически ККИ начал действовать еще до официального утверждения своего устава. Первый набор ККИ составил 229 человек, из них 153 действительных слушателя и 86 вольнослушателей. Не оправдались опасения, что среди абитуриентов нового учебного заведения окажется мало мужчин: их

было 116. Впрочем, женское представительство в институте всегда оставалось достаточно весомым.

По мнению М.В. Довнар-Запольского, «высшее коммерческое образование представляет собою комбинацию наук трех видов: экономических, юридических и коммерческо-технических» [7]. Поэтому не случайно, что именно на этих основаниях строилась структура ККИ. Он имел два отделения с четырехлетним курсом обучения: коммерческое и экономическое. Кроме того, существовали курсы с более углубленным изучением специальных отраслей знания и факультеты, например, коммерческо-технический и железнодорожный. Особо отметим, что повышенное внимание уделялось изучению иностранных языков. Причем обучали не только основным европейским языкам, но и арабскому, турецкому, китайскому, японскому. В составе института были кабинеты гигиены, геологии и горнозаводского дела, физический, железнодорожный, страховой, статистический, лаборатории по сельскохозяйственному товароведению и аналитической химии, свеклосахарная лаборатория. Действовал Музей товароведения, открытый в 1909 г. Он издавал свои ежегодные отчеты на русском, немецком и французском языках.

ККИ занимал трехэтажное здание в центре Киева с довольно большим земельным участком. К 1910 г. общая площадь его помещений составляла 430 квадратных саженей, и было начато строительство четвертого этажа. Стоимость институтского оборудования оценивалась в четверть миллиона рублей. В библиотеке насчитывалось до 11 тыс. томов и 175 наименований периодических изданий.

Чтобы наглядно продемонстрировать уровень преподавания и реальные знания студентов ККИ, приведем названия некоторых курсовых работ: «Английский и русский рабочий», «Национальное хозяйство и экономика евреев», «Экономическая природа империализма», «История развития предпринимательских союзов и значение их в экономической жизни страны», «Экономические причины войны 1914 г.», «Заработная плата по Карлу Марксу», «Новейшие течения в области рациональной организации капиталистических предприятий», «Происхождение современных промышленных синдикатов», «Значение кооперации в сельском хозяйстве». Не менее глубоко, чем с экономикой, студенты знакомились с историей. Среди тем их курсовых работ: «Крестьянский вопрос в Польше во второй половине XVIII в.», «История князей Мстиславских», «Экономическое положение Польши в эпоху Станислава Августа», «Евреи в экономической политике киевских князей».

Естественно, жизнь вуза не ограничивается только рамками организации учебного процесса. Не был в этом отношении исключением и ККИ. Большое значение в жизни института имели его печатные издания, и главное среди них — «Известия Киевского Коммерческого Института». В них помещались официальные сведения о жизни ККИ, ученые труды его преподавателей по экономическим, юридическим, математическим, коммерческим наукам, русской и всеобщей истории, философии, статистике, экономической географии, демографии, товароведению, естествознанию, физике, химии, геологии. За 1909–1919 гг. увидели свет 33 номера «Известий ККИ». Нередко бывало, что некоторые публикации затем выходили в качестве отдельных изданий. Это произошло и с впервые опубликованными на страницах «Известий ККИ» трудами

М.В. Довнар-Запольского: «На заре крестьянской свободы» (1911 г., кн. VIII), «Обзор новейшей русской истории» (1912 г., кн. XIII, XIV, XV), «Ближайшие задачи русского экспорта» (1913 г., кн. XVII), «Русский вывоз и мировой рынок» (1914, кн. XXII), «Задачи экономического возрождения России» (1915 г., кн. XXIX).

Частью программы обучения являлись практические экскурсии студентов и их заграничные командировки. На экскурсии для ознакомления с состоянием экономики различных регионов Российской империи студенты отправлялись группами во главе с преподавателем. География этих экскурсий весьма обширна — в ней столичные города, Кавказ, Поволжье, Прибалтика, Крым, Сибирь, Средняя Азия, Туркестан. Заграничные командировки осуществлялись в индивидуальном порядке. Студентов отправляли не только в европейские страны, вплоть до Португалии, но и в США, Японию, Турцию, Персию, Сирию и Палестину, Монголию, Китай. Отчеты студентов о заграничных командировках помещались в «Известиях ККИ». Затем они стали выходить отдельными сборниками [8].

Число студентов росло с каждым годом, что, несомненно, свидетельствовало о популярности и авторитете молодого вуза. В 1908/09 учебном году в ККИ обучался 991 студент, из них 204 женщины. В 1910 г. — 1931 студент (357 женщин) и дополнительно 120 студентов-вольнослушателей. Из них на экономическом отделении обучалось 1556 действительных студентов и вольнослушателей (336 женщин), а на коммерческом — 596 (131 женщина).

М.В. Довнар-Запольский читал курсы новой русской истории, истории русского государственного права, истории хозяйственного строя России, вел семинар по экономической истории России. Кроме него в институте преподавали и вели научную работу 22 профессора, 3 приват-доцента, 8 преподавателей иностранных языков и 2 преподавателя практических знаний.

В 1913-м, последнем предвоенном году, в ККИ училось 4,5 тыс. студентов. В годы Первой мировой войны эта цифра стала несколько меньше (февраль 1915 г. — 4 тыс.), но все равно оставалась достаточно высокой.

При институте действовало Общество экономистов, Общество любителей социальных знаний, Киевское Санитарно-техническое общество. Во главе многих начинаний стоял директор. Так, имя М.В. Довнар-Запольского стоит в числе членов-учредителей Общества экономистов. Он же на первом заседании 11 января 1909 г. приветствовал новое общество, огласил его задачи и предложил избрать его Совет [9].

Протоколы заседаний этого общества печатались в «Известиях ККИ», а с 1910 г. «Труды Общества экономистов при ККИ» стали выходить отдельными выпусками.

Свои научные сообщества организовывала не только профессура, но и студенты. Например, существовали студенческие кружки по изучению философии, еврейской культуры, статистики, кружок любителей грузинской культуры. Крупнейшим из общеинститутских студенческих объединений было Общество взаимопомощи студентов ККИ. Активно действовали студенческие объединения по интересам и студенческие землячества. Признаться, их число поражает. Архивные документы свидетельствуют о наличии почти сорока таких объединений. Среди объединений по интересам был студенческий хор, музыкально-

литературный драматический кружок, стенографический, кружок студентов-туристов, кружок эсперантистов “Зеленая звезда”, французский литературный кружок.

Но самым распространенным видом студенческих объединений являлись землячества. В них была представлена почти вся европейская часть Российской империи, от Урала до Варшавы и от Смоленска до Армении. Активно вело свою работу Северо-Западное землячество, устав которого был утвержден Советом ККИ 25 октября 1909 г. и Правлением ККИ 29 октября 1909 г. [10, л. 2]. Согласно уставу, «Северо-Западное землячество имеет своей целью материальную и культурную поддержку и взаимопомощь входящих в его состав членов ... Членами землячества могут быть студенты ККИ — уроженцы или получившие образование в учебных заведениях Северо-Западного края» [11, л. 2]. Почетным членом Северо-Западного землячества был профессор М.В. Довнар-Запольский.

Деятельность этого землячества была известна и на родине большинства его членов, в Беларуси. В декабре 1909 г. правление Северо-Западного землячества получило от ККИ удостоверение о своих полномочиях на право проведения в Минске во время святок благотворительного вечера в пользу землячества. Весной следующего года оно ходатайствовало о подобном удостоверении на право устройства «вечеров и лекций в пользу землячества по примеру прошлого учебного полугодия» в Вильно, Минске, Витебске, Полоцке, Двинске, местечках Боровухе и Креславке [12, л. 4-5, 7, 12]. В октябре 1910 г. директорское разрешение на проведение собрания для организации землячества получили студенты ККИ — уроженцы Минска и Минской губ. [13, л. 26].

22 ноября 1910 г. на имя директора ККИ правление Северо-Западного землячества подало прошение с просьбой «разрешить устройство для своих земляков экскурсии в г. Вильно, как в древний город, столицу Литовского края, богатый историческими памятниками и музеями» [12]. Такое же прошение было подано в отношении экскурсии в Минск, «как один из торгово-промышленных центров Северо-Западного края» [13]. Директор ККИ поддержал эти просьбы и даже попросил начальника Юго-Западных железных дорог выделить отдельный вагон прямого сообщения для экскурсантов из г. Киева в г. Вильно и обратно. 10 февраля 1911 г. группа слушателей просили М.В. Довнар-Запольского разрешить поездку в Витебск с целью осмотра памятников 1812 г. и других достопримечательностей, а также фабрик и заводов. Сопровождать экскурсию согласился профессор В.А. Косинский.

Как наглядный пример успешного ведения предпринимательского дела, большой интерес представляла Добрушская писчебумажная фабрика — одно из лучших предприятий Европы и Российской империи и несомненный лидер в своей отрасли. В октябре 1911 г. группа студентов ККИ просила М.В. Довнар-Запольского обратиться к администрации Добрушской писчебумажной фабрики за разрешением провести на ней экономико-статистическое обследование. Студентов интересовало, как повлияло введение 8-часового рабочего дня на интенсивность труда и положение рабочих. Возглавить группу студентов взялся преподаватель ККИ А.А. Русов, он же составил подробнейший план работы. К просьбе М.В. Довнар-Запольского директор Добрушской фабрики А.И. Ступльгинский отнесся положительно и был готов сам дать необходимые пояснения [14].

Есть и другие свидетельства связей белорусских предприятий с ККИ. Так, для Музея товароведения образцы своей продукции предоставила витебская льнопрядильная фабрика «Двина».

Имелась в институте и своя студенческая пресса. Например, в ноябре 1913 г. вышел первый номер «Студенческого бюллетеня Киевского Коммерческого Института» — еженедельного издания Общества взаимопомощи студентов. Несомненный интерес для нас представляет помещенное в нем «Письмо к Редакции», подписанное М.В. Довнар-Запольским: «Студенческий печатный орган, как мне представляется, это прежде всего призыв молодежи к самостоятельности. Я вообще являюсь большим сторонником наиболее раннего проявления самостоятельности и самостоятельной ответственной работы молодых поколений. Учиться надо и наукам и жизни. Такова задача молодости. Но надлежит и к науке и к жизни относиться критически. Необходимо выработать самостоятельность суждения. И вот мне представляется, что та публичная ответственность, которую каждый из нас несет, выступая с печатным словом, эта ответственность является стимулом к тому, чтобы каждый из нас самостоятельно обсудил вещи, как они есть, эта ответственность будит в нас мысль, оттачивает ее, способствует пробуждению в нас самосознания и сознательного отношения к окружающей действительности. Так я привык смотреть на печатное слово» [15].

В «Студенческом бюллетене ККИ» помещались статьи о формах и методах преподавания, научные работы студентов, освещался ход учебной жизни, имелся отдел рецензий и библиографии, публиковалась хроника студенческих организаций.

Отметим, что институт не оставлял своих выпускников на произвол судьбы. Например, администрация ККИ вела обширную переписку с управляющими банками и начальниками железных дорог о рекомендации слушателей института на вакантные должности в эти учреждения. И естественно, на этих письмах стоит подпись директора ККИ М.В. Довнар-Запольского, чей авторитет в деловых экономических и предпринимательских кругах не подвергался сомнению.

Начало XX века стало временем «хождения в народ» университетской профессуры Российской империи. У этого процесса было две стороны. Во-первых, практическая помощь народному хозяйству. Вершиной и логическим завершением этого процесса стало создание в 1915 г. КЕПС (Комиссии по изучению естественных производительных сил России при Академии наук) по инициативе и под руководством В.И. Вернадского. Во-вторых, развитие народного образования путем открытия частных университетов, институтов, курсов. Была еще и третья сторона, можно сказать, традиционная — издательская и публицистическая деятельность, в которой участвовала профессура.

М.В. Довнар-Запольский оказался среди самых активных участников этих процессов. В реальной экономике он был председателем Юго-Западного отделения Российской Экспортной палаты (ее учредительное собрание состоялось 18 февраля 1912 г. в зале торжественных заседаний ККИ [16]), делегатом Первого Южно-Русского Торгово-Промышленного съезда и Съезда деятелей по коммерческому судоходству и портовому делу на Юге России (Одесса, 1-8 октября 1910 г.) [17], а в августе 1918 г. был избран в организационный комитет учредителей Всеукраинского Союза кооперативных домовладельческих организаций [18].

В области образования, оставаясь профессором Киевского университета, организовал и руководил работой ККИ. Как издатель М.В. Довнар-Запольский редактировал «Известия ККИ», при этом по-прежнему не только являлся автором многочисленных статей и монографий на исторические темы, но и активно откликался в печати по поводу различных проблем общественной жизни своего времени. Так, за 1907-1917 гг., в период своего руководства ККИ, М.В. Довнар-Запольский опубликовал 77 работ, в том числе 17 научных монографий и брошюр [1].

Управление институтом требовало поистине универсальных, энциклопедических, знаний и больших организаторских способностей. И они у М.В. Довнар-Запольского безусловно были. Как раз в этом и заключается некоторый парадокс становления и развития ККИ, связанный с тем, что ответ на вызов времени, новые экономические реалии, необходимость организации высшего образования для подготовки будущих предпринимателей, взялся искать не экономист, а университетский историк.

Необходимо обратить внимание и на историю коммерческого образования в Российской империи в целом. Существовали и средние учебные заведения такого рода. Например, в белорусских губерниях, Гомельское и Минское коммерческие училища. А вслед за Москвой и Киевом частные курсы высших коммерческих знаний открылись в Петербурге, Харькове и Одессе.

М.В. Довнар-Запольский получил в Киевском коммерческом институте то, чего ему не хватало ранее: почти полную самостоятельность в решениях, возможность проявить свои недюжинные организаторские способности, беспрепятственно выстраивать характер и направление учебного процесса, распоряжаться кадровой политикой и финансами молодого вуза, и, что, вероятно, следовало бы поставить на первое место — возможность реализовать свой талант исследователя и педагога не будучи скованным рамками казенных учреждений. И все эти возможности М.В. Довнар-Запольский использовал в полной мере. Не будет преувеличением сказать, что с ККИ связан период наибольшей творческой и личной свободы ученого. Никогда ранее и, тем более — позднее, он не имел такой возможности реализации собственного научного и административного потенциала.

Выводы. Историю Киевского коммерческого института можно расценивать как удачный предпринимательский проект. И это не просто парадоксальное заявление. Более того, ККИ, будучи предпринимательским проектом в сфере образования, генерировал специалистов, необходимых для бизнеса, и тем самым не только способствовал оживлению экономики, но и, в конечном итоге, создавал спрос на свои услуги. М.В. Довнар-Запольский неоднократно подчеркивал необходимость иметь высококвалифицированных специалистов в экономике для успешного ведения дела в этой области. Это было веление времени, и, он сумел не только правильно уловить новые тенденции и закрепить их на практике.

Занимаясь своим любимым детищем, М.В. Довнар-Запольский не просто апеллировал к властям, но и неустанно пропагандировал идею нового учебного заведения среди общественности и местных предпринимателей. Примечательна его речь о задачах преподавания в ККИ, произнесенная в собрании киевского купеческого общества 23 мая 1907 г. Родоначальником высшего коммерческого образования ученый называет Германию, где в 1898 г. была открыта высшая

коммерческая школа в Лейпциге. В Российской империи начало этому делу положили остзейские губернии, где коммерческое отделение открылось при Рижском политехникуме. «Особенно поучительным» М.В. Довнар-Запольский считал пример московского купечества, по инициативе которого были созданы высшие коммерческие курсы в Москве. «Теперь недостаточны опыт и капитал: нужны еще и знания», — подчеркивает он. При этом необходимость развития отечественного коммерческого образования диктовалась и тем, что без широкой сети местных коммерческих вузов для получения диплома молодые люди были вынуждены ехать за границу.

Свой доклад М.В. Довнар-Запольский завершил, по сути, программным заявлением: «В заключение скажу лишь, что современное политическое и экономическое положение нашего государства призывает нас к новым формам общественной деятельности и указывает нам новые пути деятельности на экономическом поприще. Слишком много времени мы не заботились о приложении знаний к жизни частной и общественной. Столетиями к нам прививалось положение, будто знания нужны только для государственной службы, а не для устройства скотного двора, или доходного сада. Экономический кризис, который мы теперь переживаем, в сильной мере обязан этому пренебрежению знанием, и он нас и поучает, что подрастающие к жизни поколения мы обязаны направить по правильному пути государственного и экономического развития» [19]. Эти слова не потеряли своей актуальности и сегодня, спустя столетие.

* * *

М.В.Довнар-Запольский

Новый тип высшего образования

(Речь, произнесённая в собрании киевского купеческого общества
23-го мая 1907 года).[□]

Сознание высокого значения высшего коммерческого образования и особенно образования для коммерсантов, как лиц, практически ведущих торговые дела, наиболее определенно сказалось в стране свободной науки — в Германии. Первоначально и здесь этот тип высшего образования был встречен с некоторой долей недоверия, но оно быстро завоевало себе приверженцев. Немецкие коммерсанты, по словам профессора Арндта, близко стоящего к делу, скоро поняли, что "высшая школа расширяет его (коммерсанта) кругозор, обучает его пониманию различных запутанных отношений хозяйственной жизни и развивает его способности не только по его специальной (торговой) части, или как гражданина, могущего принести пользу государству, корпорации, обществу или союзу, но дает также его жизни богатое содержание и возможность принять лучшее участие в использовании культурных, благ немецкого народа в частности и человечества вообще".

Высшая коммерческая школа в Германии зародилась около десяти лет тому назад. В 1897 г. «Немецкий союз торговых знаний» возбудил вопрос о том, необходимо ли высшее коммерческое образование, и на чем оно должно быть основано. Союз обратился к профессорам Эренбергу и Зомбарту и получил от них

[□] При публикации речи М.В. Довнар-Запольского сохранен авторский стиль. Текст взят из печатного издания «Обозрение преподавания в Киевском Коммерческом Институте на 1907-8 академический год. — Киев, 1907. — С. 21-40». Необходимая правка дана в квадратных скобках.

утвердительный ответ на первый вопрос, а второй был выяснен особой комиссией. 25 апреля 1898 г. в Лейпциге уже была открыта первая высшая школа, благодаря поддержке местной торговой палаты и городского самоуправления. С тех пор открыты еще четыре высшие торговые школы, из которых позднейшая, Берлинская, открытая местным купечеством осенью 1906 г., конструирована по грандиозному масштабу. Весьма недурно обставлена также высшая школа в Кельне, содержащая городом, торговыми учреждениями и на пожертвования частных лиц.

Германские высшие учебные заведения коммерческих наук все возникли по частному почину и даже не пользуются материальной поддержкой со стороны государства, за исключением Лейпцигской. Местные торговые палаты, городское самоуправление и купеческое общество — вот учреждения, которые поддерживают эти высшие школы и принимают в них живое участие. Высшая коммерческая школа — любимое детище немецкого купечества, тщательно им культивируемое. Самое ближайшее назначение этой школы в высшей степени любопытно: это прежде всего высшее учебное заведение для детей коммерсантов и для самих коммерсантов. Оттого, сыновья и дочери лиц купеческого звания и сами коммерсанты, страховые агенты и т.п. принимаются в высшую школу с гораздо низшим образовательным цензом (ниже требуемого для поступления в университет), сравнительно с лицами других категорий, ибо от последних требуется обычный аттестат зрелости.

Так, высшая коммерческая школа в Германии — создание купечества для высших образовательных целей того же купечества. Этим очень многое объясняется в самой постановке преподавания в этой школе: будущей коммерсант в *своем* высшем учебном заведении может получить столь же основательные сведения в философии, как и в банковском деле. В этом сказалась здоровая черта в направлении немецкого образования, которое в целях специализации не поступает общим развитием.

Что касается России, то и в ней постепенно развивается идея высокой полезности высшего коммерческого образования. Отмеченные провинции России первые получили высшую коммерческую школу, в виде коммерческого отделения при Рижском политехникуме².

Особенно поучителен пример московского купечества, которое пошло на встречу новому делу, открыв в сентябре 1906 г. высшие коммерческие курсы. Пример московских и киевских коммерческих курсов, открывшихся одновременно при переполненных аудиториях, свидетельствует, что и в России чувствуется потребность в высшем коммерческом образовании. Здесь кстати нельзя не упомянуть о том, что русская учащаяся молодежь давно уже проложила себе путь к высшему коммерческому образованию, устремившись в аудитории немецких школ, несмотря на контрибуцию, которую наложили на русских (взима-

² Появляющееся в России стремление связывать высшую коммерческую школу с политехническим институтами не имеет за собой серьезных ни научных, ни педагогических оснований.

В Германии только одна школа, ахенская, и то чисто внешним образом связана с политехникумом, имея собственные средства, управление и учебно-вспомогательные учреждения. Число совпадающих теоретических и практических кафедр коммерческом отделении с другими (даже в политехникуме с сельскохозяйственным отделением) весьма невелико; что же касается использования лабораторий политехникумов для целей коммерческого образования, то такое соединение было бы рациональным только в том случае, если бы лаборатории наших политехникумов наполовину опустели, чего, конечно, не предвидится.

ется двойная плата). В одном Лейпциге в 1906 г. числилось 217 русских студентов (около половины из западного края и Польши) из общего числа 720.

Итак, начало XX в. ознаменовалось возникновением высших учебных заведений нового типа. Это вполне понятно: торгово-промышленная деятельность последних десятилетий во многом изменила свой прежний характер, размеры и пути торгового обмена.

Кажется, при настоящих условиях и мировой и местной торговли, бесследно проходит то время, когда житейского опыта одного человека было достаточно для ведения сложных торговых операций.

Теперь недостаточны опыт и капитал: нужны еще и знания. Знания нужны не только для ведения коммерческих операций, но и для распознавания товаров, виды коих, способы выделки, места производств, качества весьма усложнились, не говоря уже об условиях экспорта. Каждое мало-мальски крупное торговое предприятие — очень сложный организм, требующий не только успешной направительной деятельности, но и многочисленных агентур, хорошо подготовленных, вооруженных знаниями техническими и специально коммерческими. Коммивояжеру некогда учиться за прилавком или за конторкой и путем случайного опыта узнавать важные вещи.

Оценивая различные факторы успехов современной торговой деятельности, необходимо вместе с академиком И.И. Янжулом, посвятившим много труда для изучения условий торговли в Западной Европе и Америке, признать, что заводя собственную промышленность, каждое государство заботится вместе и о создании для нее отпускных рынков. Об этом думают (говорит г. Янжул) даже столь мало развитые в промышленном отношении государства как Португалия и Турция.

«Все средства, употребляемые для наилучшего достижения этих целей помимо чисто механического — покровительственных пошлин (заграждения конкуренции), сводятся, собственно, к одному — к *знанию*, разными путями получаемому и распространяемому:

во первых, посредством подъема, как общего народного образования, так и специальных видов его, что несомненно, усиливая производительность народного труда и улучшая технические приёмы, непосредственно способствует росту промышленности;

во вторых, — путем подъема и облегчения приобретения специально торговых знаний и сведений».

Действительно, огромные успехи немцев на мировом рынке — можно без преувеличения сказать — обязаны именно знанию. Знание оказалось нужным не только для коммерсанта — руководителя предприятия, но и для его агентов, даже для техников данного дела. И в этом привлечении знаний в торговое дело, несомненно, сыграли крупную роль специальные школы в виде торговых академий.

В самом деле, известный американский² консул Вильямс, характеризуя причины успехов немцев на мировом рынке, указывая на отдельные производства, в которых они оттеснили даже англичан, заключает: «Высокое в этом отношении положение, занятое Германией, обязано тому обстоятельству, что каждое его усилие построено на строго научных основаниях... Энергия, усиление разу-

² Так в тексте. Правильно: английский.

ма и научный анализ — вот и все секреты его успехов». И англичанин в заключение своего отчета находит полезным даже для англичан поучиться у немцев: «Вообще, — заявляет Вильямс, — если охарактеризовать кратко общую причину германского успеха, то она выражается в их живой *прогрессивности*, которая составляет блестящий контраст с консервативной неподвижностью нас, англичан. Хорошо было прежде вести старое, давно налаженное дело по старой системе, но теперь мы должны прилежно изменить свои приемы торговли и сделать их современными».

Широкая область коммерции оказалась не только искусством, но и наукой.

Но, оценивая преимущества немецкой торговли, коим она обязана распространению знаний, нельзя не припомнить и той характеристики, которая была дана Юлиусом Бемом, членом торгового музея в Вене, купечеству русского центра: указав на случайность подготовки московского купечества к своим занятиям, Бем заключает: «русский купец и не подозревает, сколько должен учиться, и как много обязан знать современный купец в Европе, чтобы удовлетворять своим задачам»...

Мне могут сказать, что для России еще не нужно высшего коммерческого образования, что наш сбыт слаб, что рынков у нас еще нет и т.п.

На это я дам ответ в двух словах. Разве при малых торговых оборотах в данном предприятии не предпочтительно иметь образованного агента перед необразованным? Но следует еще дать себе отчетливый ответ и на другой вопрос: не своевременно ли теперь уже нам готовиться к борьбе, не только на мировом, но на нашем русском рынке? Если правительство при старом режиме высокими пошлинами ограждало промышленность, то так ли к этому будет относиться и народное представительство? Если правительство недавнего прошлого посылало сотни тысяч штыков и миллионы народных денег для захвата того рынка, которым не могла овладеть наша торговля, то так ли это будет и впредь? Наконец, разве в силу естественного развития нашего производства, не потребуются изыскание новых рынков для сбыта наших товаров?

Вообще, о развитии торговли надо заботиться заранее и надо заранее культивировать необходимое орудие ее — *знание*.

Итак, сознание высокой полезности высшего образования в деле развития отечественной торговли должно служить отправною точкою в деле организации высшего коммерческого образования в России.

Но раз знание получает столь важное значение в мире торгового обмена, то тут является вопрос: какие науки и знания составляют естественный круг высшего коммерческого образования?

Высшее коммерческое образование представляет собою комбинацию наук трех видов: экономических, юридических и коммерческо-технических. Последние имеют непосредственное практическое применение к делу, а из двух первых наше образование берет то, что имеет к нему ближайшее отношение. Во главе экономических наук стоит политическая экономия, понимаемая, однако, не столько в теоретическом (как в университетах), сколько в ее прикладном значении. Таким образом, отделы этой науки, касающиеся банков, биржи, валютного курса, денежного обращения, торговой политики, политики промышленной и сельскохозяйственной, путей сообщения, страхового дела, — все эти отделы выдвигаются на первый план и развиваются в самостоятельные дисциплины.

лины. Это уже не теоретическое усвоение экономических законов, но сама жизнь, насущное дело. Таким образом, учащийся знакомится со сложным механизмом банковского, торгового и страхового дела. В науках, сродных экономической, он знакомится с теми же явлениями, выраженными в цифрах. Обороты мировой торговли и промышленности, пути товарного движения, места производства, распространение и причины успеха того или другого вида товаров вскрывает перед ним наука экономической географии.

Подспорная наука к экономической географии и политической экономии — статистика, приучает учащегося, в случай надобности, самостоятельно, пользуясь статистическим методом, оценивать положение вещей, учитывать текущие факты и устанавливать средние выводы из наблюдаемых явлений.

Таков круг проявлений народно-хозяйственной жизни, подлежащих изучению в высшем коммерческом учебном заведении. Теоретическое изучение идет рука об руку с практическим. Для изучившего эти отделы будет ясно и мировое и местное значение торговых, банковских и страховых операций, значение рынков, практика их.

Торговый мир — это сфера широких и важных юридических отношений. Естественно, что изучение права играет видную роль в высшем коммерческом образовании. Разумеется, из области права берется в наиболее полном виде то, что имеет непосредственное отношение к торговому делу. Таким образом, изучение торгового, вексельного, морского и конкурсного ²права занимает здесь первое место. Учащийся должен не только теоретически, но и практически подготовиться в этой области. Рядом с торговым правом и его отделами стоит международное право, — собственно те отделы его, которые имеют ближайшее отношение к преследуемой нашим образованием цели, например, консульское право, торговые трактаты и т. п. Это, так сказать, техническая сторона права. Наряду с ней стоит изучение гражданских правоотношений. Знание их вообще очень важно в жизни человека и тем более для делового лица. Поэтому гражданское право и процесс также подвергаются обстоятельному изучению. Деятельность каждого человека протекает в сфере государственных отношений, ибо он член государства.

Понимание экономических явлений весьма часто зависит от понимания государственных отношений вообще. Поэтому высшее коммерческое образование не может обойтись без изучения государственного права, как русского, так и общего государственного права. Само собой разумеется, что изучение юридических норм не должно обходиться без объединяющего введения в изучение права, т.е. без науки энциклопедии права. Знакомство с основами уголовного права дополняет общую схему юридического образования и служит немаловажным подспорьем в деле общего образования.

Науки экономические и юридические дают ряд теоретических и практических сведений, необходимых для торгового, банкового, страхового и оценочного дела. Но это еще не все. Названные отрасли требуют еще некоторых технических познаний, которые и составляют группу коммерческо-технических наук. В самом деле, недостаточно знать, где и какой товар обрабатывается: надо еще уметь различать качества товара и иметь сведения о процессе его производства.

² Так в тексте. Правильно: консульского.

Недостаточно только знать, на каких данных основывается страховое дело, надо еще произвести сложные расчеты страхования. В банковом деле, торговом, сельскохозяйственном, фабричном надо уметь разнести движение операций по книгам и т.п. Всем этим целям отвечают коммерческо-технические науки: обстоятельное изучение финансовых вычислений, особенно наиболее сложных видов их (например, страховых вычислений, государственных займов и т.п.), различных видов счетоводства и особенно товаров и особенно товароведение.

Предмет товароведения представляет собою экстракт из всех отделов химической технологии, приспособленный к практическому ознакомлению с самыми разнообразными предметами производства. Оно дает понятие о товаре, методы распознавания его качеств, сведения о процессе его производства. Для более полного научного понимания процесса производства и определения качества товара, учащийся вводится в науку товароведения посредством предварительного изучения физики и химии: не надо забывать, что обе последние науки, помимо своего технического назначения, имеют огромное образовательное значение.

Изучив коммерческо-технические науки, коммерсант войдет в банк, страховую или торговую контору, в магазин или товарный склад с такой подготовкой, которая заменит ему необходимость предварительной долгой работы за конторкой; микроскоп или разрывная машина дадут ему объективные методы для определения качества товара, заменив ему столь несовершенные орудия испытания, как собственные десять пальцев, нос и пара глаз. Опыт, сколь бы он ни был многолетен, не может в настоящее время заменить знания, — лучше сказать, не должен, если люди коммерческого мира хотят двигаться вперед, не желая отступать перед более сведущими.

Обрисовывая назначение различных отделов науки, составляющих высшее коммерческое образование, я подчеркнул их практическую сторону по отношению к торговле. Но не надо забывать огромного значения комбинации названных наук в деле общего социально-политического образования. Наш университет при современной постановке в нем науки далеко не дает всего того, что нужно для человека, как члена общества и государства. Этим требованиям, столь естественным в нашей политически слабо развитой стране, в наилучшей мере удовлетворяет именно новый тип высшего образования, что я сейчас постараюсь показать.

Такие науки как право и экономика, будучи прикладными для многих отраслей человеческого труда, суть в то же время науки, способные сообщить широкое общее образование. Роль их в этом отношении не может вызывать сомнения. Но необходимо подчеркнуть тот важный и неоспоримый факт, что общее образование в данном направлении освещает наиболее жизненные стороны в современном строе общества: оно дает то, что должно быть осмысленно воспринято человеком и гражданином. В самом деле, в жизни современного общества вопросы политики, права и экономики занимают первое место. Гражданин, который не может самостоятельно разобраться в вопросах государственного права, не может сознательно воспринять партийную экономическую программу, такой гражданин мало полезен для общества: он или проявляет инертность в исполнении своего гражданского долга, или является автоматом, повторяющим чужие слова.

Но самостоятельность гражданского мировоззрения создается предварительным путем долгого, внимательного и всестороннего изучения. Вот почему наилучшей подготовкой к общественной деятельности является ознакомление с общественными науками в беспристрастном освещении с профессорской кафедры: кафедра, всеми силами стремясь к познанию объективной истины, в вопросах общественных является беспристрастным судилищем всех высказанных мнений и предположений, и в то же время сообщает слушателю важнейшее орудие для выработки самостоятельного мирозерцания — научный метод и необходимую сумму научных фактов.

И теперь, когда русское общество, столь еще слабо подготовленное к свободной политической жизни, судорожно сжимается, вырабатывая себе политическое мирозерцание — теперь на обязанности того, кто может преподавать основы общественной науки, дать ее в беспристрастном изложении всем взыскующим, а взыскующий (а таким должен быть всякий сознательный гражданин) в силу лежащей на нем гражданской обязанности, должен получить необходимые для него сведения.

Ведь, действительно, те общие науки, которые нужны коммерсанту, необходимы ему не только для технических надобностей, для коммерции. Значительная часть этих наук необходима и члену общества и государства. Напомню хотя бы о таких науках, как общее государственное право, специальное русское государственное право, отчасти — гражданское, не говоря уже об экономике, особенно в тех частях, которые соприкасаются со сложною сетью социальных отношений. Все это круг наук, дающих научные ответы на самые жизненные вопросы. Именно для целей высшего коммерческого образования эти общественные науки комбинируются так, что способны дать вполне жизненное направление.

Для того чтобы долго не задерживаться на этом вопросе, я ограничусь нижеследующим сопоставлением. На юридических факультетах, как в наших университетах, так и иностранных, такая важная общественная наука, как политическая экономия, занимает весьма скромное место как подспорная к юриспруденции. Это всем известный факт, подтверждаемый программами и проспектами университетских лекций. Но стоит раскрыть проспекты любой высшей коммерческой школы Германии, чтобы уяснить себе доминирующее положение в ней экономической науки: преподаватели-экономисты не оставляют ни одного уголка народнохозяйственной жизни без научного ее освещения. Так, наряду с самыми разнообразными чтениями по экономике торговли и промышленности, банковского дела, и т.п. — все это длинный ряд вопросов, с которыми должен считаться не только коммерсант, но и всякий гражданин; высшее учебное заведение знакомит с этими животрепещущими вопросами не с партийной точки зрения, но руководствуясь принципом научной объективности.

Таким образом, коммерческое образование можно считать преимущественно экономическим. Если к этой экономической основе присоединить такие науки, имеющие широкое образовательное значение, как история и философия, то получается факультет социальных наук с широким планом. Это дает возможность использовать круг общественных наук, преподаваемых в высшем коммерческом учебном заведении, для целей двоякого рода: в целях широкого социально-политического образования и в целях специально-коммерческого образования.

Таким образом, высшее коммерческое образование дает учащимся двоякого рода результаты: оно дает высшее образование и технические познания, освещаемые светом научного изучения и разума. Само по себе высшее образование составляет уже цель человека, но если оно сопровождается еще и присоединением практических, непосредственно приложимых к жизни познаний, то значение такого образования увеличивается. Надо только чтобы практические знания были освоены учащимися не механически, надо, чтобы не они, знания, механически владели учащимися, но чтобы учащийся мог по своему желанию пользоваться методами практического знания, чтобы практика была не следствием темного неспрослеженного опыта, но озарялась светом научного метода. Хорошо поставленное высшее коммерческое образование именно должно заменить опыт познаниями.

Итак, назначение высшей коммерческой школы — дать широкое общее образование и в то же время сообщить технические сведения. Высшее образование развивает ум и способности человека, делает его лучшим гражданином и членом общества, образование специальное избавляет деятеля в области торговли, промышленности, банковского и страхового дела от путей многолетнего опыта, от самообучения, и дает ему объективные методы исследования тех вещей и условий народнохозяйственной жизни, которым он посвящает свой труд. Такова основная задача ближайшего практического применения коммерческого образования. Но этим далеко не закрывается житейская дорога, к которой ведет этот тип образования. Указанный путь — только первая ступень его применения.

Есть целый ряд должностей на общественной и государственной службе, которые требуют и специального коммерческого и того экономико-юридического образования, которое можно получить только в высшей коммерческой школе. До сих пор государство и общественные учреждения довольствовались, за неимением специалистов, лицами, получившими иное образование, иногда лишь требуя специальных экзаменов и во всяком случае предварительного подготовительного стажа.

Так, например, вообще служба по обширному финансовому ведомству может быть выполняема успешнее лицами с экономическим образованием. Но особенную важность оно приобретает в оценочном и статистическом деле. Для государства нужна целая армия податных инспекторов и статистиков; каждое земство, каждый город также нуждаются в подготовленных статистиках и вообще в лицах, сведущих в оценочном деле. Если в настоящее время кадры наших администраторов и общественной службы пополняются лицами с разнообразной и случайной подготовкой, то само собою разумеется, что государство и общество будут предпочтительно принимать на службу лиц, на специальную научную подготовку которых можно рассчитывать.

Теперь с поразительной быстротой развиваются средние и низшие коммерческие школы. По существу своей постановки эти средние школы являются общеобразовательным учебным заведением. Но оно, действительно, наилучшим образом prepares учащегося к усвоению круга наук, преподаваемых в высшей коммерческой школе. Таким образом последняя является естественным завершением первой.

Можно сказать даже более, не рискуя впасть в преувеличение: средние коммерческие школы [есть] подготовительный контингент учащихся только для высшей коммерческой же школы. Я не буду здесь касаться этого вопроса в подробностях, а сошлюсь только на компетентную критику этой школы, высказанную в предшествующем собрании лицами из среды купечества, много лет имевшими случай наблюдать за ходом преподавания в прекрасно обставленных коммерческих училищах, сошлюсь и на характеристику, слышанную многими из вас из уст очень опытного преподавателя. Сущность этой критики средней коммерческой школы в предыдущем собрании свелась к двум положениям: окончившие училище, как доказал один очень авторитетный коммерсант, не пригодны еще к практической службе, обладая слишком малым запасом сведений и опыта; они не подготовлены и для слушания лекций в политехническом институте и на большинстве факультетов университета, и только путем продолжительной и упорной подготовки немногие из окончивших выдерживают конкурс в институты.

Я не могу не присоединиться к этой характеристике средней коммерческой школы и нахожу такое положение вещей вполне естественным, ибо эта школа готовит учащихся не для изучения филологии, математики, инженерного дела и т.п., но как раз дает основание для изучения наук в высшей коммерческой школе. Теперь окончивший среднюю коммерческую школу остается неудовлетворенным, прервавши свое образование на полдороге. Положение его я бы сравнил с положением человека, получившего образование, равняющееся среднему, и специальные познания фельдшера: недостаточные специальные познания не склоняют его к занятию врачеванием, а нет школы, которая из него образовала бы врача. Отсюда и является неудовлетворенность. Такой школой должна быть высшая коммерческая школа.

Но необходимо озаботиться о средней и низшей коммерческой школе еще по другому поводу.

Наша средняя коммерческая школа далеко еще не обладает достаточным контингентом учащего персонала, и вновь открываемые окажутся в большом затруднении в этом отношении. Задача высшей коммерческой школы состоит в удовлетворении потребности средней и низшей школы в преподавательском персонале. Здесь поле для окончивших высшую школу весьма широкое, ибо в интересах самой низшей и средней школы получить персонал преподавателей, обладающих специальным коммерческим образованием, передав им по возможности все предметы преподавания. Таким образом, лица, окончившие высшее коммерческое образование, дадут для средней и низшей школы не только преподавателей бухгалтерии, коммерческих вычислений и т.п., но также и преподавателей законоведения, политической экономии, коммерческой географии и истории. Тогда и преподавание в средней и низшей школе получит более правильное и осмысленное направление, и результаты его будут ближе к жизни, чем это наблюдается в настоящее время.

Следует обратить внимание еще на один практический путь, открываемый высшим коммерческим образованием. Это — железнодорожная служба. Этот род службы требует множества агентов, для которых знание общественных наук и даже специальных коммерческих является необходимостью. Не говоря о коммерческой агентуре железных дорог, можно указать на приложение данной

отрасли образования к счетоводному, тарифному, статистическому, эксплуатационному делу на железных дорогах. Административные отделы железнодорожной службы требуют общего развития служащего. Наконец и в почтово-телеграфном деле данный тип образования может сослужить немаловажную службу: не говоря о широко развивающихся здесь денежных и счетных операциях, даже и техническая часть этой службы легко может быть усвоена в учебном же заведении, если к общеобразовательному кругу его предметов присоединить те, которые дают технические сведения по почтово-телеграфному делу.

В предыдущих словах я привел вам, Мм. Гг. [Милостивые Господа], те мотивы, которые, как мне кажется, оправдывают, с точки зрения государственной и общественной пользы, потребность в создании высшей коммерческой школы в России. Я привел все данные, которые могут характеризовать этот тип высшего образования, — тип, как я убежден, жизненный, дающий и широкое общее образование, и специальные познания, пригодные на весьма разнообразных ступенях частной, общественной и государственной деятельности.

В заключение скажу лишь, что современное политическое и экономическое положение нашего государства призывает нас и к новым формам общественной деятельности и указывает нам новые пути деятельности на экономическом поприще. Слишком много времени мы не заботились о приложении знания к жизни частной и общественной. Столетиями к нам привилось положение, будто знания нужны только для государственной службы, а не для устройства скотного двора или доходного сада. Экономический кризис, который мы теперь переживаем, в сильной мере обязан этому пренебрежению знанием, и он нас и поучает, что подрастающие к жизни поколения мы обязаны направить по правильному пути государственного и экономического развития.

Профессор М. Довнар-Запольский.

ЛИТЕРАТУРА

1. Мітрафан Віктаравіч Доўнар-Запольскі: Біябібліяграфічны паказальнік. — Мн.: Нац. б-ка Беларусі, 2001. — 120 с.
2. Чуткий А.І. Київські вищі комерційні курси: від заснування до трансформації на Київський комерційний інститут / А.І. Чуткий // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. — 2011. — № 3. — С. 128-135.
3. Чуткий А.І. Мітрафан Доунар-Запольскі — заснавальнік першай на Украіне эканамічнай ВНУ / А.І. Чуткий // Беларускі гістарычны часопіс. — Мінск, 2013. — № 4 (165). — С. 14-26.
4. Чуткий А.І. Від минулого до сьогодення: історичний шлях у 110 років / А.І. Чуткий // Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана. — К.: Логос Україна, 2016. — С. 16–35.
5. Киштымов А.М.В. Довнар-Запольский — организатор и руководитель Киевского коммерческого института / А.М.Киштымов // Даследчык гісторыі трох народаў: М.В.Доўнар-Запольскі (Зборнік навуковых артыкулаў і дакументаў). — Гомель-Рэчыца: ГДУ імя Ф.Скарыны, 2000. — С. 71-89.
6. Киштымов А. Киевский коммерческий институт в судьбе М.В.Довнар-Запольского / А.Киштымов // Архівознаўство. Археаграфія. Джерелазнаўство:

Міжвідомчий науковий збірник. — Вип. 2 : Архівознавчі читання. — Київ, 2000. — С. 114-130.

7. Записка о Киевском Коммерческом Институте. — Киев, 1910. — С. 18.
8. Отчеты о заграничных командировках студентов — Киев: ККИ, 1915. — Вып. 1-4.
9. Известия ККИ. — 1909. — Кн. II. — С. 1, 5.
10. Государственный архив г. Киева (далее: ГА г. Киева), ф. 153, оп. 8, д. 320.
11. ГА г. Киева, ф. 153, оп. 8, д. 49.
12. ГА г. Киева, ф. 153, оп. 8, д. 169, л. 1.
13. ГА г. Киева, ф. 153, оп. 8, д. 179, л. 1.
14. ГА г. Киева, ф. 153, оп. 8, д. 361, л. 1, 14, 16-16 об.
15. Студенческий бюллетень Киевского Коммерческого Института. — 1913. — № 1. — С. 4-5.
16. Известия ККИ. — 1913. — Кн. XVII. — С. 1.
17. ГА г. Киева, ф. 153, оп. 1, д. 52, л. 52.
18. Центральный государственный исторический архив Украины в Киеве, ф. 262, оп. 1, д. 30.
19. Довнар-Запольский М.В. Новый тип высшего образования. Речь, произнесённая в собрании киевского купеческого общества 23-го мая 1907 года // «Обозрение преподавания в Киевском Коммерческом Институте на 1907-8 академический год. — Киев, 1907. — С. 21-40».

REFERENCES

1. Mitrofan Viktorovich Dovnar-Zapolskyi: *Bibliography*. (2001). Minsk: National library of Byelorussia (in Byelorussian).
2. Chutkyi, A. (2011). Kyiv Post-Graduate Commercial Courses: from foundation to transformation into the Kyiv Commercial Institute. *Visnyk Akademii Pratsi Sotsialnykh Vidnosyn Federatsii Profspilok Ukrainy (Bulletin of the Academy of Labor and Social Relations of the Federation of Trade Unions of Ukraine)*, 3, 128-135 (in Ukr.).
3. Chutkyi, A. (2013). Mitrofan Dounar-Zapolski — First Founder of an Economic Higher Education Establishment in Ukraine. *Belaruski histarychny chasopys (Byelorussian historical periodical)*, 4 (165), 14-26 (in Byelorussian).
4. Chutkyi, A. (2016). From Past to Present: a Historical Way in 110 years. In *Kyiv National Economic University* (pp.16-35). Kyiv: Logos Ukraine (in Ukr.).
5. Kishtymov, A.M. (2000). Dovnar-Zapolskyi — organizer and head of Kyiv Commercial Institute. In *Researcher of the history of three nations: M.V. Dounar-Zapolski* (pp.71-89). Gomel-Rechytsa: Gomel Fr.Skaryna State University (in Byelorussian).
6. Kishtymov, A.M. (2000). Kyiv Commercial Institute in the fate of M.V. Dovnar-Zapolskyi. *Arkhiwoznawstvo. Arkheografiia. Dzhereloznavstvo: Mizhvidomchyi Naukovyi Zbirnyk: Arhivознавчі Читання (Archival Study. Publication of Early Texts. Source Study: Interdepartment Scientific Collected Articles: Archival Study Reading)*, 2, 114-130 (in Ukr.).
7. *Note about Kyiv Commercial Institute*. (1910). Kyiv (in Rus.).
8. *Reports about foreign official journeys of students*. (1915, Vol. 1-4). Kyiv: Kyiv Commercial Institute (in Rus.).
9. *Izvevestiia Kievskogo Kommercheskogo Instituta (Proceedings of Kyiv Commercial Institute)*, (1909, Book II, pp. 1,5 (in Rus.).
10. State archive in the City of Kyiv, fund 153, description 8, file 320.
11. State archive in the City of Kyiv, fund 153, description 8, file 49.

12. State archive in the City of Kyiv, fund 153, description 8, file 169, sheet 1.
13. State archive in the City of Kyiv, fund 153, description 8, file 179, sheet 1.
14. State archive in the City of Kyiv, fund 153, description 8, file 361 sheet 1, 14, 16-16 back.
15. (1913). *Studencheskii bulleten Kievskogo Kommercheskogo Instituta* (*Student bulletin of Kyiv Commercial Institute*), 1, pp. 4-5 (in Rus.).
16. (1913, Book XVII). *Izvestiia Kievskogo Kommercheskogo Instituta* (*Proceedings of Kyiv Commercial Institute*), p. 1. (in Rus.).
17. State archive in the City of Kyiv, fund 153, description 1, file 52, sheet 52.
18. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 262, description 1, file 30.
19. Dovnar-Zapolskyi M.V. (1907). New type of higher education. Report in the meeting of Kyiv merchant society in May 23, 1907. In *Review of teaching in Kiev Commercial Institute for 1907-8 academic year* (pp.21-40). Kiev (in Rus.)

УДК 344.3(094):94(477)"1648/179"

Омельчук В. В.*,

кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Національний Києво-Печерський
історико-культурного заповідник,
Київ, Україна. zogu@ukr.net

ЛАВРСЬКІ ПОВІРЕНІ У СУДОЧИНСТВІ ГЕТЬМАНАТУ ЗА ПРАВЛІННЯ КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО

Анотація. Проаналізовано інститут лаврських повірених у судовому процесі Гетьманату за правління Кирила Розумовського. Архімандрити Києво-Печерської лаври для захисту своїх інтересів по заведенню у адміністративно-судових органах справам надавали довіреність (вірчий лист) на представництво Лаври. Повірені захищали права Києво-Печерської лаври в адміністративно-судових органах Козацької держави, як центральних (Генеральна військова канцелярія, Генеральний військовий суд, Гетьман) та місцевих (полкова канцелярія, полковий суд). Лаврські володіння та їхні управителі могли мати своїх власних повірених. В оформленні вірчих листів для представників монастиря брала участь Київська губерньська канцелярія. Повірені представляли інтереси монастиря у справах майнового і політичного характеру. Лавра також призначала своїх представників без статусу повірених при веденні справ щодо служителів монастиря, зокрема управителів її володінь. Завданням таких представників було забезпечення неупередженого характеру розгляду справи. Вони детально на місці вивчали обставини справи, слідчі дії, контролювали їхню правомірність, доповідаючи про це архімандритові.

Ключові слова: повірений, представник за довіреністю, Генеральний військовий суд, Генеральна військова канцелярія, Гетьман, Києво-Печерська лавра, архімандрит, намісник, судовий процес, судовий спор, козаки.

Аннотация. Проанализированы институт лаврских поверенных в судебном процессе Гетманичины во время правления Кирилла Разумовского. Архимандриты Киево-Печерской лавры для защиты своих интересов по заведенным в административно-судебных органах делам предоставляли доверенность (верительные письма) на представительство Лавры. Поверенные защищали права Киево-Печерской лавры в административно-судебных органах Казацкой державы, как центральных (Генеральная войсковая канцелярия, Генеральный военный суд, Гетьман), так и

* Omelchuk V. V., Ph.D. in History, Leading Research Fellow, National Kyiv-Pechersk Historical-Cultural Preserve, Kyiv, Ukraine. zogu@ukr.net

LAVRA ATTORNEYS INSTITUTE IN THE LEGAL PROCEEDINGS OF HETMAN STATE UNDER GOVERNING OF KYRYLO ROZUMOVSKYI

местных (полковая канцелярия, полковой суд). Лаврские владения и их управляющие могли иметь своих собственных поверенных. В оформлении верительных писем для представителей монастыря участвовала Киевская губернская канцелярия. Поверенные представляли интересы монастыря по делам имущественного и политического характера. Лавра также назначала своих представителей без статуса поверенных при ведении дел слугителей монастыря, в частности управляющих ее владений.

Задачей таких представителей было обеспечение беспристрастного характера рассмотрения дела. Они подробно на месте изучали обстоятельства дела, следственные действия, контролировали их правомерность, докладывая об этом архимандриту.

Ключевые слова: поверенный, представитель по доверенности, Генеральный военный суд, Генеральная войсковая канцелярия, Гетьман, Киево-Печерская лавра, архимандрит, наместник, судебный процесс, судебный спор, казаки.

Abstract. Institute of the monastery attorneys in court under the period of Getman Kyrylo Rozumovskiy is analyzed. To protect their interests in administrative and judicial cases initiated by government authorities Archimandrites of Kyiv-Pechersk Lavra gave power of attorney (credential letters) to present Lavra. Attorneys protected rights of Kyiv-Pechersk Lavra in administrative and judicial bodies of Cossack's state, both in central (General Military Office, General Military Court, Getman) and local (regimental office, regimental court). Lavra possessions and their managers could have their own attorneys. Kyiv provincial office also participated in registering of credential letters for Monastery representatives. Attorneys represented interests of the monastery both in property and political cases. Lavra also appointed their representatives without the status of attorneys in cases upon the monastery servants, including possessions managers.

Representatives had a task to ensure the impartial consideration of the case. They carefully studied the circumstances of the case in details, controlled investigation and its legitimacy, reporting on it course to archimandrite.

Key words: attorney, representative upon the power of attorney, General Military Court, General Military Office, Getman, Kyiv-Pechersk Lavra, archimandrite, governor, legal proceedings, litigation, Cossacks.

Постановка проблеми. Українська козацька держава, збудована внаслідок Національної революції під проводом Богдана Хмельницького, започаткувала розробку власної моделі взаємин з Церквою. Це зумовлювалося тим значенням, яке мало православ'я у ході розгортання національно-визвольної боротьби [1, с.70; 2, с.87]. Відповідно Церква, духовенство, окремі монастирі зайняли свою нішу у утвореній становій державі. Успішній інтеграції цих елементів сприяла республіканська форма правління. Водночас для захисту своїх позицій у політико-правовій моделі Гетьманату чернецтво почало формувати власні правові інструменти, вдосконалюючи процедури їхнього застосування, зокрема, через формування інституту повірених в реалізації процесів судочинства. Природній еволюції таких інструментів перешкоджала інкорпорація з боку Російської імперії, проте, повністю загальмувати їх вона тривалий час не могла [3].

Осмислення інституту повірених у судочинстві Гетьманату за часи Кирила Розумовського становить маловідому сторінку історії України, її відмінність, зокрема, від Московської держави, а за цим має наукове спрямування і викликає дослідницький інтерес.

Аналіз попередніх публікацій. Розкриваючи міру наукового розроблення тематики звернемо увагу на роботи С. Кагамлик, яка торкалася діяльності різних повірених Лаври [4]. Характерні особливості представництва у судовому процесі Гетьманату знайшли відображення в роботах В. Горобця [5] і О. Сокирка [6]. Автор цієї статті також розглядав окремі аспекти діяльності лаврських повірених. Насамперед, предметом уваги стали дії адміністративно-судових ор-

ганів Гетьманату при провадженні справ Лаври з козацькою старшиною [7], характерні риси представництва монастиря при розгляді його справ козацькими адміністративно-судовими органами за правління Кирила Розумовського [8], судовий конфлікт монастиря з Генеральним військовим хорунжим Миколою Ханенком [9], діяльність козацької комісії Г. Юркевича при врегулюванні спорів Лаври з іншими монастирями [10], конфліктні ситуації з лаврськими підданими [11]. Згодом результати окремих статей були узагальнені у окремому структурному підрозділі монографії, присвяченому лаврським повіреним та їхнім повноваженням [3]. Проте подальші дослідження дозволили суттєво поглибити розуміння унікальності статусу цих представників монастиря при розгляді його справ козацькими судовими органами.

Метою роботи є аналіз інституту повірених Києво-Печерської лаври та їхнє застосування у судочинстві Гетьманату за доби правління К. Розумовського — часу активного повернення до державницьких традицій та розширення повноважень козацьких судових органів, причому як центральних, так і місцевих.

Основні результати дослідження. Основу залученого масиву джерел склали матеріали судових справ, пов'язаних з Києво-Печерською лаврою, її землеволодіннями та підданими. Це скарги та позови на Лавру з боку козацької старшини та інших монастирів, судові виклики, вірчі листи (довіреності повіреним монастиря на право його представляти у ході судового розгляду чи досудового слідства), матеріали самого судового розгляду, покази свідків, виписи зі справ, судові рішення (декрети, окремі думки), апеляції на рішення щодо Лаври. Дані документи віддзеркалюють загальний стан українського судочинства, його еволюцію у ході політико-правових перетворень К. Розумовського.

Ці акти були виявлені у фондах Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (далі ЦДАК України). Зауважимо, матеріали Київської губернської канцелярії (ф.59) дозволяють простежити відносини загальноімперських інститутів з монастирськими при захисті прав останніх у судочинстві тогочасної Козацької держави. Зокрема, роль повірених у політико-правовій моделі Гетьманату розкривають матеріали козацьких адміністративно-судових органів — Генеральної військової канцелярії (ф. 51), Генерального військового суду (ф. 56) та Похідної канцелярії Гетьмана К. Розумовського (ф. 269). Цілий ряд документів, які характеризують процес надання вірчих виписів, повноваження повірених при веденні справи, діяльність у ході конкретного спору виявлено у ф. 128 (“Києво-Печерська лавра”). Окремі акти знаходяться і серед матеріалів Інституту Рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (далі ІР НБУВ, фонди ІІ (“Історичні документи”), 160 (“Колекція рукописів Київської духовної академії”) тощо.

Водночас автор вводить до наукового обігу значний масив архівних документів, які дозволяють суттєво поглибити, а, можливо, й переглянути окремі положення та висновки щодо проблеми даної роботи, пов'язаної з діяльністю лаврських повірених у судочинстві за Кирила Розумовського.

Так, архімандрити Києво-Печерської лаври для захисту своїх інтересів по заведенню у адміністративно-судових органах справам надавали довіреність (вірчий лист) на представництво Лаври. Особи, які отримували право представляти монастир, набували статусу його повірених [12, арк. 2 зв]. Це міг бути сам архі-

мандрит, писар, ієромонах, полатний ієромонах, соборний старець, керівник типографії, управитель, прикажчик лаврського володіння тощо.

Зокрема, соборний старець, ієромонах Михайло представляв монастир у Стародубській полковій канцелярії у 1753 р. [13, арк. 200, 195 — 195 зв]. Ще у 1744 р. повіреним у справах Лаври одночасно з Києво-Софійським кафедральним та Київським Золотоверхо-Михайлівським монастирями у Генеральному військовому суді виступав майбутній архімандрит, а тоді ще соборний старець і писар, ієромонах Лука Білоусович [14, арк. 47]. У 1764 р. повіреним Києво-Печерського монастиря виступав Лук'ян, на той час полатний ієромонах [15, арк. 4 зв].

Повіреним у Генеральній військовій канцелярії та Генеральному військовому суді у справі Лаври з Києво-Софійським кафедральним монастирем виступав полатний ієромонах Досифей, який щодо остаточного розв'язання спору звернувся 10 вересня 1750 р. особисто до Гетьмана [13, № 580, арк. 10 — 10 зв]. Наприкінці 40-х рр. вже полатний ієромонах Досифей виконував доручення монастиря у Москві та Санкт-Петербурзі при Сенаті та Державній колегії закордонних справ по стряпчеству [16, арк. 6].

Для представництва у центральних адміністративно-судових органах Гетьманату лаврські представники змушені були тривалий час перебувати у Глухові, займаючись поданням своїх доказів у ході судового розгляду, а також спростовуючи докази іншої сторони спору [14, № 22626, арк. 56, 58]. Здійснюючи процесуальні дії у ході слідства чи судового розгляду, повірені зверталися за інструкціями до Лаври (Духовного собору, архімандрита). Зокрема, полатний ієромонах Досифей, перебуваючи у Санкт-Петербурзі, направив до Лаври лист, отриманий на місці 29 червня 1750 р. Повірений з'ясовував доцільність подання чолобитної до Сенату щодо відрядження слідчих для опису і розмежування жилищських угідь [17, арк. 36 зв].

Монастирські представники у Санкт-Петербурзі та Москві за потреби могли зноситися і з козацькими урядовцями. Так, Софроній Тернавіот, перебуваючи у Санкт-Петербурзі по “стряпчеству” у 1756 р. для вирішення питання щодо виведення російських підрозділів з лаврських володінь звернувся до Гетьмана і за участі Генерального військового писаря це клопотання представили до Сенату [18, арк. 100].

Повірені також могли виконувати інші додаткові функції, зокрема, доставляти підозрюваних у неправомірних діях до адміністративно-судових установ. Так, повірений Стефан Даданський за приписом Стародубської полкової канцелярії представив туди мешканця Тимошкиного перевозу Євдокима Калачника [19, арк. 7 зв]. Повірений міг, разом з представниками козацької адміністрації, брати участь й у встановленні збитків, завданих власними діями чи діями іншої сторони. Так, 14 травня 1757 р. київський сотник Михайло Солонина своїм листом до архімандрита Лаври Луки Білоусовича, згідно з інструкцією Київської полкової канцелярії від 13 травня, викликав повіреного монастиря для засвідчення розміру незаконних порубів в оспорюваних угіддях [20, арк. 1 — 1 зв.].

Своїх повірених направляли до адміністративно-судових органів Гетьманату і монастирі, які знаходилися у підпорядкуванні Києво-Печерської лаври. Так, 9 березня 1744 р. Генеральний військовий суд листом зобов'язав повіреного Свя-

то-Троїцького Больницького монастиря прибути 16 березня на своє судове засідання [21, арк. 1].

Окремі управителі лаврських володінь могли мати власних повірених. Так ліщицький городничий представив своїм повіреним у Стародубському полковому суді законника, ієродиякона Гедеона у справі 1729-1732 рр. за млин у с. Дубровську [22, арк. 2]. Стефан Даданський виступав повіреним Ліщицької волості Лаври принаймні у 1749 р. [19, арк. 7 зв.] — 1753 р. [23, арк. 3] рр. Управитель Смілянської волості Києво-Печерської лаври Іродіон як повіреного залучив Нестора Богдановського.

Повіреними Лаври чи її управителів могли виступати не лише ченці, а й залучені фахівці — правники за додаткову платню і за окремою домовленістю. Зокрема, вищезгаданий повірений управителя Смілянської волості Києво-Печерської лаври Іродіона Н. Богдановський у земельному спорі з козацтвом Смілянської сотні був канцеляристом Лубенської полкової канцелярії [24, арк. 57 зв.]. На це він представив вірчий лист до Лубенського полкового суду [24, арк. 59].

Принагідно зазначимо, що Н. Богдановський, вже виконуючи обов'язки повіреного, не вказав про свою козацьку службу в поданому ним чолобитті до Генеральної військової канцелярії. Приховування зумовлювалося тим, що за своєю посадою і функціональними обов'язками він мав доступ до актів Смілянської сотні, отримував щорічну платню у полковій канцелярії. Н. Богдановський також не мав права на відлучки, не пов'язані з основною роботою. У подальшому це стало однією з підстав для оскарження правомірності його уведення у судове провадження у якості повіреного та поданої ним скарги [24, арк. 57 зв.].

Спеціальні приписи передбачали дозвіл чи зобов'язання управителів брати участь у розгляді справ особисто чи через свого повіреного. Про такий припис йдеться у листі лаврського намісника від 4 листопада 1748 р. до управителя Смілянської волості, ієромонаха Іоакима у справі за чолобиттям смілянських козаків [25, арк. 11]. У провадженні окремих справ Києво-Печерська лавра (архімандрит, намісник чи Духовний собор) могла забороняти вступати своїм управлінням на місцях. Так Смілянське волосне правління 26 травня 1763 р. повідомило Генеральний військовий суд, що не може вислати свого представника до провадження справи за позовом померлого значкового товариша Петра Корнієвича та його синів через пряму заборону монастирського керівництва [26, арк. 15]. Тому Генеральний військовий суд 30 травня 1763 р. змушений був звернутися безпосередньо до архімандрита Зосими Валкевича, вимагаючи розпорядження вислати з Смілянського волосного правління повіреного з вірчим листом [26, арк. 15 зв.].

Залучені автором дослідження акти дозволили приступити до систематизації правового інструментарію Києво-Печерської лаври і визначити загальні риси представництва монастиря у спорах. На основі цієї систематизації і було складено наступну таблицю [12, арк. 2 — 2 зв.; 13, арк. 10 — 10 зв., 195 — 195 зв., 200; 14, арк. 47, 85 — 86; 15, арк. 4 — 5; 16, арк. 6; 17, арк. 6; 18, арк. 104 — 104 зв.; 22, арк. 2; 24, арк. 57, 59; 26, арк. 31; 27, арк. 1 — 1 зв.; 28, арк. 7; 29, арк. 1; 30, арк. 1; 31, арк. 23; 32, арк. 24 зв., 31 зв.; 33, арк. 2; 34, арк. 9 зв.; 35, арк. 3].

Таблиця 1

Повірені та представники Києво-Печерської лаври, її володінь (управителів) у справах (спорах) від 1729 до 1767 р. (дані представлені вибірково)

№	Ім'я та прізвище повіреного	Статус у монастирі	Спор, у який він представляв Лавру	Інша сторона спору	Установа, в якій розглядався спор	роки
1	Гедєон	законник, ієродиякон, повірений ліщицького городничого	Спор за млин у с. Дубровську	Позивач, курінний отаман села Високого полкової сотні Стародубського полку Кіндрат Гавриченко	Стародубський полковий суд	1729 — 1732
2	Лука Білоусович	Намісник Свенського монастиря, соборний старець, писар, ієромонах, повірений Києво-Печерської Лаври	Спор за землеволодіння	Позивач, Києво-Софіївський кафедральний монастир	Генеральний військовий суд, Генеральна військова канцелярія	1744 — 1745
			Спор за землеволодіння	Позивач, Київський Золотоверхо-Михайлівський монастир	Генеральний військовий суд, Генеральна військова канцелярія	1744
3	Никифор Новицький	писар, ієромонах	Спор за землеволодіння	Позивач, Києво-Софіївський кафедральний монастир	Генеральний військовий суд	1745 – 1746
4	Досифей	полатний ієромонах	Спор за землеволодіння	Позивач, Києво-Видубицький монастир, Київська митрополича кафедра	Сенат, Державна колегія закордонних справ	1749 – поч. 1750
			Спор за землеволодіння	Позивач, Києво-Софіївський кафедральний монастир	Генеральний військовий суд, Генеральна військова канцелярія, Гетьман	1750
5	Іафет	повірений Лаври, монах	Кримінальна справа лаврського ченця Іринарха	Позивач, Києво-Софіївський кафедральний монастир	Київський полковий суд	1752
6	Софроній Тернавіот	Ієромонах, страпчий, з правами повіреного	Спори за землеволодіння		Сенат, Державна колегія закордонних справ, Синод	50-ті рр. (до травня 1756)
7	Михайло Ядрило	соборний ієромонах, повірений Києво-Печерської лаври	Справа про навернення у підданство козаків	Позивачі, курінні отамани: попогорський — Яким Іванченко та ліщицький — Іван Шпигар з товариством	Стародубська полкова канцелярія	1753
			Справа про заволодіння (купівлю) ґрунтів у козаків під с. Забір'я бунчуковим товаришем Федором Ширавом	Відповідачі, Ф. Ширай, а згодом його правонаступники	Стародубська полкова канцелярія	1753

№	Ім'я та прізвище повіреного	Статус у монастирі	Спор, у який він представляв Лавру	Інша сторона спору	Установа, в якій розглядався спор	роки
		представник монастиря у слідстві (без статусу повіреного)	Справа про образу гетьманської гідності бобовицьким городничим Антипою	Скаржник, сотник ІІ Почепівської сотні Михайло Старосельський	Генеральна військова канцелярія	1753
8	Василь Приємницький	макарівський прикажчик, повірений Києво-Печерської лаври	Справа про збройний напад городничого с. Лісників на лаврських підданих з Пирогова та Хотова	Відповідач, Києво-Видубицький монастир	Київська полкова канцелярія та інші судові органи, де ця справа буде розглядатися	1755
			Справа про незаконне вирубування пущі Зазим'я підданими Броварів та Пухівки	Позивач, Києво-Софійський кафедральний монастир	Київська полкова канцелярія	1755
9	Феодосій	отець, соборний старець і писар, повірений Києво-Печерської лаври	Справа про порядок зносин Лаври з Генеральним військовим судом	Відповідач, Гетьман	Гетьман, Синод та Сенат	1764
10	Кирило	лаврський комісар, ієромонах	Обрання депутатів до кодифікаційної комісії	Виклик промеморією з Київської полкової канцелярії	Київська полкова канцелярія	1767

Київська губернська канцелярія приймала подання про видачу повіреним відповідного документу. Цей акт вносився до її реєстру, завірявся підписом та печаткою канцелярії. Згодом завірений випис видавався для представлення до того адміністративно-судового органу (або кількох органів), де безпосередньо проходив судовий розгляд (Генерального військового суду [12, арк. 4], Генеральної військової канцелярії, полкових канцелярій чи суду тощо). Лише за наявності такого акту про призначення, завіреного у Київській губернській канцелярії, лаврський повірений міг приступити до безпосереднього представництва інтересів Лаври у ході розгляду справи та судових дебатів [12, арк. 23в.]. Згідно з формою судового процесу в довіреності мало міститися зобов'язання не оскаржувати те, що повірений вирішить, чи з чим погодиться у ході розгляду справи чи по її завершенні [27, арк. 1]. Окремо Лавра, її представники та управителі могли звертатися зі скаргами до полкових та сотенних канцелярій [36, арк. 2 — 3 зв.].

Повірений міг брати участь у провадженні, здійснюючи процесуальні дії лише у тому судовому органі, до якого подавався вірчий лист. Так, повірений управителя Смілянської волості Києво-Печерської лаври Іродіона Нестор Богдановський 6 листопада 1750 р. змушений був давати окреме письмове пояснення у Генеральній військовій канцелярії, коли виявилось, що він подав письмову скаргу до цього органу, не представивши відповідного вірчого листа [24, арк. 59]. Разом з тим звернемо увагу на можливість поширення повноважень повіреного в іншому органі в разі передачі туди справи на розгляд. Зокрема, Київська губернська канцелярія видала вірчий випис макарівському прикажчику

Василію Приємницькому 24 лютого 1755 р. для представлення до Київської полкової канцелярії та інших судових установ “де належить” [30, арк. 2].

В інтересах монастиря могла виступати із зверненням і безпосередньо Київська губернська канцелярія (зокрема, у порядку позасудового розгляду). Зазвичай, такі звернення робилися до центральних адміністративно-судових органів Гетьманату [37, арк. 1 — 4 зв.].

Окрему увагу звернемо на представників Лаври без статусу повірених при веденні справ щодо служителів монастиря, зокрема управителів її володінь.

Вже згаданий соборний ієромонах Михайло Ядрило представляв інтереси Києво-Печерського монастиря при проведенні слідства над бобовицьким городничим Антипієм (Антипоєм) у справі політичного характеру [28, арк. 7]. Після звернення архімандрита Генеральна військова канцелярія зробила відповідне розпорядження (ордер) стародубському полковнику Ф. Максимовичу щодо надання дозволу на присутність при проведенні слідства [28, арк. 9]. Згідно з ордером архімандрита та листом Генерального військового обозного С. Кочубея, отриманими 19 квітня 1754 р. представником Лаври при слідстві у справі образи гетьманської честі при Стародубській полковій канцелярії виступав свинський намісник, ієромонах Ієрофей [28, арк. 27].

Духовний собор 13 квітня 1741 р. видав ігумену Новопечерського Омбишського монастиря, ієромонаху Галактіону окремий ордер про перебуванні при слідчій комісії. Останню мав утворити лубенський полковник з членів Лубенської полкової канцелярії для розслідування дій смілянських козаків на чолі з сотником Павлом Губарем [38, арк. 12].

Завданням таких представників було забезпечення неупередженого характеру розгляду справи. Вони детально на місці вивчали обставини справи, слідчі дії, контролювали їхню правомірність, доповідаючи про це архімандритові [28, арк. 7 — 7 зв.].

Повірені представляли інтереси монастиря і у справах політичного характеру. Ми вже згадували про організацію участі повірених монастиря при обранні представників духовенства та козацтва до кодифікаційної комісії на початку 1767 р. Нагадаємо, що Духовний собор Лаври затвердив повірених до Київської полкової канцелярії та Земського суду Остерського повіту [31, арк. 23]. Так, згідно з рішенням собору 2 березня 1767 р. до Київської полкової канцелярії у Козелець направили соборного отця Фаддея. Виконувати це рішення зобов'язали ордером самого відрядженого, повідомивши окремо полкову канцелярію. Згідно з іншим ордером димерський городничий Пахомій мав забезпечити Фаддея продовольством (їжею та питвом), а також доставити сіно та овес для його коней. Все видане заносилося в облікову книгу [39, арк. 60]. Такі повірені мали забезпечити представництво політичних та економічних інтересів монастиря при реформуванні устрою українських земель у складі Російської імперії.

Висновки. Архівні матеріали дають можливість стверджувати про активне використання Києво-Печерською лаврою інституту повірених для захисту своїх прав та інтересів у провадженні земельних справ козацькими адміністративно-судовими органами. Окремі сторони діяльності повірених Лаври в адміністративно-судових органах Гетьманату можна продемонструвати на матеріалах судових справ середини XVIII ст.

Повірені захищали права Києво-Печерської лаври в адміністративно-судових органах Козацької держави, як центральних (Генеральна військова канцелярія, Генеральний військовий суд, Гетьман) та місцевих (полкова канцелярія, полковий суд). Лаврські володіння та їхні управителі могли мати своїх власних повірених. Лавра, її представники та управителі могли як безпосередньо, так і за допомогою повірених звертатися зі скаргами до полкових та сотенних канцелярій.

В оформленні вірчих листів для представників монастиря брала участь Київська губерньська канцелярія. Остання, в інтересах монастиря, могла виступати із зверненням і безпосередньо.

Повірені представляли інтереси монастиря у справах майнового і політичного характеру. Лавра також призначала своїх представників без статусу повірених при веденні справ щодо служителів монастиря, зокрема управителів її володінь. Завданням таких представників було забезпечення неупередженого характеру розгляду справи. Вони детально на місці вивчали обставини справи, слідчі дії, контролювали їхню правомірність.

Слід зауважити розширення повноважень повірених, з одного боку, і водночас надання інструкцій з чітким порядком дій у ряді справ, що обмежувало можливість маневрування при розгляді справи для лаврського представника.

Відновлення інституту Гетьмана та подальше посилення вимог щодо чіткого дотримання козацьких норм у судовій практиці зумовили і перегляд норм щодо регламентування діяльності повірених. Йшлося, насамперед, про виправлення їм належних документів, які підтверджували їхній статус, повноваження та зобов'язання у судовому процесі, як і сторони, яку вони представляли.

Згідно з формою судового процесу в довіреності мало міститися зобов'язання не оскаржувати те, що повірений вирішить, чи з чим погодиться у ході розгляду справи чи по її завершенні. Лише за наявності такого акту про призначення, завіреного у Київській губерньській канцелярії, лаврський повірений міг приступити до безпосереднього представництва інтересів Лаври у ході розгляду справи та судових дебатів. Цей акт вносився до її реєстру, завірявся підписом та печаткою канцелярії. Згодом завірений випис видавався для представлення до того адміністративно-судового органу (або кількох органів), де безпосередньо проходив судовий розгляд.

Практика судочинства і судового представництва у період правління в Гетьманаті К. Розумовського відкриває перспективи для більш глибокого аналізу реалізації реформаторських заходів гетьмана у галузі судочинства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький [відп. ред. Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич] / І. П. Крип'якевич. — 2-ге вид., виправлене і доп. — Львів: Світ, 1990. — 408 с.
2. Степанков В. С. Розвідка і контррозвідка Богдана Великого (1648 — 1657 рр.) / В. С. Степанков. — Вид. третє, перероблене та розширене. — Кам'янець-Подільський, 2008. — 264 с.
3. Омельчук В. В. Києво-Печерська лавра в політико-правовій моделі Гетьманату за правління Кирила Розумовського [передмова І. М. Мищака, слово до читача С. М. Орєхова, коментарі Я. Ю. Антоняка, С. О. Возного, П. Ф. Вознюка, П. П. Гай-Нижника,

В. І. Набруска, М. О. Сидоржевського, В. С. Степанкова, Д. В. Степовика] / В. В. Омельчук. — К.: Золоті ворота, 2016. — 456 с. — Серія: Світові традиції державного управління. — Вип. V.

4. Кагамлик С. Р. Світло духовності і культури (З історії Києво-Печерської лаври XVII — XVIII ст.) / С. Р. Кагамлик. — К.: Наш час, 2008. — 327 с. — (Серія Невідома Україна).

5. Горобець В. Прибуткове суддівське ремесло “вина панська” і “вина врядува” у судочинстві гетьманату / Віктор Горобець // Соціум.— 2007. — Вип. 7. — С. 175 — 193.

6. Сокирко О. Скільки коштує порозуміння? “Поклони” та “наклади” в українських судах першої чверті XVIII ст. / О. Сокирко // Соціум.— 2007. — Вип. 7. — С. 195 — 209.

7. Омельчук В. В. Адміністративно-судові органи Гетьманату за правління Кирила Розумовського у врегулюванні взаємин Києво-Печерської лаври та козацької старшини / В. В. Омельчук // Могилянські читання 2015: зб. наук. пр.: Новітні дослідження культурної спадщини України: До 90-річчя Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника [ред. кол.: Л. П. Михайлина (голова) та ін.] — К.: НКПІКЗ, видавець Олег Філюк, 2016. — С. 84 — 88.

8. Омельчук В. В. Особливості представництва Києво-Печерської лаври при розгляді її справ козацькими адміністративно-судовими органами за правління Кирила Розумовського / В. В. Омельчук // Наукові записки Інституту законодавства ВР України. — 2016. — № 1. — С. 20 — 26.

9. Омельчук В. В. Судовий конфлікт Києво-Печерської лаври з Генеральним військовим хорунжим Миколою Ханенком / В. В. Омельчук // Церква — наука — суспільство: питання взаємодії: Матеріали чотирнадцятої міжнародної наукової конференції, м. Київ, 25 травня — 3 червня 2016 р. — К.: НКПІКЗ, 2016. — С. 160 — 162.

10. Омельчук В. В. Козацька комісія Г. Юркевича у розгляді спорів Києво-Печерської лаври (1743 — 1744 рр.) / В. В. Омельчук // Проблеми модернізації України : науковий часопис. Матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. “Правова держава та демократичне суспільство: фактори розвитку та взаємодії”, Київ, МАУП, 16 квітня 2016 р. — К.: ДП “Вид. дім “Персонал”, 2016. — Вип. 2— С. 165 — 171.

11. Омельчук В. В. Гетьманська адміністрація у регулюванні податків та повинностей з лаврських володінь і конфліктні ситуації з лаврськими підданими / В. В. Омельчук // Проблеми модернізації України : науковий часопис. Матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. “Модернізація України: проблеми та технології успішності (питання економіки, права, соціології, освіти і культури)”, Київ, МАУП, 12 листопада 2015 р. — К.: ДП “Вид. дім “Персонал”, 2015. — Вип. 1 — С. 210 — 215.

12. Центральний державний історичний архів України, м Київ (ЦДІАК України), ф. 59, оп. 1, спр. 2247.

13. Інститут Рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (далі ІР НБУВ), ф. 160, № 580.

14. ІР НБУВ, ф. II, № 22626.

15. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 2 заг., спр. 647.

16. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 вотч., спр. 1811.

17. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 КДС, спр. 47.

18. ІР НБУВ, ф. II, № 6201 — 6260.

19. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 9997.

20. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 3 вотч., спр. 40.

21. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 3 вотч., спр. 24.

22. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 4317.
23. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 12545.
24. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 9850.
25. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 9995.
26. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 188.
27. ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 3118.
28. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 вотч., спр. 1927.
29. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 3 вотч., спр. 27.
30. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 3 вотч., спр. 36.
31. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 172.
32. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 КДС, спр. 54.
33. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 КДС, спр. 64.
34. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10364.
35. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 12545.
36. ЦДІАК України, ф. 56, оп. 3, спр. 1673.
37. ЦДІАК України, ф. 56, оп. 3, спр. 1212.
38. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 4 вотч., спр. 55.
39. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 КДС, спр. 101.

REFERENCES

1. Krypiakievych, I. P. (1990). *Bohdan Khmelnytskyi* Lviv: Svit (in Ukr.).
2. Stepankov, V. S. (2008). *Intelligence and counterintelligence of Bogdan the Great (1648-1657)*. Kamyanets-Podilsky (in Ukr.).
3. Omelchuk, V.V. (2016). *Kyiv-Pechersk lavra in political and legal model of Hetman state under the governing of Kyryl Rozumovskyi*. Kyiv: Zoloti vorota (in Ukr.).
4. Kagamlik, S. R. (2008). *The Light of Spirituality and Culture (From the History of the Kyiv-Pechersk Lavra of the XVII — XVIII centuries)*. Kyiv: Nash chas (in Ukr.).
5. Gorobets, V. (2007). The profitable judiciary " fault of the Lords" and " fault of government" in the Hetmanate's case. *Sotsium (Society)*, 7, 175-193 (in Ukr.).
6. Sokirko, O. (2007). How much is the understanding? "Poklony" and "naklady" in the Ukrainian courts of the first quarter of the XVIII century. *Sotsium (Society)*, 7, 195 — 209 (in Ukr.).
7. Omelchuk, V.V. (2016). Administrative-judicial bodies of the Hetmanate under the reign of Kirilo Razumovskyi in settlement of relations of Kiev-Pechersk Lavra and the Cossack elders. In L.P. Mykhailyna (Ed.), *Mohilianski Chitannia 2015 (Mohyla Readings 2015): The most recent research on the cultural heritage of Ukraine: The 90th anniversary of the National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Reserve* (pp. 84 — 88). Kyiv: NKPIKZ, publisher Oleg Filuk (in Ukr.).
8. Omelchuk, V. (2016). Peculiarities of representation of Kyiv-Pechersk Lavra under considering its affairs by the Cossack administrative and judicial authorities under the governing of Kirilo Rozumovskyi. *Naukovi Zapysky Instytutu Zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy (Scientific Notes of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine)*, 1, 20-26 (in Ukr.).
9. Omelchuk, V. (2016). Judicial Conflict of Kyiv-Pechersk Lavra with General Military Commandant Mykola Khanenko. In *Church — Science — Society: Issues of Interaction* (pp. 160-162). Kyiv: NKPIKZ (in Ukr.).

10. Omelchuk, V. (2016). Cossack Commission of G. Yurkevich in the consideration of disputes of Kiev-Pechersk Lavra (1743 — 1744). In *Problems of modernization of Ukraine: scientific journal* (Vol 2, pp. 165-171). Kyiv: Personnel (in Ukr.).
11. Omelchuk, V. (2015). Hetman's administration in the regulation of taxes and duties from Lavra's possessions and conflict situations with Laura subjects. In *Problems of modernization of Ukraine: scientific journal* (Vol. 1, pp. 210-215). Kyiv: Personnel (in Ukr.).
12. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 59, description 1, file 2247.
13. Institute of Manuscripts of the Vernadsky National Library of Ukraine, fund160, № 580 (in Ukr.).
14. Institute of Manuscripts of the Vernadsky National Library of Ukraine, fund II, № 22626.
15. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 128, description 2 zag., file 647.
16. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 128, description 1 votch., file 1811.
17. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 128, description 1 KDS, file 47.
18. Institute of Manuscripts of the Vernadsky National Library of Ukraine, fund II, № 6201 — 6260.
19. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 9997.
20. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 128, description 3 votch., file 40.
21. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 128, description 3 votch., file 24.
22. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 4317.
23. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 12545.
24. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 9850.
25. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 9995.
26. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 128, description 1 zag., file 188.
27. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 59, description 1, file 3118.
28. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 128, description 1 votch., file 1927.
29. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 128, description 3 votch., file 27.
30. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 128, description 3 votch., file 36.
31. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 128, description 1 zag., file 172.
32. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 128, description 1 KDS, file 54.
33. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 128, description 1 KDS, file 64.
34. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 10364.
35. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 12545.
36. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 56, description 3, file 1673.

37. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 56, description 3, file 1212.
38. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 128, description 4 votch., file 55.
39. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 128, description 1 KDS, file 101. 128.

УДК 338.246.025:338.43](477.75)

Сацький П. В.*,

кандидат історичних наук, доцент,
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»,
Київ, Україна. pavangard@i.ua

ЗМІНИ У СТРУКТУРІ УПРАВЛІННЯ ЕКОНОМІКОЮ КРИМУ І ЗАХОДИ ПО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ПІВОСТРОВА НА ЕТАПІ ПЕРЕДАЧІ КРИМСЬКОЇ ОБЛАСТІ ДО СКЛАДУ УРСР

Анотація. Досліджена система заходів по виконанню постанови Ради Міністрів УРСР і ЦК КПУ «Про заходи щодо подальшого розвитку сільського господарства, міст і курортів Кримської області» від 26 серпня 1954 р. Постанова спрямовувала республіканські інституції УРСР і кримські обласні інституції на забезпечення умов розвитку сільського господарства на Кримському півострові. Система заходів по розвитку сільського господарства в Криму на 1954 р. й наступні роки визначалась на основі аналізу звітів обласних партійних і виконавчих органів Кримської області, а також планів роботи Держплану УРСР, звітів окремих республіканських урядових і партійних інституцій УРСР, які надходили до ЦК КПУ. Особлива увага звертається на контекст політики ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, яким визначалися напрямки розвитку сільського господарства Криму, зокрема виноградарства і виноробства на півострові. Досліджено також зміни в управлінській структурі, яка мала забезпечувати адміністрування реалізації програм по розвитку сільського господарства в Криму після смерті Й. Сталіна. Особлива увага звертається на стан матеріально-технічного забезпечення урядовими і партійними структурами УРСР сільського господарства Криму в 1954-1955 рр.

Ключові слова: піднесення сільського господарства, виноградарство, садівництво, колгоспи, радгоспи, регіональний підхід до планування, Рада Міністрів УРСР.

Аннотация. Исследована система мероприятий по выполнению постановления Совета Министров УССР и ЦК КПУ «О мерах по дальнейшему развитию сельского хозяйства, городов и курортов Крымской области» от 26 августа 1954 г. Постановление ориентировало республиканские институты УССР и крымские областные институты по обеспечению условий развития сельского хозяйства на Крымском полуострове. Система мероприятий по развитию сельского хозяйства в Криму на 1954 г. и последующие годы определялась на основе анализа отчетов областных партийных и исполнительных органов Крымской области, а также планов работы Госплана УССР, отчетов отдельных республиканских правительственных и партийных институций УССР, которые поступали в ЦК КПУ. Особое внимание обращается на контекст политики ЦК КПСС и Совета Министров СССР, которым определялись направления развития сельского хозяйства Крыма, в частности виноградарства и виноделия на полуострове. Исследованы изменения в управленчес-

* Satskyi P. V., Ph.D. in History, Associate professor, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine. pavangard@i.ua

CHANGES IN THE STRUCTURE OF CRIMEA ECONOMIC MANAGEMENT AND MEASURES ON DEVELOPMENT AGRICULTURE OF PENINSULA AT THE STAGE OF TRANSMISSION OF THE CRIMEAN OBLAST TO THE COMPOSITION OF THE Ukrainian SSR

кой структуре, которые должны были обеспечивать администрирование реализации программ по развитию сельского хозяйства в Крыму после смерти И. Сталина. Особое внимание уделяется состоянию материально-технического обеспечения правительственными и партийными структурами УССР сельского хозяйства Крыма в 1954-1955 гг.

Ключевые слова: подъем сельского хозяйства, виноградарство, садоводство, колхозы, совхозы, региональный подход к планированию, Совет Министров УССР.

Abstract. The system of measures upon realization of the Regulation of the Council of Ministers of the UkrSSR and the Central Committee of the Communist Party of Ukraine named "About the measures upon the further development of the agriculture, cities and the recreational areas of the Crimean oblast" from the 26th of August 1954 is analyzed. Regulation oriented republican institutions of the UkrSSR and the Crimean oblast institutions at establishing conditions for the development of agriculture on the Crimean peninsula. The system of measures upon development of agriculture in Crimea for 1954 and next years was defined according analyses of the reports of regional party and the executive organs of the Crimean oblast and also the plans of the work of the State Plan Department of UkrSSR, the reports of some republican governmental and party institutions of the UkrSSR which came to the Central Committee of the Communist Party of Ukraine. A particular attention is paid to the context of the politics of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine and the Council of Ministers of USSR, which identified the directions of the development of agriculture of Crimea, in particular the vine growing and wine making on the peninsula. There are also studied the changes in the management structure which was supposed to guarantee administering of the programs realization related development of agriculture in Crimea after the death of Y. Stalin. Particular attention is paid upon the state of the material-technical ensuring by the governmental and the party structures of UkrSSR of the agriculture in Crimea in 1954-1955.

Key words: rise of agriculture, viticulture, horticulture, collective farms, state farms, regional approach to planning, Council of Ministers of the Ukrainian SSR.

Постановка проблеми. Зміни в СРСР, які мали намір реалізувати наступники Й. Сталіна, не могли бути проведені без отримання вотуму довіри від суспільства, котре сформувало свою ментальність в епоху культу особи. Політика радянського керівництва у післясталінську епоху набуває соціальної спрямованості і, як зазначалося радянськими керівниками, було спрямовано на розбудову соціальної сфери задля забезпечення народу товарами легкої й харчової промисловості [1, арк. 221].

Розвиток сільського господарства і виробництва товарів широкого вжитку для забезпечення заявленого керівництвом СРСР піднесення життєвого рівня суспільства потребував радикальних структурних змін в системі управління. У першу чергу, нагальною була потреба в децентралізації системи управління економікою, де бюрократизації державного апарату. Не менш важливе значення мало більш раціональне регіональне планування розвитку господарства, що потребувало рішучих політичних кроків, зважаючи на намічені зміни в системі управління економікою Радянського Союзу. У цьому контексті важливе значення мало забезпечення умов для розвитку перспективних регіонів завдяки залученню ресурсів із сусідніх більш розвинутих регіонів із більш ефективною системою управління господарством. Прикладом стала передача Криму зі складу РРФСР до складу УРСР у 1954 р.

Головною метою передачі Криму до складу УРСР було те, що півострів складав частину господарського регіону із південними районами УРСР, на чому наголошував на Сесії Верховної Ради СРСР Секретар Президії М. Пегов [2, с. 474]. Крім того слід відзначити, що піднесення господарства Криму відіграло важливе значення у реалізації ряду соціальних ініціатив радянського кері-

вництва. Серед таких — прагнення у 1950-ті рр. змінити структуру споживання суспільством алкоголю із горілчаної на винну, що передбачало зростання виробництва винної продукції.

Ця ініціатива актуалізує питання про розвиток виноградарства і виноробства у всіх регіонах Радянського Союзу, які для цього були кліматично придатними. Крим був дуже сприятливим регіоном для виробництва вина із винограду, фруктів та ягід, а в УРСР була доволі розвинена традиція і технології виноробства і вирощування сировини для цієї харчової галузі. Крим із передачею його до УРСР стає регіоном, котрий мав бути важливим елементом в реалізації масштабної загальносоюзної програми, оскільки частка Кримської області у виробництві вина для ринку СРСР була доволі значною.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Питання раціоналізації управління економікою на регіональному рівні у період економічної інтеграції Криму до УРСР досліджувалося в працях економістів радянського періоду [3; 4]. Економічні перетворення у Криму в післявоєнний період в аграрній сфері та в сфері управління господарством, зокрема, досліджено у праці А. Пашені [5]. Проте поза увагою дослідників лишилися проблеми нових підходів керівництва УРСР і СРСР до управління економікою Кримської області після її передачі до складу України. Зокрема, потребує аналізу процес спеціалізації сільського господарства Криму, який розгорнувся у 1954 р.

Метою статті є дослідження системи структурних змін в управлінні економікою, які реалізувалися при передачі Криму до складу УРСР заради забезпечення розвитку сільського господарства на півострові, а також заходів керівництва УРСР по забезпеченню розвитку в Криму виноградарства, садівництва та інших перспективних для цього регіону галузей.

Основні результати дослідження. 26 серпня 1954 р. Рада Міністрів СРСР і ЦК КПРС прийняли постанову «Про подальші заходи щодо розвитку сільського господарства, міст і курортів Кримської області УРСР», яка передбачала численні заходи щодо розвитку сільського господарства на півострові. На виконання постанови Ради Міністрів СРСР і ЦК КПРС відповідна постанова була прийнята Радою Міністрів УРСР і ЦК КПУ, поклавши початок стратегії на розвиток виноградарства і садівництва в Криму, а також реалізації багатьох соціально-економічних проблем, пов'язаних, зокрема, з підвищенням продуктивності праці, матеріальним стимулюванням праці колгоспників з метою зацікавити їх у результатах виробництва і т.і.

У Криму фактично колгоспам доводилося переорієнтовувати характер їх виробництва, виходячи із завдань постановами Ради Міністрів СРСР і УРСР. При цьому у своїй більшості колгоспи перебували у стагнаційному стані, показником чого була дуже велика заборгованість перед колгоспниками, і насамперед у частині заборгованості за трудові. Так, наприкладі колгоспів Ялтинського, Алуштинського і Судакського районів на 1952 р. загальна сума заборгованості складала 16206,8 тис. рублів, а на 1953 р. — 17948,4 тис. рублів, маючи тенденцію зростання загальної суми заборгованості майже на 11% [6, арк. 53].

Дана тенденція значною мірою зумовлювалась низькою продуктивністю землекористування, де провідну роль посідали павсовища [7, арк. 40] на відміну від більш перспективних (з точки зору прибутків) напрямів господарювання, як, наприклад, рільництва або, відповідно до умов Криму — садівництва і виногра-

дорства. Втім загальний стан заборгованості колгоспів був пов'язаний і із низькою зацікавленістю колгоспників у підвищенні продуктивності праці через відсутність дієвої системи матеріального стимулювання. Постанова Ради Міністрів УРСР від 26 серпня 1954 р., вочевидь, мала конкретизований характер щодо заходів по забезпеченню розвитку сільського господарства в Криму, і саме постановою було передбачено механізми сприяння переорієнтації спеціалізації колгоспів до більш перспективних напрямків.

Так, для стимулювання виноградарства, садівництва і вирощування тютюну в перспективних для цього напрямку виробництва колгоспах постановою Ради Міністрів СРСР було зобов'язано Держбанк СРСР зараховувати грошові кошти в розмірі 25% за вимогою колгоспів від усіх грошових доходів, одержаних від реалізації продукції садівництва, виноградарства і вирощування тютюну на особливий поточний рахунок, з якого гроші могли витратитися тільки на виплату трудоднів [8, с. 265]. Зарахування цих коштів здійснювалось на вимогу колгоспів і, таким чином, було передбачено засіб забезпечення колгоспів можливістю розпоряджатися коштами, які вони отримували, на матеріальне стимулювання праці колгоспників.

Крім того постанова Ради Міністрів УРСР і ЦК КПУ забезпечувала механізми стимулювання колгоспників до роботи в садівництві, виноградарстві й вирощуванні тютюну через рекомендацію за рішенням загальних зборів (де це доцільно) видавати виробникам аванс у розмірі 25% грошових коштів від можливої реалізації продукції цих видів діяльності. Видачу було рекомендовано здійснювати щомісячно в розмірі 15% на всі трудодні, вироблені в громадському господарстві з початку року і до 10% на трудодні, вироблені в садівництві, виноградарстві і тютюнництві, встановивши, що аванс при остаточному розподілі коштів не зменшується [8, с. 265].

Тобто фактично колгоспників мали стимулювати до додаткової трудової участі в роботі по розвитку садівництва, виноградарства і тютюнництва, стимулюючи їх додатково матеріально за роботу в усіх основних роботах в колгоспі за рахунок надходжень від виробництва продукції садівництва, виноградарства і тютюнництва й окремо додатково стимулюючи на трудодні, вироблені у вищевказаних галузях. Тобто участь у роботі в садівництві, виноградарстві й тютюнництві для отримання додаткових матеріальних стимулів було обумовлено і гарантовано, оскільки аванс при остаточному розподілі коштів не мав зменшуватись.

Це положення постанови мало своїм витоком прагнення подолати недовіру колгоспників до керівництва колгоспів у питанні оплати трудоднів і, відповідно, підвищити зацікавленість колгоспників у результатах їх праці. Держава намагалась гарантувати колгоспникам Криму матеріальні стимули для того, щоб отримати змогу покладатися на надійну робочу силу в забезпеченні розвитку в Криму перспективних галузей сільського господарства.

Така можливість виникла й завдяки підпорядкуванню сільського господарства Кримської області Міністерству сільського господарства УРСР, яке, відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР, мало реалізувати програми розвитку сільського господарства в Криму, покладаючись на союзно-республіканське Міністерство сільського господарства СРСР.

Так, показово, що реалізація виробленої кримськими колгоспами сільськогосподарської продукції відбувалась у відповідності з програмами реалізації такого самого типу продукції, яка вироблялась аграрними підприємствами в УРСР. Долучення кримських сільськогосподарських підприємств, які переорієнтовувалися на садівництво і виноградарство, до української системи сільськогосподарського виробництва, мало закласти підвалини рентабельності цих підприємств у Криму. У той же час для РРФСР Кримські сільськогосподарські підприємства були периферійними і не відігравали суттєвої ролі для Міністерства сільського господарства РРФСР. Власне, прийняття постанови Ради Міністрів СРСР і ЦК КПРС від 26 липня 1954 р. «Про подальші заходи...» мало на меті забезпечити реалізацію заходів по розвитку сільського господарства Криму, покладаючи зобов'язання на УРСР. Уряд УРСР вимушений був залучати свої внутрішні адміністративні й матеріальні ресурси заради забезпечення виконання постанови Ради Міністрів СРСР і ЦК КПРС.

Протягом 1954 р. у Кримській області доволі активно здійснювалась робота по переорієнтації сільськогосподарського виробництва на виноградарство, садівництва, ягідництва, вирощування тютюну та інші галузі, які за кліматичними даними були найбільш перспективними на півострові. Зобов'язання реалізувати положення постанови Ради Міністрів СРСР і УРСР у першу чергу покладалося на Першого Секретаря Кримського обкому КПУ Д. Полянського. У довідці, наданій Д. Полянським про стан виконання постанови Ради Міністрів УРСР і ЦК КПУ, яку було підготовлено на 24 грудня 1954 р. для ЦК КПУ, було висвітлено заходи щодо виконання постанови і проблеми, які виникали у процесі здійснення цих заходів.

Так, за даними довідки, у 1954 р. у колгоспах було висаджено 930 га садів (109% до плану), а в радгоспах — 120 га (44% плану), виноградників було висаджено у колгоспах 900 га (72% плану) і у радгоспах 400 га (65% плану), ягідників було висаджено у колгоспах 40 га (80% плану) і у радгоспах 19 га (26% плану). Інформувалося про недовиконання планів щодо відновлення садів і виноградників і водночас вказувалося, що у поточному 1954 р. плани із посадки і відновлення садів та виноградників мають бути виконаними [9, арк. 57].

Дані, які було надано в довідці, викликають сумніви щодо реальності їх виконання по усіх викладених позиціях до кінця 1954 р. Протягом обмеженого часу у 1954 р. завершити виконання планів робіт було неможливо, і тому, очевидно, завершення їх виконання мало бути перенесено на наступний рік. Недовиконання планів по розвитку в Криму садівництва, виноградарства і ягідництва у 1954 р. було зумовлене труднощами на півострові з робочою силою в колгоспах, про що свідчать статичні дані, надані Кримським обласним статистичним управлінням ЦСУ Держплану СРСР. До того ж роботи не забезпечувались необхідним матеріалом.

Щодо розвитку садівництва в Криму на 1955 р., то планом було передбачено посадку 507 тис. плодкових саджанців, з котрих в Кримській області в наявності були 495 тис. штук і недостатню кількість планувалося виростити до осені 1955 р. Для забезпечення потреби Криму в посадковому матеріалі у 1956-1957 рр. державні розплідники, а також розплідники колгоспів і радгоспів закладали поля на площі 67 га, і, за даними довідки, підводний матеріал був у наявності [9, арк. 58]. Розплідники, як зазначається у довідці, були не лише у колгоспів та

радгоспів, а й державні. Тому виникає проблема статусу державних розплідників, їх підпорядкування. Ці державні розплідники могли бути підпорядкованими безпосередньо органам виконавчої влади чи Міністерству сільського господарства СРСР чи УРСР.

Питання підпорядкування цих державних розплідників дає змогу визначити підходи до реалізації політики влади СРСР і УРСР щодо розвитку сільського господарства Криму. Колгоспна земля перебувала згідно статті 8 діючої в СРСР на 1954 р. Конституції у безстроковому користуванні колгоспів, тобто навечно [10, с. 4], а радгоспи були господарствами владних і господарських інституцій, і їх діяльність курувалась Міністерством сільського господарства після приєднання до нього Міністерства радгоспів. Проте точним фактом є безпосереднє здійснення державою політики розвитку садівництва в Криму. У питанні розвитку сільського господарства в Кримській області кураторство здійснювалося ЦК КПУ при тому, що Кримський обком КПУ мав надзвичайні повноваження у питанні здійснення політики по соціально-економічному розвитку Криму.

Вартим уваги в аспекті проблеми підпорядкування об'єктів Криму є й фрагмент довідки щодо регулювання річища річок в Криму як необхідної умови розвитку сільського господарства. Складання програми робіт відповідно річок Альма, Кача і Бельбек на 1954 р. було представлено на затвердження Головводгоспу при Раді Міністрів УРСР. На відміну від будівництва об'єктів Південно-Українського і Північно-Кримського каналів, де проекти і плани робіт затверджувалися Міністерством бавовництва СРСР [11, арк. 125], у цьому випадку затвердження вже здійснювалося інституцією при Раді Міністрів УРСР.

Так, очевидним є продовження політики в сфері економіки щодо максимального врахування регіональних економічних особливостей. У зв'язку з цим відбувається перенесення процедури прийняття рішень на місцевий рівень, у даному разі республіканський. Гідробудівництво мало міжгалузеве значення, і тому воно перебувало під управлінням Ради Міністрів УРСР. У період будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів будівництво було не лише міжгалузевим, а й міжреспубліканським, оскільки Крим на той час перебував у складі РРФСР. Тому його управління здійснювалося загальносоюзним міністерством, проте, одна будівельна організація — «Укрводбуд» — мала його здійснювати через особливості прокладення траси каналів [12, арк. 5]. Отже, відбувалося перенесення відповідальності за реалізацію програм по соціально-економічному розвитку Криму після його передачі до УРСР на Раді Міністрів УРСР та її інституції. Кримська експедиція «Укргіпроводгоспу», за даними довідки, вже розпочала пошукові роботи з 1 листопада 1954 р. Тобто, роботи по проектуванню робіт із гідробудівництва в Криму також здійснювалися українськими інституціями.

Також Міністерству сільського господарства УРСР 25 жовтня 1954 р. було надано інформацію про стан ґрунтів, які призначалися для відновлення і висадки садів та виноградників та для розширення площ під вирощування тютюну. Крім того було представлено план і обсяги робіт із підготовки ґрунтів для закладення садів і виноградників, у тому числі вибухових робіт, які мали здійснюватися у гірських колгоспах за рахунок державного бюджету. Тобто затвердження планів робіт по підготовці ґрунтів до висадження садів і виноградників

та кураторство за їх проведенням мало здійснюватися Міністерством сільського господарства УРСР.

Специфічна управлінська система господарством на Кримському півострові у період до передачі півострова до складу УРСР виявляла себе й у питанні підпорядкування радгоспів, що здійснювалось не за галузевим, а за територіально-організаційним принципом. Радгоспи в СРСР були господарськими утвореннями, які формувалися в структурі інших, не сільськогосподарських об'єднань та інституцій (при підприємствах, в структурі міністерств, військові радгоспи тощо). В СРСР пізньосталінського періоду радгоспи перебували у галузевому віданні Міністерства радгоспів СРСР. У Криму ж було утворено виробничі об'єднання «Кримвинтрест», яке мало здійснювати управління радгоспами, зокрема, профільними господарствами від інших виробничих об'єднань (у тому числі радгоспом «Булганак») без їх підпорядкування Міністерством радгоспів напряму.

Очевидно, специфічна ситуація із радгоспами на Кримському півострові склалась у результаті того, що ці підприємства утворювалися для обслуговування індустрії відпочинку та оздоровлення й засновувалися підприємствами й організаціями, які базувалися не на півострові й не мали змоги (особливо у повоєнний час) повноцінно займатися питаннями розвитку підвідомчих їм радгоспів. Фактично в Криму керівництво підприємствами цього типу здійснювалось об'єднанням, яке було утворено за галузево-організаційним принципом, і організаційне утворення такого типу могло виконувати роль лише інституції, яка мала забезпечувати тимчасове функціонування радгоспів. Отже, із заходами, які здійснювалися радянським урядом щодо розвитку сільського господарства в Криму, відбувається створення адміністративних передумов для управління радгоспами виключно за галузевим принципом, і спрямування їх спеціалізації у передбаченому державними програмами напрямку при тому, що Крим у цей період планувався як база для винного виробництва загальносоюзного масштабу. Так, у радгоспі «Булганак» на кінець 1954 р. було піднято 130 га плантажу.

Втім, зупиняючись на проблемі радгоспів і їх підпорядкуванню регіональним структурам, варто згадати й про інші напрями виробництва в аспекті реалізації загальносоюзної стратегії розвитку сільського господарства. Так, для розвитку вирощування овочів і картоплі в Криму було утворено овочево-молочний трест, котрий об'єднував радгоспи відповідного спрямування. Тобто, очевидним є утворення господарських об'єднань за галузевим принципом. Ці об'єднання перебували під прямим кураторством Кримського облвиконкому і обкому КПУ, якими приймалися розпорядчі постанови відповідно галузевих виробничих об'єднань та колгоспів. Так, 1954 р. Облвиконкомом і обкомом КПУ було прийнято спеціальну постанову про розвиток теплично-парникового господарства в колгоспах, радгоспах і присадибних господарствах. В рамках цієї постанови було передбачено будівництво теплиць в господарствах і стимулювання їх функціонування. Так, у 1954 р. в Криму у колгоспах було побудовано 18 теплиць площею 5290 м. кв. замість запланованих 1500 м. кв., а у стадії будівництва перебували ще 15 теплиць загальною площею 6500 м. кв. Всього протягом 1954 р. площі під овочами і картоплею в Криму було збільшено порівняно з 1953 р. на 25%. Також у довідці щодо заходів по розвитку сільського

господарства у Криму в 1954 р. звітувалося про завезення на півострів у повному обсязі палива для обслуговування тепличного господарства [9, арк. 59].

Отже, розвиток овочевого напрямку сільського господарства в Криму із передачею півострова до складу УРСР здійснювався інтенсивно в рамках проголошеного М. Хрущовим курсу на крутий підйом сільського господарства, і в рамках цього курсу було передбачено особливе значення вирощуванню овочів. Крим мав відігравати особливу роль у реалізації програми цього курсу по овочівництву, особливо зважаючи на потреби в продовольстві галузі відпочинку в Криму: для постачання санаторіїв, будинків відпочинку тощо. Питання забезпечення продуктами харчування закладів відпочинку на півострові перебувало під особливим контролем ЦК КПУ, оскільки формально ставилося питання про підпорядкування сільськогосподарських підприємств на півострові (для забезпечення потреб галузі відпочинку й оздоровлення) Міністерству сільського господарства УРСР.

Для розвитку в Криму садівництва було створено й Садрадгосптрест, об'єднання, у віданні якого перебували радгоспи садівничого спрямування. В радгоспах, які перебували у віданні цього тресту здійснювалися пошукові роботи по виявленню зрошуваних земель, оскільки планувалося розширення їх площ у контексті планів по розвитку садівництва на півострові.

Значна увага приділялась і тютюновому виробництву, зокрема, висадці нових площ і будівництву сушильних приміщень, а також механізації процесів посадки і міжрядної обробки тютюну. На 1955 р. планувалося механізувати ці процеси на 84%. Намічалось механізувати процес поливу посадок тютюну із забезпеченням для цього необхідних матеріалів [9, арк. 59].

Отже, для адміністративного забезпечення умов розвитку сільського господарства в Криму було здійснено централізацію управління окремими галузями за галузевим і організаційно-правовим принципом шляхом створення трестів радгоспів, яких в Криму було багато. Проте було забезпечено умови для значної самостійності в прийнятті управлінських рішень на регіональному рівні. Доволі значну господарську автономію отримали обласні органи управління в Криму, а також доволі значні повноваження в прийнятті управлінських рішень щодо розвитку сільського господарства в Криму отримали республіканські органи в УРСР. Разом із тим забезпечувалися умови для реалізації можливостей приватної господарської ініціативи присадибних господарств. Для них закладається програма допомоги у розвитку садівництва і виноградарства, а також у створенні теплиць, будівництві тощо.

Довідка, яку було надано для ЦК КПУ Д. Полянським, містила також прохання про надання Кримському обкому допомоги заради виконання постанови ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 26 серпня 1954 р. У питанні адресності звернення Першого секретаря Кримського обкому КПУ вартим уваги є той факт, що у питанні сприяння у розвитку сільського господарства в Криму він звернувся до ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР. Того ж 1954 р. у питанні розвитку нафтогазового комплексу в Криму Д. Полянський звертався до Ради Міністрів СРСР [13, арк. 105], тобто до загальносоюзних урядових інституцій. Також слід звернути увагу, що на підставі постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР було прийнято постанову ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР, якою було встановлено комплекс заходів вже безпосередньо керівними органами України. У цьому фа-

кті очевидною є передача повноважень у розвитку сільського господарства в Криму до компетенції владних органів УРСР. Тобто в СРСР вже в 1954 р. набувала обертів політика по передачі управлінських повноважень до республіканських і регіональних органів управління в питаннях місцевого значення.

У той же час розвиток таких галузей, як нафтогазова, перебував у компетенції загальносоюзних органів управління, і тому відносно цих галузей Перший секретар Кримського обкому КПУ здійснював самостійні контакти від ЦК КПУ із загальносоюзними органами, а про його діяльність у цьому напрямку ЦК КПУ повідомляло Постпредство УРСР в Москві [13, арк. 105]. Також у питаннях галузей, асигнування яких здійснювалося з бюджету СРСР, кримське керівництво здійснювало контакти із центральними союзними органами. Д. Полянський намагався користуватися особливим становищем, яке Крим, зрештою, здобуває собі від 1953 р., коли вперше за післявоєнні роки на сесії Верховної Ради СРСР представник Криму рівня Першого секретаря обкому отримав голос і виголосив програмну промову щодо перспектив соціально-економічного розвитку півострова [14, с. 42-47]. Такі радикальні зміни у становищі керівництва Кримської області щодо гучної заяви про перспективи розвитку господарства півострова на сесії ВР СРСР були свідченням проявів інтересу керівництва СРСР до розвитку аграрного сектора і його економіки Криму в цілому. Д. Полянський намагався максимально користуватися цим інтересом, щоб підтримувати контакт безпосередньо із союзним керівництвом.

Водночас ситуація щодо передачі компетенцій по управлінню господарством Кримської області до кінця 1954 р. змінювалась на користь повного перепідпорядкування управління кримською економікою до керівництва УРСР, оскільки ключове значення у економічному розвитку Криму відігравало сільське господарство. Також й нафтогазовий комплекс півострова й інші галузі промисловості поступово переходили в управління владними інституціями УРСР. Так, трест «Кримнафтогазрозвідка» було передано в структуру Укрнафти [15, арк. 120].

Висновки. Після смерті Й. Сталіна перед новим керівництвом СРСР постало питання реформування як політичної системи, побудованої на основі культу особи Сталіна, так і системи управління економікою. Реформування поставило питання про здобуття довіри і суспільної підтримки суспільством нового керівництва держави. Тому було започатковано ряд соціальних ініціатив, серед яких був «крутий підйом» сільського господарства й піднесення життєвого рівня населення. В рамках цієї програми планувалося здійснити переорієнтацію споживання алкоголю із горілчаного спрямування на винне. Проте піднесення сільського господарства потребувало перенесення центрів прийняття господарських управлінських рішень на регіональний рівень, а також планування розвитку господарства із врахуванням регіональних особливостей. Передача Криму від РРФСР до УРСР у 1954 р. відбувається із врахуванням того, що Крим складав економічно єдиний регіон із південними районами УРСР, а також, що в УРСР була доволі розвинута аграрна база, яка могла допомогти у розвитку перспективних галузей на півострові.

Зважаючи на стан стагнації аграрних підприємств у Криму і відсутність за перебування півострова у складі РРФСР можливостей для залучення ресурсів на його розвиток, забезпечення умов для розвитку в Криму виноградарства, садівництва, ягідництва, вирощування тютюну тощо мало відбуватися завдяки пі-

дтримці інституцій УРСР. У питанні розвитку сільського господарства політика Кримського обкому КПУ і облвиконкому цілком перебувала в оперативному управлінні Ради Міністрів УРСР і профільних республіканських відомств. У той же час по окремих галузях загальносоюзного значення, як нафтогазова, Перший секретар Кримського обкому КПУ в 1954 р. ще підтримував контакт із загальносоюзними відомствами. Завдяки ресурсному забезпеченню із УРСР вже протягом 1954 р. в Криму відбуваються важливі зрушення у забезпеченні умов для переорієнтації аграрного виробництва на виноградарство і садівництво, а також із України активно здійснюється матеріальне забезпечення цього процесу.

У перспективі потребує дослідження розвиток переробної промисловості в Криму, котра мала забезпечувати переробку продукції аграрного виробництва.

ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 24, спр. 2943.
2. Заседание Верховного Совета СССР 4-го созыва, первая сессия (20-27 апреля 1954 г.): стенографический отчет. — М.: Изд. Верховного Совета СССР, 1954. — 571 с.
3. Волобой П. В. Проблеми територіальної спеціалізації і комплексного розвитку народного господарства Української РСР / П. В. Волобой, В. А. Поповкін. — К.: Наукова думка, 1972. — 252 с.
4. Градов Г. Л. Специализация и комплексное развитие южного экономического района СССР / Г. Л. Градов. — К.: Наукова думка, 1965. — 160 с.
5. Пашеня В. Н. Крымская область в советский период (1946-1991 гг.) / В. Н. Пашеня. — Симферополь: ДИАЙПИ, 2008. — 520 с.
6. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 3843.
7. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 3843.
8. Постанова Ради Міністрів Української РСР і Центрального Комітету КПУ «Про заходи по подальшому розвитку сільського господарства, міст і курортів Кримської області Української РСР» // Крим в умовах соціально-політичних трансформацій (1940-2015). Збірник документів і матеріалів. Друге видання. Упор. О. Г. Бажан, О. В. Бажан, С. М. Блашук, Г. В. Боряк, С. І. Власенко, Н. В. Маковська. — К.: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2016. — С. 260-275.
9. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 3843.
10. Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Із змінами і доповненнями, прийнятими на I, II, III, IV і V сесіях Верховної Ради СРСР третього скликання. — К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1954. — 24 с.
11. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 1773.
12. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 905.
13. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 3725.
14. Заседания Верховного Совета РСФСР 3-го созыва. Третья сессия (25-27 августа 1953 г.). Стенографический отчет. — М.: Издание Верховного Совета РСФСР, 1953. — 201 с.
15. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 3725.

REFERENCES

1. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 24, file 2943 (in Rus.).
2. *Setting of the Supreme Soviet of the USSR of the 4th convocation, the first session (April 20-27, 1954): Stenographic report.* (1954). Moscow: Izd. Verhovnogo Sovietsa USSR (in Rus.).
3. Voloboy, P. V. & Popovkin, V. A. (1972). *The problems of territorial specialization and complex development of the people's government of the Ukrainian SSR.* Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
4. Gradov, G. L. (1965). *Specialization and integrated development of the southern economic region of the USSR.* Kyiv: Naukova Dumka (in Rus.).
5. Pashchenia, V. N. *Crimean Region in the Soviet Period (1946-1991).* Simferopol: DIAIPE (in Rus.).
6. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 24, file 3843 (in Rus.).
7. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 24, file 3843 (in Rus.).
8. Resolution of the Council of Ministers of the Ukrainian SSR and the Central Committee of the Communist Party of Ukraine "On Measures for the Further Development of Agriculture, Cities and Resorts of the Crimean Region of the Ukrainian SSR". (2016). In O.H. Bazhan et al (Eds), *The Crimea under socio-political transformation (1940-2015). Collection of documents and materials* (pp. 260-275). 2nd ed. Kyiv: Publishing house «Klio» (in Ukr.).
9. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 24, file 3843 (in Rus.).
10. *The Constitution (Basic Law) of the Union of Soviet Socialist Republics.* With the amendments and additions adopted at the 1st, 2nd, 3rd, 4th and 5th sessions of the Supreme Soviet of the USSR of the third convocation. (1954). Kyiv: State Publishing House of Political Literature of the USSR (in Ukr.).
11. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 24, file 1773 (in Rus.).
12. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 24, file 905 (in Rus.).
13. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 24, file 3725 (in Rus.).
14. *Setting of the Supreme Soviet of the RSFSR of the 3rd convocation. The third session (1953, August 25-27.). Stenographic report.* Moscow: Publishing of the Supreme Soviet of the RSFSR (in Rus.).
15. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 24, file 3725 (in Rus.).

Студінський В.А.*,
доктор історичних наук, професор
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»,
Київ, Україна. studzinskiw@bigmir.net

ДИНАМІКА НАСЕЛЕННЯ с. ПІСКІВКА БОРОДЯНСЬКОЇ ВОЛОСТІ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ХІХ ст.

Анотація. Здійснено спробу простежити динаміку населення села Пісківка Бородянської волості Київської губернії протягом ХІХ століття. Розглянуто певні специфічні моменти динаміки розвитку населення як даного населеного пункту, так і краю в цілому в окремі історичні періоди. Звертається увага на зміну станового складу населення села Пісківки в період після проведення реформи 1861 року. Також розглянуто взаємовпливи динаміки населення та економічного розвитку населеного пункту. Дане дослідження здійснено на основі архівних матеріалів і тому воно фактично є першим дослідженням у сенсі вивчення динаміки населення на прикладі одного населеного пункту північної частини Київщини у ХІХ столітті. Здійснено аналіз динаміки населення села Пісківка у віковому розрізі. Зокрема, звертається увага на динаміку народжуваності й смертності населення, а також на укладення шлюбів. Встановлено середню тривалість життя жителів села Пісківка у ХІХ ст. Виявлено, що вона була невисокою: існувало лише два випадки, коли жителі цього села сягнули віку понад 90 років. Здебільшого, тривалість життя жителів села Пісківки рідко перевищувала шести десятирічний вік. Проте, як свідчать дані джерел, народжуваність була вищою за смертність.

Ключові слова: Пісківка, населення, жінки, чоловіки, особи, народжуваність, смертність, укладення шлюбів.

Аннотация. Предпринята попытка проследить динамику населения села Песковка Бородянской волости Киевской губернии на протяжении ХІХ века. Рассмотрены некоторые специфические моменты динамики развития населения как данного населенного пункта, так и края в целом в отдельные исторические периоды. Обращается внимание на изменение сословного состава населения села Песковка в период после проведения реформы 1861 года. Также рассмотрены взаимовлияния динамики населения и экономического развития населенного пункта. Данное исследование осуществлено на основе архивных материалов, и потому оно фактически является первым исследованием в смысле изучения динамики населения на примере одного населенного пункта северной части Киевщины в ХІХ век. Осуществлен анализ динамики населения села Песковка в возрастном разрезе. В частности, обращается внимание на динамику рождаемости и смертности населения, а также на заключение браков. Установлена средняя продолжительность жизни жителей села Песковка в ХІХ в. Обнаружено, что она была невысокой: было лишь два случая, когда жители этого села достигли возраста более 90 лет. В основном продолжительность жизни жителей села Песковки редко превышала шестидесятилетний возраст. Однако, как свидетельствуют данные источников, уровень рождаемости был выше уровня смертности.

Ключевые слова: Песковка, население, женщины, мужчины, рождаемость, смертность, заключение браков.

Abstract. It is attempted to trace the dynamics of population of the village Piskivka of the Borodianka parish of Kiev province during the ХІХ century. It is examined some specific moments of dynamics of population development as of this settlement alone as well as of krai on the whole during separate historical periods. Attention is drawn to the changing of estates composition of population of village Piskivka in the period after the reform of 1861.

* Studynskyi V. A., doctor of history, Professor, Kyiv National Economic University named after VadymHetman, Kyiv, Ukraine.Studzinskiw@bigmir.Net

DYNAMICS OF POPULATION OF PISKIVKA VILLAGE OF BORODIANKA PARISH OF KYIV PROVINCE IN XIX CENTURY

It is also considered interaction of population dynamics and economic development of the village. This study was carried out on the basis of archival materials, and so it is actually the first research work in the sense of studying the dynamics of population on the example of one village of the Northtrn part of Kiev region in the XIX century. It is done the analysis of the dynamics of the inhabitants' growth of the village of Piskivka in age-old dimension. In particular, the attention is paid to dynamics of the birth rate and mortality of the population and to the number of marriages. The average length of life of inhabitants of the village Piskivka of the XIX century has been established. It is revealed that it was not high: there were only two cases when inhabitants of the village lived until the age of 90. In most cases the length of life of inhabitants of the village Piskivka seldom exceeded the age of 60. However, according to the data available in some resources, the birth rate was higher in comparison with mortality.

Keywords: Piskivka, population, women, men, persons, birth rate, mortality, marriages.

Постановка проблеми. Важливим аспектом у дослідженні історичного розвитку України взагалі й Київщини зокрема є народонаселення, його динаміка як в окремому регіоні так і в населеному пункті. Варто зазначити, що історики у своїх дослідженнях не завжди приділяють належної уваги саме кількісним і якісним аспектам динамічного розвитку населення. Звичайно, що вивчення демографічних показників у динаміці протягом тривалого періоду історії вимагає опрацювання значного масиву архівних документів, зокрема, метричних записів та клірових книг, а також ретельного впровадження статистичного, математичного та соціологічного інструментарію при вивченні проблематики. Через призму динаміки народонаселення окремих населених пунктів Київщини можна простежити загальні тенденції заселення краю, рід занять людей у певні історичні періоди, зокрема протягом XIX століття.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Фактично такого роду дослідження по історії Пісківки Бородянської волості Київської губернії автором проведено вперше. Щоправда, окремі статистичні дані наводилися в певних краєзнавчих дослідженнях та статистичних збірниках [1], хоча вони не висвітлювали весь динамічний процес протягом XIX ст.

Метою статті є висвітлення динаміки населення у північному регіоні Київщини протягом XIX століття на прикладі села Пісківка Бородянської волості Київської губернії, а також визначення взаємовпливів соціально-економічного розвитку краю із процесом динаміки його народонаселення.

Основні результати дослідження. Серйозною джерельною базою для вивчення демографічних показників, зокрема народжуваності, смертності, більшості показників динаміки населення у XIX столітті дають так звані метричні та клірові книги, що збереглися в архівних фондах. Зазначимо, що Пісківка, а також Рудня Пісківська, Нова Рудня, Раска, Галинка та інші населені пункти тривалий історичний період належали до парафії церкви св. Миколи Чудотворця, яка знаходилася у с.Загальці. Власне ця церква входила до шостого благочинного округу Київського повіту і належала до п'ятого розряду. Сам храм був дерев'яним і спорудженим у 1763 р., а 1860 р. було здійснено капітальну реконструкцію цієї церкви [2, арк. 6-8]. У 1903 р. в Загальцях було збудовано нову дерев'яну церкву [3, арк. 8 зв.]. У той же період починає функціонувати церква і в Пісківці [4, с. 48].

Та все ж, за даними, які наводяться у метричних книгах церкви с.Загальці фіксується, що у 1801 р. в парафії народилося 33 хлопчики та 25 дівчаток, зареєстровано 5 шлюбів, померло 22 людини (12 чоловіків, 10 жінок) [5, арк. 451-

454]. У 1809 р. в парафії народилося 22 хлопчики та 21 дівчинка, шлюб взяли 14 пар (з них три пари вдруге), померло 49 осіб (22 чоловіки, 18 жінок) [6, арк. 973-976]. Вибірка інформації з даних документів свідчить, що в с.Пісківка народилося 2 діток. А саме: в родині Федора та Анастасії Олексієнків народився син Павло, якого хрестили у церкві св. Миколи Чудотворця 15 січня 1809 р. У родині Григорія та Ганни Сергієнків народилася донька Марія, яку хрестили 1 вересня 1809 р. [6, арк. 972-973]. Цього ж року серед жителів Пісківки було укладено чотири шлюби, з яких у двох випадках нареченим він брався вдруге, померли три особи [6, арк. 976 зв.].

На останньому аспекті варто зосередити увагу, оскільки існує думка, що у XIX ст. люди жили довше і були здоровішими за сучасних мешканців Пісківки. Дослідження доводять, що таке бачення є дещо хибним. Архівні документи засвідчують доволі велику дитячу смертність та й досягнення шестидесятирічного віку було швидше винятком ніж закономірністю. Зокрема, за документальними даними у 1809 р. померла донька Микити Приймака — Олександра, якій було лише п'ять років; дружина Микити Сергієнка — Параска, померла, коли їй виповнилося 29 р., лише дружина Сави Мазохи померла у доволі, як для того часу, «похилому» віці — 56 років [7]. Цікаво те, що через відносно короткий час С. Мазоха узяв новий шлюб із вдовою Уляною Власенко. Звичайно, що можна було б упустити такі деталі, проте, саме такі дрібниці буденного життя і складають загальне уявлення про повсякденне життя людей в той час.

1810 р. у парафії церкви с.Загальці укладаються лише чотири шлюби — по одному в с. Пісківка, с. Загальці, с.Галинка [8, арк. 1072 зв. — 1074 зв.] та у с. Рудня Пісківська. Народжується цього року в селах парафії 44 дитини — 24 хлопчики та 20 дівчаток, зокрема, у Пісківці народжується три хлопчики. Загальна кількість померлих складає 25 осіб (14 чоловіків та 11 жінок). Наймолодшому серед померлих було 2 роки, найстаршому — 68 років. При цьому зазначимо, що віком до 15 років серед чоловіків помирає 6 осіб, що становить майже 25 відсотків від загальної кількості померлих. Таким чином, існувала доволі велика смертність серед неповнолітніх. Такі тенденції зберігаються і в наступні періоди.

У 1811 р. на території парафії народилося 40 осіб (27 хлопчиків та 13 дівчаток), було зареєстровано 13 шлюбів (всі молоді брали шлюб вперше). у Пісківці було укладено 2 шлюби. Зокрема, у шлюбних метричних записах церкви с. Загальці відзначалося (мову оригіналу збережено): «6 января 1811 г. обвенчан молодой Федор сын Ивана Тимошенко из дер. Веприн с девицей Агрипиной дочерью Михаила Мазохи дер. Песковка. Свидетелями были Григорий Борисенко, дер. Веприн и Фома Филипенко, дер. Песковка. 9 апреля 1811 г. обвенчан молодой Максим сын Грицька Павленко дер. Песковка с девицей Анной дочерью Никиты Примака из Гуты Марьяновки. Свидетелями были Федор Марченко и Никита Гавриленко, дер. Песковка».

Дані записи цікаві тим, що вони дають інформацію про укладання шлюбів між молодими людьми з різних населених пунктів. Щодо смертності, то згідно статистики, яка велась священиком церкви с.Загальці, у парафії померли 33 особи (23 чоловіка та 10 жінок). На цей рік було відзначено велику дитячу смертність, зокрема, віком до 6 років померло 19 осіб [9, арк. 1060 зв. — 1063 зв.], що складало близько 60 відсотків від загального показника смертності.

На 1811 р. сс.Пісківка, Рудня Пісківська та Галинка належали князю Олександру Любомирському, с.Загальці було у власності Марії Савицької. У той час в парафії церкви св. Миколи Чудотворця мешкали 605 чоловіків та 491 жінка та налічувалося 150 дворів [10, арк. 49]. На 1813 р. у вищенаведених населених пунктах налічувалося 90 дворів, де проживало 587 чоловіків та 518 жінок [11, арк. 76]. У 1814 році в парафії мешкало 598 чоловіків та 509 жінок, дворів налічувалося 86 [12, арк. 32]. За іншими статистичними даними цього року в парафії мешкало 580 чоловіків та 511 жінок і налічувалося 95 дворів [13, арк. 56]. У статистичній таблиці 1. показано, що у період 1815 — 1821 рр. загальні тенденції народжуваності й смертності зберігаються. Зазначимо лише, що за метричними даними, у 1815 р. зафіксовано смерть старожилів — Юхима Шведа у віці 90 років (с.Галинка) та Олексія Ідахненка у віці 95 років (с.Загальці), проте такі випадки були чи не єдині за сторіччя.

Таблиця 1

**Динаміка народжуваності, смертності та укладання шлюбів
у парафії церкви св. Миколи Чудотворця у 1815-1821 рр.**

Рік	Народження		Шлюби		Смертність							
	Чол.	Жін.	вперше	вдруге	Чоловіки				Жінки			
					Загальна к-сть	0-18 рр.	19-50 рр.	стар. 50 р.	Заг. к-сть	0-18 рр.	19-50 рр.	стар. 50 р.
1815 [14, арк. 502-505]	25	16	8	5	16	8	4	4	-	-	-	-
1817 [15, арк. 122 зв — 125]	15	13	8	2	14	9	3	2	15	5	3	7
1819 [16, арк. 798-711]	18	15	14	1	18	11	3	4	-	-	-	-
1821 [17, арк. 419-421]	24	11	7	1	20	14	5	1	10	7	2	1

Із вищезазначених даних у таблиці виокремимо, що у 1817 р. жодного шлюбу не було укладено в с.Пісківка, при цьому у с. Раска було укладено 2 шлюби, у с.Загальці — 5 шлюбів, у с.Стара Буда — 1 шлюб, у с.Галинка — 1 шлюб, у с.Нова Рудня — 1 шлюб [15, арк. 124]. У 1819 р. у с.Пісківка народилося шестеро дітей — 4 хлопчики і 2 дівчинки та укладено було три шлюби [16, арк. 706 - 707 зв.]. 1821 р. в Пісківці також народилося шестеро дітей, про що свідчить наступна виписка із метричної книги (мову оригіналу збережено): «3 января 1821 г. ...младенец Анна от законных родителей Лисички Николая и жены его Мотроны, крестьян...восприемником была Лукия жена Федора Мазохи, дер Песковка.

18 июня 1821 г. ...младенец Леонтий от законных родителей Самуила Павленко и жены его Марии, крестьян...восприемником был Федор сын Григория Лавриненко, дер Песковка.

21 августа 1821 г. ...младенец Авраамий от законных родителей Заславия Лавриненко и жены его Татьяны, крестьян...восприемником был Моисей Нога, дер Песковка.

17 ноября 1821 г. ...младенец Григорий от законных родителей Моисея Марченко и жены его Марины, крестьян...восприемником был Филипп Рудниченко, дер Песковка.

6 декабря 1821 г. ...младенец Николай от законных родителей Авксентия Марченко и жены его Елены, крестьян...восприемником был Моисей Григорий Стройна, дер Песковка.

21 декабря 1821 г. ...младенец Игнатия от законных родителей Авраама Кухаря и жены его Евфимии, крестьян...восприемником был Никита Йовхименко, дер Песковка.» [17, рк. 417-421].

Померли того року в Пісківці чотири особи — двоє дітей у віці одного року, Федір Марченко — 40 років та Афанасій (Опанас) Сергієнко — 70 років. Наведені дані доповнюють загальне уявлення про тривалість життя мешканців Пісківки у той історичний період.

В продовження зазначених даних додамо, що у 1817 р. в парафії церкви св. Миколи Чудотворця було 94 двори та мешкало 592 чоловіки і 508 жінок [18, арк. 101], у 1818 році налічувалося 150 дворів, де мешкали 502 чоловіка та 524 жінок [19, арк. 34], у 1820 р. нараховувалося 114 дворів, де проживало 473 чоловіка та 522 жінки [20, арк. 67], у 1827 р. налічувалося 127 дворів, мешкало 510 чоловіків та 528 жінок [21, арк. 122]. Вже у 1828 р. у цій парафії нараховувалося 114 дворів, мешкало 504 чоловіки та 540 жінок [22, арк. 30]. Такі статистичні дані надають можливість представити загальні демографічні тенденції у краї.

Загальні дані про динаміку населення у с.Пісківка представлено в таблиці 2, з якої видно, що у 1832-1843 рр. демографічні коливання були доволі незначними.

Таблиця 2

Загальні відомості про кількість мешканців у Пісківці в 1832-1843 рр.

Рік	Кількість дворів	Чоловіків	Жінок	Разом
1832 [23, арк. 85]	27	96	97	193
1833 [24, арк. 209]	27	104	107	211
1835 [25, арк. 163]	27	105	97	202
1837 [26, арк. 83]	25	101	94	195
1842 [27, арк. 163]	29	126	96	222
1843 [28, арк. 130 зв.]	26	104	87	191

Для повноти картини додамо, що у 1832 р. в Рудні Пісківській налічувалося 2 двори, де мешкало 17 осіб, з яких — дев'ятеро чоловіків та вісім жінок, а у

Гуті Раска — налічувалося сім дворів, де мешкало 10 чоловіків та 17 жінок [23, арк. 85]. У 1833 році у Гуті Раска налічувалося 9 дворів і мешкало 50 осіб — 27 чоловіків та 23 жінки [24, арк. 206]. У цьому контексті варто зазначити, що назва с.Раска у той час говорить про наявність у цьому населеному пункті скло-лавильного виробництва.

Доволі цікаві відомості про населення с.Пісківка містяться у ревізьких переписах маєтку М.Понятовського. Вже на середину XIX ст. у вказаному селі мешкали потужні роди — Рудниченки, Гавриленки, Сергієнки, Олексієнки, Лисички, Марченки, Лавриненки, Мельниченки, Павленки, Пилипенки, Ткаченки та інші. У 1861 р. в с.Пісківка народилося десятеро дітей (6 хлопчиків та 4 дівчинки), в шлюб вступили вісім пар і четверо осіб пішло із життя. При цьому додамо, що у церковній парафії було зареєстровано народження чотирьох позашлюбних дітей [29, арк. 464]. У 1867 р. в Пісківці з'явилося на світ 18 дітей (11 хлопчиків та 7 дівчаток), зауваживши, що у парафії загалом народилася 41 дитина. Цього ж року в с.Пісківка було укладено п'ять шлюбів та померли семеро осіб (загалом же по парафії смертність становила 19 осіб) [30, арк. 621].

Після селянської реформи 1861 р. у с.Пісківка та інших населених пунктах краю поступово змінюється і становна структура населення. З одного боку, селяни залишаються переважаючою верствою населення краю, проте вони отримують статус вільних селян-землеробів, а з іншого — поступово зростає, як видно із таблиці 3, кількість таких станів як військові та міщани.

Таблиця 3

Населення с.Пісківка та с.Галинка у 1878-1897 рр.

Рік	Селяни				Військові				Міщани			
	Двори	Чолов.	Жінки	Разом	Двори	Чолов.	Жінки	Разом	Двори	Чолов.	Жінки	Разом
18781 [28, арк. 63 зв.]	107	426	399	825	9	38	46	84	-	-	-	-
1890 [29, арк. 38 зв.]	113	454	434	888	20	79	69	148	-	-	-	-
1891 [30, арк. 37 зв.]	123	501	468	969	28	112	100	212	-	-	-	-
1892 [31, арк. 38 зв.]	112	448	420	868	29	118	110	228	3	13	11	34
1894 [32, арк. 58 зв.]	149	596	555	1151	34	136	121	257	-	-	-	-
1895 [33, арк. 38 зв.]	148	589	554	1143	35	139	123	262	-	-	-	-
1896 [34, арк. 41]	184	734	711	1445	51	203	167	390	11	43	50	93

Згідно із даними Л.Похилевича на середину 1880-х рр. у Пісківці мешкало 580 осіб православного віросповідання і близько 30 осіб римо-католиків [4, с.47]. За переписом населення 1897 р. в с.Пісківка проживало 687 осіб православного віросповідання, а загальна чисельність населення становила 704 осо-

би (380 чоловіків та 324 жінки) [35, с.85]. На 1900 р. у Пісківці нараховувався 121 двір, де мешкали 386 чоловіків та 363 жінки. Як свідчать статистичні звіти, головним заняттям мешканців було землеробство, окрім того невелика частина населення займалася випалюванням деревного вугілля, що давало 900 рублів щорічного доходу. За населеним пунктом рахувалося 434 десятини землі, яка належала винятково селянам і господарство здійснювалося за трипільною системою. У с. Рудня Пісківська налічувалося 37 дворів і мешкало 121 чоловік та 101 жінка. Головним заняттям мешканців було землеробство, а також кілька осіб здійснювали випалювання деревного вугілля, що давало 400 рублів доходу щорічно. У власності селян знаходилося 52 десятини землі, на якій господарство здійснювалося без чітко визначеної системи [1, с. 38-39].

Висновки. Протягом ХІХ ст. набула виявлення тенденція постійного зростання населення Пісківки. Разом з тим в цей історичний період серед новонароджених помічалася велика смертність, а середній вік коливався в межах 35-45 років. Старожилами вважалися люди, які досягли віку 55-60 років. Протягом століття були зареєстровані одиничні випадки, коли вік мешканців краю сягав понад 80 років. Основну масу населення становили селяни. Проте після реформи 1861 р. соціальний склад населення починає змінюватися. Вивільнення селян із кріпацтва спонукало і до поступового промислового розвитку краю, зокрема, скловиробництва та інших промислів, хоча головним заняттям населення залишається рільництво.

ЛІТЕРАТУРА

1. Список населенных местностей Киевской губернии. — К.: Губстаткомитет, 1900.
2. Центральний державний історичний архів України, м Київ (ЦДІАК України), ф. 127, оп.1009, спр. 730.
3. ЦДІАК України, ф. 127, оп.1009, спр. 1094.
4. Похилевич Л. Уезды Киевский и Радомысльский. — К., 1887.
5. ЦДІАК України, ф. 127, оп.1012, спр. 1184.
6. ЦДІАК України, ф. 127, оп.1012, спр. 1308. У документах ХІХ ст. село Галинка часто називали як с. Галенка. Ця назва є первісною, оскільки назва села пов'язана з топонімом озера Гале. Тут варто зазначити, що і с. Загальці у своїй назві має похідне від назви озера, тобто як таке, що знаходиться за озером Гале.
7. ЦДІАК України, ф. 127, оп.1012, спр. 1321.
8. ЦДІАК України, ф. 127, оп.1012, спр. 1340.
9. ЦДІАК України, ф. 127, оп.1009, спр. 68.
10. ЦДІАК України, ф. 127, оп.1009, спр. 88.
11. ЦДІАК України, ф. 127, оп.1009, спр. 87.
12. ЦДІАК України, ф. 127, оп.1009, спр. 99.
13. ЦДІАК України, ф. 127, оп.1012, спр. 1394.
14. ЦДІАК України, ф. 127, оп.1012, спр. 1423.
15. ЦДІАК України, ф. 127, оп.1012, спр. 1455.
16. ЦДІАК України, ф. 127, оп.1012, спр. 1487.
17. ЦДІАК України, ф. 127, оп.1009, спр. 129.
18. ЦДІАК України, ф. 127, оп.1009, спр. 137.
19. ЦДІАК України, ф. 127, оп.1009, спр. 160.
20. ЦДІАК України, ф. 127, оп.1009, спр. 233.

21. ЦДІАКУкраїни, ф. 127, оп.1009, спр. 243.
22. ЦДІАКУкраїни, ф. 127, оп.1009, спр. 308.
23. ЦДІАКУкраїни, ф. 127, оп.1009, спр. 323.
24. ЦДІАКУкраїни, ф. 127, оп.1009, спр. 354.
25. ЦДІАКУкраїни, ф. 127, оп.1009, спр. 390.
26. ЦДІАКУкраїни, ф. 127, оп.1009, спр. 514.
27. ЦДІАКУкраїни, ф. 127, оп.1009, спр. 547.
28. ЦДІАКУкраїни, ф. 127, оп.1012, спр. 3354.
29. ЦДІАКУкраїни, ф. 127, оп.1012, спр. 3748.
30. ЦДІАКУкраїни, ф. 127, оп.1009, спр. 917.
31. ЦДІАКУкраїни, ф. 127, оп.1009, спр. 984.
32. ЦДІАКУкраїни, ф. 127, оп.1009, спр. 992.
33. ЦДІАКУкраїни, ф. 127, оп.1009,спр. 1001.
34. ЦДІАКУкраїни, ф. 127, оп.1009, спр. 1017.
35. Населенные места Российской империи в 500 и более жителей по данным первой всеобщей переписи населения 1897 года. — Спб., 1905.

REFERENCES

1. List of inhabited localities of the Kiev province. (1900). Kyiv: Gubstatcomitet (in Rus.).
2. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 127, description 1009, file 730.
3. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 127, description 1009, file1094.
4. Pokhilevich, L. (1887) The counties of Kiev and Radomysl. Kyiv (in Rus.).
5. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 127, description 1012, file1184.
6. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 127, description 1012, file 1308.
7. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 127, description 1012, file1321.
8. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 127, description 1012, file 1340.
9. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 127, description 1009, file 68.
10. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 127, description 1009, file 88.
11. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 127, description 1009, file 87.
12. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 127, description 1009, file 99.
13. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 127, description 1012, file1394.
14. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 127, description 1012, file 1423.
15. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 127, description 1012, file1455.
16. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 127, description 1012, file 1487.
17. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 127, description 1009, file 129.
18. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 127, description 1009, file 137.
19. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 127, description 1009, file 160.
20. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 127, description 1009, file 233.
21. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 127, description 1009, file 243.
22. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 127, description 1009, file 308.
23. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 127, description 1009, file 323.
24. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 127, description 1009, file 354.
25. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 127, description 1009, file 390.

26. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 127, description 1009, file 514.
27. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 127, description 1009, file 547.
28. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 127, description 1012, file 3354.
29. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 127, description 1012, file 3748.
30. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 127, description 1009, file 917.
31. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 127, description 1009, file 984.
32. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 127, description 1009, file 992.
33. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 127, description 1009, file 1001.
34. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 127, description 1009, file 1017.
35. The inhabited places of the Russian Empire in 500 or more inhabitants according to the first general census of the population of 1897. (1905). St. Petersburg (in Rus.).

УДК 94:355](477)"1648/1764 ":35.072.22

Утвенко В. В.*,

кандидат історичних наук, доцент,
Міжрегіональна Академія управління персоналом,
Київ, Україна, vovautv@ukr.net

ЗЛОВЖИВАННЯ СЛУЖБОВИМ СТАНОВИЩЕМ В УКРАЇНІ В РОКИ ГЕТЬМАНУВАННЯ К. РОЗУМОВСЬКОГО ТА АНТИКОРУПЦІЙНІ ЗАХОДИ ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ

Анотація. Досліджено корупційні прояви в Лівобережній Україні за часів гетьманування Кирила Розумовського (1750-1764 рр.), передусім зловживання службовим становищем з боку козацької старшини та посадових осіб органів місцевого самоврядування. Розглядаються витoki корупції в Козацькій Україні та їх прояви в другій третині XVIII ст., а також основні форми зловживання службовим становищем з боку козацької старшини, міських урядовців, управителів гетьманських маєтностей та рядових козаків: привласнення державних та міських грошей; привласнення козацьких ґрунтів та іншого майна; незаконне використання возів та коней козаків, посполитих і міщан; хабарництво та здирство; незаконне будівництво млинів; свавільні арешти посадових осіб; зловживання в ухваленні судових рішень. Висвітлюються заходи гетьманської адміністрації з протидії зловживанню службовим становищем з боку посадових осіб Гетьманщини: скарги населення до Генеральної військової канцелярії та Генерального військового суду; зобов'язання чиновників повернути привласнені кошти або майно; штрафні санкції; попередження урядовців про звільнення з займаної посади або реальне звільнення; ув'язнення на певний термін козацької старшини та міських урядовців.

Ключові слова: Генеральна військова канцелярія, Гетьманщина, зловживання службовим становищем, козацька державність, корупція.

Аннотация. Исследовано коррупционные проявления в Левобережной Украине во время гетманства Кирилла Разумовского (1750-1764 гг.), прежде всего, злоупотребления служебным положением со стороны казацкой старшины и должностных лиц органов местного самоуправления. Рассматриваются истоки коррупции в казац-

* Utvenko V. V. Ph.D. in History, Associate Professor, Interregional Academy of Personnel Management, Kyiv, Ukraine. vovautv@ukr.net

ABUSING OF POWER IN UKRAINE IN THE PERIOD OF HETMANSHIP OF KYRILLO ROZUMOVSKYI AND ANTICORRUPTION ACTIONS OF HETMAN GOVERNMENT

кой Украине и их проявления во второй трети XVIII в., а также основные формы злоупотребления служебным положением со стороны казацкой старшины, городских властей, управляющих гетманских имений и рядовых казаков: присвоение государственных и городских денег; присвоение казацких земель и другого имущества; незаконное использование подвод и коней казаков, крестьян и мещан; взяточничество и вымогательство; незаконное строительство мельниц; произвольные аресты должностных лиц; злоупотребления в принятии судебных решений. Освещаются основные мероприятия гетманской администрации по противодействию злоупотреблению служебным положением со стороны должностных лиц Гетманщины: жалобы населения Гетманщины в Генеральную войсковую канцелярию и Генеральный войсковой суд; обязательства чиновников вернуть присвоенные средства или имущество; штрафные санкции; предупреждения чиновников об освобождении от занимаемой должности или реальное увольнение; тюремное заключение на определённый срок казацкой старшины и городских чиновников.

Ключевые слова: Генеральная войсковая канцелярия, Гетманщина, злоупотребление служебным положением, казацкая государственность, коррупция.

Abstract. Corruption deeds in the Left bank of Ukraine under the hetmanship of Kyrylo Rozumovskiy (1750-1764), dealt first of all with abusing of power of the Cossacks head officers and officials of the organs of local self-government are studied. The roots of corruption in the Cossack Ukraine and their manifestation in the second third of the XVIII century as well as the main forms of abusing of power of the Cossacks head officers, city officials, the bailiffs of the hetman landed property and rank and file Cossacks: appropriation of the state and the city goods; appropriation of the Cossack lands and other goods, illegal use of carts and the horses of the Cossacks, the state serfs, the city inhabitants; the bribery and extortion, illegal building of the mills, willful arrests of the officials; abusing dealt with legal decisions are discussed. There are elucidated the measures of Hetman administration to counteract abusing of power of officials of Hetman state: the complaints of the inhabitants to the General military office and to the General military court; the obligations of the officials to return the appropriated money or goods; the penalty sanctions, noticing officials about the dismissals from the taken seat or real dismissals, the imprisonment for some period Cossack head officers and the city officials.

Key words: General military office, Hetman state, abusing of power, Cossack statehood, corruption.

Постановка проблеми. Корупційні прояви в Україні, включаючи зловживання службовим становищем з боку посадових осіб, та боротьба з ними завжди були і залишаються однією з найголовніших проблем розвитку українського суспільства, при цьому використання службового становища для покращення власного добробуту було характерне для посадових осіб нашої держави задовго до проголошення незалежності України. Яскравим прикладом цього є Українська козацька держава — Гетьманщина, яка існувала упродовж другої половини XVII — XVIII ст. І хоча гетьманська адміністрація вживала низку заходів, спрямованих на боротьбу з корупційними проявами та зловживанням службовим становищем з боку урядовців, ці зусилля не завжди досягали бажаних результатів. Яскравим прикладом цього є доба гетьманування Кирила Розумовського (1750-1764 рр.).

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Питання внутрішньої політики гетьмана К. Розумовського було предметом дослідження багатьох вітчизняних науковців, зокрема В. Горобця, О. Гуржія, О. Путра, Б. Скитського, В. Смоля, В. Степанкова та ін. [1-6]. Водночас проблема корупційних проявів в тогочасному українському суспільстві та заходи гетьманського уряду, спрямовані на боротьбу з ними, фактично залишилися поза увагою в вітчизняній історіографії.

Мета статті — на основі залучення архівних матеріалів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві висвітлити корупційні прояви в українському суспільстві за часів гетьманування К. Розумовського, насамперед,

зловживання службовим становищем з боку представників влади, та контрзаходи гетьманської адміністрації, спрямовані на боротьбу з цими проявами.

Основні результати дослідження. Проблема корупції в Козацькій Україні, особливо зловживання службовим становищем з боку козацької старшини, виникла одразу після Української національної революції 1648 — 1676 рр., започаткованої Б. Хмельницьким та його соратниками. Цьому сприяли і кардинальні революційні зміни соціально-економічного та суспільно-політичного характеру, які відбулися в ході Хмельниччини.

У результаті національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького на території Наддніпрянської України було ліквідоване землеволодіння польських магнатів та шляхти, польської корони, а також католицької церкви. Залишилося лише нечисленне землеволодіння української православної шляхти та православних монастирів, а більша частина населених пунктів перейшла в розряд “вільних військових сіл”, землі яких формально вважалися власністю держави (“Війська Запорозького”).

Наявність великої кількості вільних земель та присутність на всіх рівнях державної влади козацької старшини (до складу якої увійшла й українська православна шляхта) призвели до зловживання службовим становищем, адже в козацької старшини завжди існувала спокуса привласнити земельні угіддя разом із селами, особливо ті, які гетьманський уряд надавав їм у тимчасове користування за службу у війську. Масове роздавання сіл козацькій старшині, а також православним монастирям розпочалося за часів гетьманування І. Самойловича (1672 — 1709 рр.) і продовжилося за гетьманів І. Мазепи (1687 — 1709 рр.) та І. Скоропадського (1708 — 1722 рр.), причому, за підрахунками І. Гуржія, на кінець гетьманування І. Скоропадського в руках козацької старшини та православних монастирів перебувало не менше 200 сіл [2, с. 7].

Крім гетьманів право на роздачу сіл отримали і козацькі полковники, про що свідчать численні універсали українських полковників, особливо часів І. Мазепи [7, с. 545-619]. При цьому нерідко полковники зловживали під час роздавання земель, іноді навіть закріплювали за собою цілі села, на що досить різко реагувала гетьманська адміністрація, зобов'язуючи в окремих випадках повернути привласнені села. Подібні зловживання з боку козацької старшини тривали і упродовж XVIII ст., в тому числі й в період гетьманування К. Розумовського (1750 — 1764 рр.), що призвело до різкого скорочення “вільних військових” сіл. Після смерті І. Скоропадського до боротьби з масовим “привласненням” вільних військових сіл долучилися Перша Малоросійська колегія (1722 — 1727 рр.), якій вдалося упорядкувати процес роздачі маєтностей і навіть повернути деякі села у власність “Війська Запорозького”, та так зване “правління гетьманського уряду” (1734 — 1750 рр.). Боротьбу з привласненням козацьких земель вів також і уряд Кирила Розумовського.

Вже наприкінці XVII — в першій половині XVIII ст. в Лівобережній Україні значних масштабів набула корупція. Це було, з одного боку, пов'язане з запровадженням орендних зборів на роздрібну торгівлю горілкою, тютюном та дьогтем, де застосовували корупційні схеми, а з іншого боку, тяжкими наслідками військової повинності рядового козацтва, яке все більше намагалось уникнути військової служби і цим користувалася козацька старшина, особливо на сотенному

рівні, яка за хабар чи за певну послугу могла звільнити того чи іншого козака від одного чи декількох військових походів.

Прийшовши до влади К. Розумовський зіштовхнувся зі значною корупцією на центральному і, особливо, на місцевому рівні. Причому зловживали службовим становищем як полковники, так і сотники, представники козацької старшини, заможного козацтва і навіть війти та міські урядовці. Від початку гетьманування К. Розумовський, а на практиці його уряд в особі Генеральної старшини та Генеральної військової канцелярії (сам Гетьман більшість часу проводив у Санкт-Петербурзі та Москві) намагався протидіяти зловживанню службовим становищем урядовцями, хоча часто антикорупційні заходи не давали бажаних результатів.

Вже в перші роки правління К. Розумовського гетьманський уряд виявив значну невідповідність доходів з гетьманських маєтностей, що свідчило про масштаби зловживань з боку їхніх управителів. У зв'язку з цим була створена слідча комісія з гетьманських урядовців, яка встановила великі розкрадання коштів управителями гетьманських маєтностей. Це викликало значний резонанс в Лівобережній Україні.

Розслідування казнокрадства в рангових гетьманських маєтностях під час переходу їх від Канцелярії міністерського правління до управління гетьмана К. Розумовського тривало упродовж січня-травня 1751 р., при цьому були зафіксовані великі розходження в сумі зібраних коштів за 1750 р.; між тими відомостями, які встановило слідство та відомостями, поданими колишньою міністерською канцелярією та управителями гетьманських маєтностей в Почепі, Шептаківській, Бакланській волостях та Будиському дворі (більшість гетьманських маєтностей були розташовані саме в Стародубському полку). Масштаби корупції управителями гетьманських маєтностей оцінювалися, якщо брати до уваги вартість зерна та вина (горілки), в десятки тисяч рублів, що було величезною на той час сумою. Слідство тривало фактично півроку, більшу частину вкрадених коштів довелося повернути. Управителі маєтностей позбулися посад і щодо них завели кримінальну справу (про термін та характер покарання в тогочасних джерелах не вказується) [8, арк. 4, 11 зв., 16-17].

Упродовж гетьманування К. Розумовського історичні джерела фіксують випадки розкрадання державних фінансів, при цьому покарання винних були незначними і зводилися до зобов'язання повернути кошти до Військового скарбу та в гіршому випадку — усунення від служби урядовців. Загалом вироки, які виносилися в Гетьманаті в 50 — 60-х рр. XVIII ст. в справах розкрадання коштів чи зловживання службовим становищем були досить м'якими у порівнянні з російськими землями, де за хабарництво чи розкрадання державних фінансів могли ув'язнити чи навіть стратити. Але гетьманський уряд все ж таки намагався боротися зі зловживанням службовим становищем урядовцями і тому притягував винних до відповідальності.

Казнокрадство в гетьманських маєтностях мало місце і в наступні роки. Приміром, у 1759 р. розслідувалася справа казнокрадства та інших зловживань управителя Почепської волості Андрія Зубрицького, який використовував частину зібраних на Гетьмана коштів на власні потреби, брав зерно, деякі речі з гетьманського маєтку, а також чинив наругу над почепськими жителями. Зрештою, слідство зобов'язало Зубрицького скласти звіт про доходи та видатки з

Почепської волості, повернути привласнені кошти, а сам Зубрицький через деякий час позбувся посади [9, арк. 2, 2 зв., 17 — 18, 22, 30].

Крім управителів гетьманських маєтностей використовували державні кошти на власні потреби також представники козацької старшини і навіть рядові козаки та міські урядовці. Так, у червні 1755 р. слідством був допитаний військовий канцелярист Григорій Янішевський, якого звинуватили у використанні коштів, призначених на утримання російських військ, на власні потреби, за що він був на момент слідства відсторонений від виконання службових обов'язків [10, арк. 1, 2, 2 зв., 4, 4 зв.].

До виявлення корупції залучалися спеціальні лічильні комісії. У 1757 р. був зафіксований випадок розкрадання коштів переяславськими міськими урядниками на суму 64 руб. 45 коп., які призначалися на потреби гетьманського уряду. Цю справу розслідував переяславський магістрат та лічильна комісія з представників козацької старшини. Зрештою, магістрат та лічильна комісія зобов'язала переяславських урядовців повернути витрачені ними кошти [11, арк. 1 — 3].

За зловживання казенними коштами козацькі службовці віддавалися під суд, зазнавали переслідування і подальшого покарання. Так, у липні 1762 р. до відповідальності притягнули роменського козака Михайла Чернецького, який привласнив 600 руб. із суми консистентських податків у Лубенському полку. Суд зобов'язав Чернецького повернути привласнені кошти, а в разі нестачі суми йому мала допомогти родина або він мав продати частину власного майна. Крім цього Чернецького звільнили від виконання військових обов'язків виборного козака [12, арк. 2, 4, 4зв.]. У 1764 р. до відповідальності притягли новоміського сотенного писаря Миколу Колосовського (Стародубський полк), який використав 50 руб. з міського бюджету на власні потреби. Під загрозою звільнення з посади Колосовський був зобов'язаний повернути витрачені ним кошти [13, арк. 1 — 2].

Крім привласнення та використання коштів не за призначенням козацька старшина, надто ж на місцевому рівні, все більше вдавалася до вимагання хабарів, як в посполитих, так і козаків. Масштаби такого хабарництва були досить значними, тому гетьманський уряд досить жорстко реагував на це явище. І хоча на відміну від російських земель урядовців-хабарників не саджали до в'язниці та не страчували, вони могли позбутися посад. Так, у 1750 р. за хабарництво був позбавлений посади протоколіста військовий канцелярист Матвій Афанасьєв [14, арк. 2-3].

Показовим прикладом покарання за хабарництво може бути справа зінківського сотенного писаря (Гадяцький полк) Василя Бутенка та сотенного хорунжого Якова Кривобока, яка провадилася упродовж березня 1755 р. Підсудні звільняли козаків від підводної повинності, а за надані “послуги” брали по 1 руб. хабара. За такі дії гетьманський уряд позбавив їх займаних посад [15, арк. 38 — 39; 46 — 47].

За гетьманування К. Розумовського поширилося зловживання службовим становищем не лише полкової та сотенної старшини, а й міських урядовців. Ці зловживання мали різні форми: від незаконного будівництва млинів, до підробки печаток, незаконних арештів посадових осіб, незаконних поборів та несправедливого вирішення судових справ, неповаги до гетьманської влади, при цьому в багатьох випадках гетьманський уряд практично не реагував на подібні зловживання, а якщо і реагував — то покарання були незначними і зводилися до по-

переджень, а в гіршому випадку — до штрафів чи позбавлення посад. Приміром, кобеляцький сотник Янович (Полтавський полк), який незаконно в 1749 — 1750 рр. побудував млин на міській греблі та не брав участі в її ремонті, відбувся лише попередженням та мав сплатити до військового скарбу певний податок [16, арк.4 — 5].

Центральна влада Гетьманщини забезпечувала і контроль за дотриманням законності взаємовідносин між різними органами влади. У 1753 р. погарський сотник Стародубського полку Володимир Соболевський безпідставно заарештував та тримав під вартою місцевого війта. Лише скарга війта до Генеральної військової канцелярії змусила сотника відпустити арештанта, при цьому Соболевський за свою свавільну поведінку не поніс жодного покарання [17, арк. 2, 2 зв.].

Цього ж року Кирило Розумовський звільнив з посади Генерального військового підскарбія Михайла Скоропадського за те, що той нехтував владою Гетьмана. Він виступив проти гетьманської економічної канцелярії, куди входили радник Розумовського Теплов та троє впливових козацьких старшин, а також брав незаконні побори з козаків. Тому Гетьман заборонив Скоропадському покидати Глухів без його дозволу [4, с. 63 — 65].

Упродовж 1750 — 1755 рр. розслідувалася справа стародубського городского отамана Федора Яскевича, який здійснював свавільні арешти, а також на свій розсуд випускав з в'язниці арештантів, використовуючи їх для робіт у власному господарстві. Крім цього Яскевич бив міщан та козаків, стягував з них незаконні побори. Результатом слідства було звільнення Федора Яскевича з посади городского отамана [18, арк. 2-5; 18-19, 31-33, 43-44]. У 1755 р. позбувся своєї посади осавул стародубської полкової артилерії Стефан Кочержинський за незаконне стягнення зборів на полкову артилерію з власників торговельних лавок у м. Стародубі [19, арк. 3-5]. У 1759 р. були оштрафовані члени миргородського полкового суду за несправедливе рішення у судових справах [20, арк. 2 — 3]. У жовтні 1762 р. був звільнений з посади смілянського сотенного писаря (Лубенський полк) Іван Сербин за фальсифікацію присяжних листів [21, арк. 8-10].

За часів гетьманування К. Розумовського одним з найбільш поширених зловживань службовим становищем урядовців були постійні утиски рядових козаків. Вони полягали у захопленні козацького майна, примушуванні козаків працювати на себе, відправці їх на далекі відстані, фізичному насиллі тощо. Часто винуватці залишалися непокараними, але нерідко вони притягалися до відповідальності.

Одним з поширених способів боротьби козаків проти свавілля урядовців у середині XVIII ст. було подання скарг на свого кривдника до Генеральної військової канцелярії та судів усіх рівнів.

Ці скарги в більшості випадків не залишалися поза увагою. Саме численні звернення козаків свідчили про масштаби зловживань урядовців за часів гетьманування К. Розумовського. Так, у грудні 1750 р. козаки Старосанжарівської сотні написали листа полтавському полковнику Андрію Горленку, звинувативши свого сотника в захопленні ґрунтів, сіна, незаконних поборах хлібом та грішми, залученні козаків та посполитих до підводної повинності та до робіт у власному дворі. Нарешті, старосанжарівський сотник застосовував і фізичне насилля до своїх підлеглих. Сотник не поніс жодного покарання, проте мав серйо-

зну розмову з полтавським полковником. Після неї посадовець зупинив утиски козаків і навіть розпочав повернення захопленого козацького майна [22, арк. 1-2].

Регулярно органам влади Гетьманщини доводилося припиняти і порушення прав окремих козаків з боку старшини. У 1754 — 1755 рр. козак Омельницької сотні Миргородського полку Матвій Лубенець подавав скарги до Генерального військового суду на власного сотника Григорія Остроградського, звинувачуючи його в насильстві над собою. Втручання суду припинило утиски Лубенця Остроградським, але відомостей про покарання сотника в цій справі немає [23, арк. 1-5, 18-20].

Траплялися випадки, коли козацька старшина фактично уникала покарання за утиски козаків, їхнє пограбування. Наприклад, у Стародубському полку, ще не займаючи жодної посади, військовий товариш Павло Скорупа у 1755 р. зі своїми людьми забрав у хорунжого Данченка 30 копиць сіна. Данченко поскаржився до полкового суду, який зобов'язав Скорупу повернути сіно та компенсувати інші збитки. Ставши у 1758 р. полковим обозним, Скорупа посилив утиски козаків, не понісши за це жодних покарань [24, с. 82].

Проте були й непоодинокі випадки, коли козацька старшина належно відповідала за утиски козаків та зловживання службовим становищем. Так, у 1750 р. з чернігівського полковника Божича та деяких представників полкової старшини було стягнуто штраф у розмірі 24 руб. [25, арк. 145, 148]. У грудні 1754 р. були покарані старосанжарівський сотник (Полтавський полк) Іван Згурков та сотенний хорунжий Остап Білченко за те, що використовували козака Андрія Семиліта та його товаришів у приватних справах (залучали до робіт у власні двори, посилали в далекі відрядження за власний рахунок, збирали гроші понад норму і навіть забирали ґрунти). Так, Андрія Семиліта відрядили за 321 версту до Глухова, під час чого він витратив 3 руб. 21 коп. Суд заборонив сотенній старшині утискати козаків під загрозою позбавлення посад, зобов'язав повернути козакам захоплені ґрунти, а Андрію Семиліті компенсувати витрати удвічі [26, арк. 2, 3, 9, 10].

У 1755 р. 27 козаків Новосанжарівської сотні (Полтавський полк), зокрема Яків Яценко та Сидір Лихогруд, подали скаргу на сотника Петра Сулиму. Той за найменшої провини заарештовував та заковував в кайдани виборних козаків, збирав побори з них від 3 до 5 руб., грабував посполитих, посилав козаків у своїх справах на далеку відстань, використовував підводи та коней козаків для власних потреб, залучав по двоє до робіт у своєму дворі. Справа дійшла до Генеральної військової канцелярії та полтавського полковника Горленка. Сулиму викликали до Генеральної військової канцелярії. Однак перед цим він був у полковій канцелярії, де вже 29 козаків звинуватили його в поборах від 1 до 5 руб., знущаннях та використанні у власних потребах. Зрештою, суд зобов'язав Сулиму повернути захоплене майно козаків та наклав на нього великий штраф. У випадку повторення зловживань Сулимі загрожувало звільнення з посади [27, арк. 1-3, 6, 13 зв., 14, 19, 19 зв.].

Проте подекуди позиція влади Гетьманщини щодо старшини була принциповою. Так, у листопаді 1763 р. був звільнений з посади смілянський сотник (Лубенський полк) Григорій Громика за те, що використовував козаків у приватній службі, привласнював козацький ліс, ґрунти, майно, а на його місце був призначений значковий товариш Афанасій Костовський [28, арк. 2, 3, 5].

Вироки, винесені урядовцям, свідчили про те, що політика визискування козаків окремими представниками козацької старшини йшла врозріз з політикою гетьманської адміністрації, оскільки послаблювала військову могутність Гетьманщини. Тому гетьманський уряд вживав заходів для боротьби з подібним явищем. З цим боровся і Гетьман К. Розумовський, який універсалом від 1754 р. заборонив козацькій старшині залучати козаків до робіт, посилати в походи поза чергою, брати незаконні побори та відбирати ґрунти [5, с. 51 -52].

Слід підкреслити, що від свавілля козацької старшини страждали не лише рядові козаки, а й міщани та посполиті, при цьому на відміну від козацтва, яке служило у війську та певною мірою було захищене від урядовців, міське та сільське населення не мало таких привілеїв, до того ж урядовці, грабуючи міське та сільське населення, як правило уникали серйозних покарань. Єдиним захистом міщан та посполитих від свавілля урядовців було подання скарг до Генеральної військової канцелярії та Генерального військового суду, які могли обмежити апетити козацької старшини. Були також випадки, коли міське населення вступало в боротьбу з козацькою старшиною за свої права. Так, упродовж 1752 — 1753 рр. розглядалася справа про боротьбу мглинських міщан (Стародубський полк) проти захоплення місцевим сотником магістратського майна та переведення міщан під свою протекцію, при цьому міський уряд подав скарги одразу на ім'я Гетьмана Кирила Розумовського та Генерального військового писаря Михайла Турковського. Зрештою, гетьманський уряд зобов'язав сотника повернути захоплене ним магістратське майно [29, арк. 5, 7, 8].

Водночас, у 50 — 60-х рр. XVIII ст. спостерігається зловживання міських урядовців як щодо міщан, так і стосовно козаків. Непоодинокими були факти розкрадання коштів міськими урядовцями.

У 1751 р. київський сотник Павло Гудима разом із сотенною старшиною та козаками подали скаргу на київський магістрат за свавільні арешти козаків, побої та заборону шинкувати горілкою. І хоча гетьманський уряд і став на бік козаків, магістратські урядовці не понесли жодного покарання [30, арк. 1-2, 7, 10]. У липні 1755 р. вже київському магістрату була подана скарга від козаків київської сотні Гната Борака та Івана Пашенка на міських урядовців за напад на козацькі двори, завдання побоїв та захоплення майна. На відміну від старшинських урядовців магістрат доволі швидко вирішив цю проблему, зобов'язавши міських урядовців повернути захоплене майно під загрозою ув'язнення [31, арк. 4, 4зв.].

Часто об'єктами неправомірних дій ставали посадові особи місцевого самоврядування. У 1756 р. новгород-сіверський війт Афанасій Томелавський незаконно заарештував, позбавив посади та привласнив майно бурмиистра новгород-сіверського магістрату Григорія Сухоти. Лише під загрозою звільнення з посади Томелавський скасував своє рішення та повернув майно Григорію Сухоті [32, арк.1-2].

Міські урядовці несли відповідальність за утиски і пограбування козаків та міщан. Так, у 1753 р. Генеральний військовий суд розглядав скаргу членів переяславського магістрату і міщан м. Переяслава на війта Кирила Савонова, якого звинуватили в побитті міщан, захопленні коней та привласненні магістратських коштів. На час слідства Савонов був відсторонений від виконання обов'язків переяславського міського голови [33, арк. 2-5; 14-15]. Зрештою, у 1754 — 1756 рр. було проведене нове слідство і Савонов був остаточно звільнений з посади місько-

го голови за розкрадання казенних коштів, побої та захоплення майна у міщан, а на його місце було призначено значкового товариша Стефана Драгоманова [34, арк.1-3, 38-42].

У 1755 р. полтавському магістрату заборонили використовувати підводи та коней козаків для виконання містом підводної повинності під загрозою розпуску магістрату, при цьому деякі міські урядовці позбулися посад [35, арк. 2-5]. У 1757 р. під загрозою втрати посад переяславським магістратом за допомогою полкового уряду вдалося стягнути з міських урядників розтрачені казенні гроші (сума стягнених грошей не вказується в документі) [36, арк. 2 — 4; 6 — 8]. У 1763 р. вже в згаданій Київській сотні за донесенням війта, міських урядовців та міщан київського магістрату було звільнено з посади магістратського писаря, колишнього військового канцеляриста Якова Давидовського за обирання міських мешканців [37, арк. 3 — 4].

Поширеним явищем за часів К. Розумовського було зловживання службовим становищем козаками, яке полягало у привласненні сусідських ґрунтів, а надто ж у дезертирстві під час бойових дій. При цьому дезертирство козаків набувало широких масштабів. Так, у 1757 р. з Київського гарнізону була зафіксована втеча 196 козаків з різних полків. У тому самому році з російсько- турецького кордону втекло 149 козаків зі Стародубського полку. Масова втеча козаків фіксувалася в Переяславському та інших полках. Свої втечі рядові козаки пояснювали важкою козацькою службою, а особливо утисками, що їх вони зазнавали як від представників козацької старшини, так і російських офіцерів [4, Ч. I. — №9. — С.153-154].

Саме на дезертирство військових козацька старшина дуже жорстко реагувала, ледь не силоміць притягуючи козаків-дезертирів до виконання службових обов'язків. У 1761 р. за втечу з регулярної армії були покарані козаки Любецької сотні Київського полку Денис Вечірній, Корній Сердюк та Назар Тарасевич, яким дали по два позачергових наряди в регулярній армії [38, арк.2 — 3, 3зв.]. У січні 1763 р. позачерговими нарядами за ухиляння від військової служби був покараний корибутівський сотник Прилуцького полку Василь Рудківський [39, арк. 3 — 6].

Висновки. Основними формами зловживання службовим становищем з боку козацької старшини, міських урядовців, управителів гетьманських маєтностей та рядових козаків за часів гетьманування К. Розумовського були: привласнення державних та міських грошей; привласнення козацьких ґрунтів та іншого майна; незаконне використання підвод та коней козаків, посполитих і міщан; хабарництво та здирство; незаконне будівництво млинів; свавільні арешти посадових осіб; зловживання в ухваленні судових рішень.

Такі утиски козаків набувши значного розмаху, не завжди оперативно розглядалися козацькими органами влади. Вони вчинялися як козацькою старшиною, так і міськими урядовцями.

Слід також підкреслити, що козацька старшина та магістратські урядовці утискали також посполитих і міщан. У свою чергу, реєстрове козацтво, прагнучи уникнути військової служби, ухилялося від військових походів, а найбільш поширеним явищем було дезертирство козаків із війська під час бойових дій, при цьому вони пояснювали свою поведінку утисками з боку російських офіцерів та козацької старшини.

Масштаби корупції та зловживань службовим становищем за часів гетьманування К. Розумовського набули таких розмірів, що гетьманська адміністрація змушена була вживати ряд контрзаходів з метою протидії таким зловживанням. До цього спонукали постійні скарги козаків, міщан, а також посполитих до Генеральної військової канцелярії та Генерального військового суду, які часто адресувалися Гетьманові.

Щодо протидії корупції та зловживань службовим становищем козацькою старшиною та міськими урядовцями, то варто підкреслити, що в більшості випадків владні кола уникали покарань за свої дії. Українська Феміда, на відміну від російської, була помітно м'якшою, обмежувалася попередженнями, погрозами звільнення з посад винних у зловживаннях службовим становищем та поверненням майна потерпілим козакам, міщанам і посполитим, а також вкрадених чи використаних не за призначенням державних чи міських коштів.

Однак, були непоодинокі випадки, коли найбільш незаконослухняних чиновників звільняли з посад чи виписували їм значні штрафи, які іноді перевищували подвійну суму завданих чиновниками збитків. Тюремні ув'язнення козацької старшини та міських урядовців практикували в часи гетьманування К. Розумовського досить-таки рідко. Вищу міру покарання могли застосовувати за найтяжчі злочини (наприклад, вбивства).

Основними формами протидії зловживанню службовим становищем посадових осіб за часів гетьманування К. Розумовського були:

- постійні скарги населення Гетьманщини до Генеральної військової канцелярії та Генерального військового суду, які розглядалися цими інстанціями, про що свідчать тогочасні джерела;
- винесення судових вироків, що зобов'язували представників козацької старшини та міських урядовців повертати награване в козаків, посполитих та міщан майно; витрачені не за призначенням або привласнені бюджетні кошти;
- застосування штрафних санкцій;
- винесення попередження про те, що в разі повторення зловживань службовим становищем посадова особа буде звільнена з державної чи міської служби;
- звільнення з займаної посади державного чи міського службовця за утиски та збитки, заподіяні козакам, посполитим чи міщанам; розтрату чи привласнення державних або міських коштів, хабар;
- практикувалося також ув'язнення на деякий термін посадових осіб, найчастіше міських урядовців, рідко козацької старшини;
- винесення смертних вироків чи конфіскація майна в урядовців за зловживання службовим становищем за часів гетьманування К. Розумовського не практикувалося.

Але була і зворотна медаль протидії зловживанню службовим становищем посадових осіб Гетьманщини, адже досить м'які судові вирoki, що їх виносила українська Феміда, сприяли поширенню подібних зловживань, бо урядовці знали, що за утиски населення, привласнення їхнього майна, розкрадання бюджетних коштів, хабар, свавілля вони не понесуть суворого покарання, їх не буде страчено, не конфіскують їхнє майно (особливо це стосувалося козацької старшини — головного привілейованого стану Гетьманщини), рідко коли ув'язнять.

Та й вирoki, винесені Генеральним військовим судом чи судами інших інстанцій, за винятком позбавлення посад, не завжди виконувалися. Нарешті, впли-

вова козацька старшина, заможні козаки та міщани мали можливість оскаржити ці вирoki.

Подальші дослідження проблематики проявів корупції й зловживань у Гетьманаті періоду К. Розумовського має бути спрямовано на вивчення ефективності й дієвості судової системи і системи виконавчих інституцій, які були суттєвим чинником протидії правопорушенням.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України / В. Горобець. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — 271 с.
2. Гуржій О. І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII — XVIII ст.) / О. І. Гуржій. — К. Інститут історії України НАН України, 1994. — 107 с.
3. Гуржій О.І. Політико-адміністративне й територіальне реформування Гетьманщини у XVIII ст.: причини, перебіг, наслідки / О. І. Гуржій. — К.: Інститут історії України НАН України, 2015. — 80 с.
4. Путро О. І. Гетьман К. Розумовський та його доба (з історії української державотворення XVIII ст.) / О. І. Путро: монографія: в 2-х ч. — К.: ДАКККіМ, 2008. — Ч. І. — 240 с.; Ч. ІІ. — 288 с.
5. Скитский Б. В. Гетманщина накануне её падения (очерки быта) / Б. В. Скитский. — Владикавказ, 1928. — 57 с.
6. Смолій В. А. Українська державна ідея XVII — XVIII століть: шляхи формування, еволюції, реалізації / В. А. Смолій, В. С. Степанков. — К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1997. — 367 с.
7. Універсали Івана Мазепи (1687 — 1709). — Київ-Львів: НТШ, 2002. — 757 с.
8. Центральний державний історичний архів України, м Київ (ЦДІАК України), ф.51, оп. 3., спр. 11022.
9. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 11033.
10. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 12752.
11. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 1, спр. 1633.
12. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 17027.
13. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 17530.
14. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 9811.
15. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 12787.
16. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10041.
17. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 12012.
18. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10237.
19. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 13449.
20. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 1978.
21. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 17038.
22. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10606.
23. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 12251.
24. Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления / А. М. Лазаревский. — К.: Тип. Милевского, 1888. — Т. 1: Полк Стародубский. — 506 с.
25. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 9918.

26. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 12273.
27. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 12269.
28. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 17922.
29. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 11300.
30. ЦДІАК України, ф. 51, оп.1, спр. 591.
31. ЦДІАК України, ф. 51, оп.1, спр. 1335.
32. ЦДІАК України, ф. 51, оп.3, спр. 13619.
33. ЦДІАК України, ф. 51, оп.1, спр. 1133.
34. ЦДІАК України, ф. 51, оп.1, спр. 1530.
35. ЦДІАК України, ф. 51, оп.3, спр. 12877.
36. ЦДІАК України, ф. 51, оп.1, спр. 1633.
37. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 7734.
38. ЦДІАК України, ф.51, оп.3, спр. 16180.
39. ЦДІАК України, ф.51, оп.3, спр. 17095.

REFERENCES

1. Gorobets, V. (2009).. Government and Society of Hetmanate. Research on political and social history of early modern Ukraine. Kyiv: NASU Institute of History of Ukraine (in Ukr.).
2. Gurzhiy, O. I. (1994). Evolution of social structure of peasantry of the Left Bank and Sloboda Ukraine (second half of the XVII — XVIII centuries), Kyiv: NASU Institute of History of Ukraine (in Ukr.).
3. Gurzhiy O. I. (2015). Political-administrative and territorial reforming of Hetmanate in the XVIII century: causes, course, consequences. Kyiv: NASU Institute of History of Ukraine (in Ukr.).
4. Putro, O. I. (2008). Hetman K. Rozumovskiy and his age (from the history of Ukrainian state building in the XVIII century): in 2 parts. Kyiv: National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts (in Ukr.).
5. Skitskii, B. V. (1928). Hetmanate on the eve of its fall (essays of everyday life). Vladikavkaz (in Rus.).
6. Smolii, V. A. & Stepankov, V. S. (1997). The Ukrainian state idea of the XVII — XVIII centuries: ways of formation, evolution, realization. Kyiv: Publishing House "Alternatives" (in Ukr.).
7. Universals of Ivan Mazepa (1687 — 1709) (2002). Kyiv-Lviv: NTSh (in Ukr.).
8. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 11022.
9. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 11033.
10. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 12752.
11. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 1, file 1633.
12. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 17027.
13. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 17530.
14. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 9811.
15. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 12787.
16. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 10041.
17. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 12012.
18. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 10237.
19. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 13449.

20. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 1978.
21. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 17038.
22. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 10606.
23. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 12251.
24. Lazarevskii, A. M. (1888). Description of the Old Little Russia. Materials for the history of settlement, land ownership and management. Vol. 1: Polk Starodubsky. Kyiv: Publishing house of Milevskii (in Rus.).
25. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 9918.
26. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 12273.
27. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 12269.
28. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 17922.
29. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 11300.
30. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 1, file 591.
31. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 1, file 1335.
32. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 13619.
33. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 1, file 1133.
34. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 1, file спр. 1530.
35. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 12877.
36. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 1, file 1633.
37. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 7734.
38. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 16180.
39. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 51, description 3, file 17095.

УДК 378.4.014.12(477-25)КНЕУ"19":929

Чуткий А.І.*,

доктор історичних наук,
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»
Київ, Україна. andr32_ukr@ukr.net

РОЛЬ М.В. ДОВНАР-ЗАПОЛЬСЬКОГО В ПІДВИЩЕННІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ КИЇВСЬКОГО КОМЕРЦІЙНОГО ІНСТИТУТУ

Анотація. Досліджується питання зміни правового статусу Київського комерційного інституту від моменту його заснування у 1906 році (як Вищих комерційних курсів) до 1912 року, коли він був зрівняний у правах з державними вищими навчальними закладами. З'ясовується, що від моменту заснування цього навчального закладу він розглядався його засновником М.В. Довнар-Запольським, як вищий навчальний заклад. Однак процес юридичного набуття таких прав розтягнувся у часі. В травні 1908 року його вдалось реорганізувати на комерційний інститут, але без прав, які мали в освітньому просторі відповідні державні вищі навчальні заклади. Відповідно, почалась тривала боротьба за отримання цих прав, оскільки вони суттєво збільшували шанси випускників Київського комерційного інституту на праце-

* Chutkyi Andrii, Doctor of Historical Sciences, Professor, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman. Kyiv, Ukraine. andr32_ukr@ukr.net

THE ROLE OF M.V.DOVNAR-ZAPOLSKYI IN INCREASING THE LEGAL STATUS OF THE KYIV COMMERCIAL INSTITUTE

влаштування в бізнесових колах країни. Лише в травні 1912 року він був зрівняний у правах з державними вишами, але процес вступу у силу цього правового положення розтягся до грудня 1912 року. Доведено, що в усіх цих змінах правового і освітнього становища Київського комерційного інституту вирішальна роль належала його засновнику та першому директору — М.В. Довнар-Запольському.

Ключові слова: М.В. Довнар-Запольський, Київський комерційний інститут, вищий навчальний заклад, історія України початку ХХ ст., правовий статус вищого навчального закладу.

Аннотація. Изучается вопрос изменения статуса Киевского коммерческого института от момента его основания в 1906 году (как Высших коммерческих курсов) до 1912 года, когда он был уравнен в правах с государственными высшими учебными заведениями. Выясняется, что с момента основания этого учебного заведения он рассматривался его основателем М.В. Довнар-Запольским, как высшее учебное заведение. Однако процесс получения таких прав затянулся во времени. В мае 1908 года его удалось реорганизовать в коммерческий институт, но без прав, которые имели образовательном пространстве соответствующие государственные высшие учебные заведения. Соответственно, началась затяжная борьба за получение этих прав, поскольку они существенно увеличивали шансы выпускников Киевского коммерческого института на трудоустройство в бизнес кругах страны. Только в мае 1912 года он был сравнен в правах с государственными вузами, но процесс вступления в силу этого правового положения растянулся до декабря 1912 года. Доказано, во всех этих изменениях правового и образовательного статуса Киевского коммерческого института решающая роль принадлежала его основателю и первому директору — М.В. Довнар-Запольскому.

Ключевые слова: М.В. Довнар-Запольский, Киевский коммерческий институт, высшее учебное заведение, история Украины начала ХХ в., правовой статус высшего учебного заведения.

Abstract. The matter of changing the legal status of the Kyiv Commercial Institute from the date of its foundation in 1906 (as Graduate Commercial Courses) until 1912 when it received the same rights as other state higher education establishments is analyzed. It is revealed that since the moment of stating of this educational institution it was considered by its founder M.Dovnar-Zapol'skiy as a higher education establishment. However, the process of legal acquiring these rights extended for a long time. In May 1908, it was possible to reorganize it into the Commercial Institute, but without rights which in educational sphere corresponding state universities had. Accordingly, the lingering struggle for acquiring these rights had begun since they significantly increased chances of being employed for students of the Kyiv Commercial Institute in the business sphere of the state. Only in May 1912 the Institute received the same rights as state universities, but this legal regulation was not it force until December 1912. It is proved that M. Dovnar-Zapol'skiy, founder and first director of the Kyiv Commercial Institute, played the decisive role in all the changes pertaining to the legal status of the Kyiv Commercial Institute

Key words: M. Dovnar-Zapolskyi, Kyiv Commercial Institute, higher education establishments, history of Ukraine of the early 20th c., legal status of the higher education establishment.

Постановка проблеми. Правовий статус навчального закладу один з важливих чинників, що позиціонує його на освітній ниві, оскільки визначає рівень викладання у ньому та його порівняльну оцінку щодо інших навчальних закладів (рейтинг). Пов'язаний він і з питанням фінансування та розпорядження власними коштами та рядом інших питань, що загалом визначають всі складові функціонування будь-якого навчального закладу. Отже, без вивчення цієї складової реконструкція загального контексту історії будь-якого ВНЗ є неповною і водночас неповним буде уявлення про державну політику в сфері вищої освіти.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Дана тема є малодослідженою, як і історія Київського комерційного інституту загалом. Це було наслідком його неодноразових реорганізацій, що дали підстави радянській владі претендувати на роль засновниці цього вишу. Останнє ж, своєю чергою, дозволяло претенду-

вати і на роль ініціатора заснування вищої економічної освіти в Україні (бо цей виш став першим економічним вишем в Україні) і водночас витратити пам'ять про багатьох його співробітників і випускників, що були репресовані як «інакості».

Як результат такого підходу в радянський період історія цього вишу починалась з радянських часів і лише в період «хрущовської відлиги» була продовжена на дореволюційний період, але виводилась з 1912 р. [1], що давало підстави замовчувати про приватний статус Київського комерційного інституту.

Лише з розпадом СРСР та звільненням історіографії від партійного диктату поступово відновлювалась об'єктивна історія цього навчального закладу. Щоправда, у модерній історіографії питанню еволюції правового статусу Київського комерційного інституту не приділялось належної уваги, і воно згадувалось побіжно у рамках більш загальних тем [2; 3; 4; 5; 6; 7]. З'ясування об'єктивної ситуації з правовим статусом цього вишу та його еволюцією стає при цьому не лише відновленням історичної справедливості, а й відповідає сприйняттю цієї справи сучасниками [8; 9].

Метою статті є з'ясування обставин зміни правового статусу Київського комерційного інституту (починаючи цей процес від Київських вищих комерційних курсів, що стали його базою); а також встановлення, кому належала вирішальна роль у «просуванні» цього питання.

Основні результати дослідження. Засновані у 1906 р. М.В. Довнар-Запольським Київські вищі комерційні курси мали приватний статус. Однак попри бажання Довнар-Запольського одразу ж заснувати навчальний заклад вищого типу, офіційно Київські вищі комерційні курси (далі — КВКК) не мали статусу вишу, а були (використовуючи сучасну термінологію) проміжною ланкою між середньою та вищою освітою — коледжем. Так було з юридичного боку справи.

Проте фактично КВКК від самого початку роботи розглядались їх засновником як повноцінний ВНЗ. Так, як слідує зі Статуту Курсів, вони були «вищим навчальним закладом соціально-економічних та комерційних наук» [10, арк. 71]. Приналежність новопосталоного навчального закладу до розряду вищого засвідчувалась і тим, що його випускники (згідно Статуту) отримували диплом «про здобуття ними вищої комерційної освіти» [11, арк. 3 зв.]. Належність КВКК до вищих навчальних закладів обґрунтовувалась і ще цілою низкою фактичних речей: 1) ідентичністю їх програми програмам класичних вишів; 2) тим, що викладати на них могли лише особи, які викладають у ВНЗ або відомі своїми науковими працями [11, арк. 3 зв.], і на практиці понад 80 % їх викладацького складу були представлені професорами і доцентами Університету св. Володимира (з його ректором включно) та Київського політехнічного інституту; 3) однаковістю вимог до вступників та студентів. Проте внаслідок відсутності юридичного визнання такого статусу КВКК їх випускники не могли розраховувати на ті права, котрих набували випускники державних вишів. А це загрожувало зриву вступних кампаній та переходу значної частини тих, хто вже навчався на КВКК, до інших вишів.

Тому від моменту заснування КВКК М.В. Довнар-Запольський розпочав тривалу і важку боротьбу за надання їм статусу вишу і зрівняння їх у правах із державними вишами.

Ще у пояснювальній записці (поданій до Міністерства торгівлі та промисловості) Довнар-Запольський, як засновник КВКК, наголошував на тому, що КВКК будуть виконувати функції властиві для повноцінного вишу [12, с. 4]. Намір перетворити заснований ним навчальний заклад на ВНЗ засвідчувалось і інформацію у пресі з нагоди заснування КВКК. Так, в нотатці у газеті «Киевские отголоски жизни» з нагоди відкриття КВКК зазначалось, що вони «надаватимуть більш широкі та різнобічні знання в економічних науках, аніж університети», і що «ці курси є першим вищим навчальним закладом (підкреслено Авт. — А.Ч.) у Києві, по статуту якого не існує різниці між статтями при прийнятті у число слухачів» [13].

Проте як людина досвідчена і обережна Довнар-Запольський усвідомлював, що домогтись від влади таких речей в умовах спаду революції і посилення реакційних тенденцій у внутрішній політиці (коли кожен виш сприймався як розсадник крамоли і революції) було малоймовірно. В зв'язку із цим доцільно було спочатку отримати дозвіл на заснування навчального закладу рівня проміжного між середньою та власне вищою школою, який потім, у разі успіху справи, можна було б перетворити на повноцінний ВНЗ.

Зрештою, навесні 1907 р. М.В. Довнар-Запольський розробив проект Статуту КВКК, в якому вони іменувались «Вищі комерційні курси», а в дужках «Комерційний інститут», тобто повноцінний виш. Це було прописано і прямо у визначенні, що КВКК — це «вищий навчальний заклад спеціально-економічних та комерційних наук» [14, арк. 29].

Після цього Довнар-Запольський звернувся до Міністерства торгівлі та промисловості, якому підпорядковувались КВКК, з пропозицією про їх реорганізацію на Комерційний інститут (тобто навчальний заклад вищого типу) і подав проект його Статуту [12, с. 7]. Своє подання Довнар-Запольський мотивував тим, що: 1) без вищої комерційної школи не завершеною залишається вся система комерційної освіти в імперії і що одного комерційного інституту (Московського, що виник 1907 р. внаслідок реорганізації місцевих Вищих комерційних курсів) не достатньо, оскільки один спеціалізований вищий навчальний заклад не здатен забезпечити величезну імперію достатньою кількістю фахівців з вищою економічною освітою; 2) що викладання на КВКК забезпечується головно силами професорів і доцентів існуючих ВНЗ, а отже рівень викладання на Курсах підвищується до вузівського рівня.

Паралельно із цим в засіданні Ради КВКК 16 березня 1907 р. піднімається питання про якомога швидше отримання Курсами прав державного ВНЗ [15, арк. 47 зв.]. А на засіданні 3 квітня 1907 р. було прийнято постанову про вжиття усіх заходів для прискорення вирішення питання про затвердження Статуту інституту у Міністерстві торгівлі та промисловості [15, арк. 49].

Водночас Довнар-Запольський звернувся до місцевих бізнесових кіл з проханням про сприяння і допомогу у справі розвитку заснованого ним навчального закладу, оскільки без належної матеріальної бази (насамперед без власного приміщення) не могло бути й мови про реорганізацію КВКК на повноцінний виш, оскільки влада не пішла б на виділення коштів на будівництво такого приміщення. Тож 23 травня 1907 р. Довнар-Запольський виступив зі спеціальною промовою на зібранні київського купецтва у якій, зокрема, на прикладі Німеччини наголошував на необхідності розвитку вищої комерційної освіти, яка

сприятиме більш успішному економічному розвитку держави і забезпечить міцні позиції вітчизняному капіталу як на внутрішньому ринку, так і дозволить вести успішну боротьбу за зовнішній ринок. При цьому він вперше чітко наголосив, що «комерційну освіту можна вважати переважно економічною» [16, арк. 121]. Це чи не перше у вітчизняній науці визнання комерційної освіти в більш широкому тлумаченні як освіти економічної, тобто це перше визначення сучасного розуміння економічної освіти.

Також М.В. Довнар-Запольський (у цьому виступі перед київським купецтвом) прямо наголосив, що лише вища економічна освіта здатна надати ті знання, які зазвичай набуваються шляхом багаторічної практики і не може бути отримана в інших навчальних закладах [16, арк. 122]. Всі ці цілі планувалось досягти в програмі Київського комерційного інституту (далі — ККІ).

З метою зацікавлення як бізнесових кіл, так і урядовців та викладацьких кадрів самих КВКК у їх подальшому розвитку та реорганізації на Комерційний інститут, Довнар-Запольський вже у травні 1907 р. передав питання управління Курсами Раді професорів та Піклувальній раді, які складались як з представників професорсько-викладацьких кадрів КВКК, так і з урядовців та приватних осіб (останні представляли київських підприємців) і доводив, що реорганізація КВКК на ККІ не потребуватиме значних капіталовкладень.

Так само у травні 1907 р. проект Статуту ККІ було вперше подано до Учебного комітету Міністерства торгівлі та промисловості. У зв'язку із затягуванням вирішення цього питання у міністерстві 23 вересня 1907 р. було проведено екстрене засідання Ради професорів Курсів, головною метою якого було прийняття постанови про направлення до Петербургу М.В. Довнар-Запольського та П.Р. Сльозкіна з метою затвердження Міністерством торгівлі та промисловості виробленого Радою Курсів Статуту ККІ [15, арк. 38].

Щоправда у 1907 р. домогтись від влади згоди на реорганізацію КВКК на Комерційний інститут не вдалось, що й не дивно, бо КВКК на той час існували менше року, і при цьому в імперії почався період реакції. А в умовах ліквідації решток революційних здобутків і тиску на все, що могло породити нові революційні виступи, вести мову про утворення нового ВНЗ було явно недоречно, оскільки, як вже наголошувалось, будь-який виш сприймався владою як розсадник революційних ідей.

Тож проект реорганізації КВКК в Комерційний інститут (точніше — Статут інституту), що був вперше поданий на розгляд Міністерства торгівлі та промисловості у травні 1907 р., був затверджений лише 12 травня 1908 р. Однак, починаючи з травня 1907 р., КВКК фактично функціонували на основі проекту Статуту Комерційного інституту [12, с. 7-8]. Тому матеріали КВКК (плани лекцій, статистичні і т.п. звіти), що публікувались починаючи з 1907 р., видавались під грифом «Київський комерційний інститут» [17]. Навіть у звіті за перший рік роботи Курсів було визначено ключовим завданням реорганізація їх на Комерційний інститут. Це передбачало відповідну зміну навчальних планів та ін., що мало відповідати «високому статусу» цього навчального закладу [18, арк. 3 зв.]. Аналогічно і в газетних статтях про КВКК вони фігурують під подвійною назвою — як Курси і як Інститут [9].

Зрештою, 12 травня 1908 р. Міністерство торгівлі та промисловості надало дозвіл на реорганізацію Київських вищих комерційних курсів в Комерційний

інститут (але без надання прав для його випускників, ідентичних до прав випускників державних ВНЗ і без прав юридичної особи). Отже, поступка була зроблена, але таким чином, аби занадто не роздразнити інші владні органи, які і без того розглядали Міністерство торгівлі та промисловості як занадто ліберальне і як прикриття для різного роду опозиційно налаштованих діячів, що, зрештою, і було насправді. Тож це відомство схвалило проект реорганізації КВКК на ККІ, але прав державного вишу йому не надало, діючи тим самим за принципом «і вашим, і нашим». Проте і таке вирішення цього питання було все ж таки ще одним здобутком на шляху становлення цього ВНЗ.

В засіданні Ради професорів КВКК 31 травня 1908 р. її членів було ознайомлено з рішенням Міністерства торгівлі та промисловості про надання Курсам статусу Комерційного інституту та заслухано вітальні телеграми, навіть від студентів із цього приводу [15, арк. 53]. Останній факт засвідчував тривалість вирішення цього питання і зацікавлення у його позитивному вирішенні з боку різних осіб.

В засіданні Навчального комітету ККІ 20 червня 1908 р. Довнар-Запольський був одногосно обраний директором інституту [19, арк. 22 зв.; 15, арк. 55], а рішенням Міністерства торгівлі та промисловості від 26 серпня 1908 р. він був допущений і до викладання в інституті [19, арк. 22 зв.; 15, арк. 55]. Саме цим числом було датоване й зарахування на викладацьку роботу до ККІ і тих викладачів та інших співробітників, що перед цим працювали на КВКК [20; 21, арк. 16], чим також засвідчувалась цілкова спадковість між КВКК та ККІ.

Визначальна роль М.В. Довнар-Запольського у реорганізації КВКК на ККІ визнавалась вже сучасниками. Так, П.Р. Сльозкін наголошував, що: «К.К.Інститут, спадкоємиць Вищих Комерційних Курсів, постав до життя в силу вчасно усвідомленої його засновником суспільної потреби у систематизованій вищій комерційній освіті» [22, арк. 9].

У Київському комерційному інституті було продовжено курс на зміцнення викладацьких кадрів. Також було збудовано власне приміщення (до якого інститут перейшов з осені 1909 р.) та зміцнювалась його матеріально-технічна база загалом. Налагоджувались міжнародні наукові контакти тощо.

Все це давало Довнар-Запольському підстави продовжувати боротьбу за підвищення юридичного статусу Київського комерційного інституту. Тепер питанням номер один стало його зрівняння у правах із державними вишами. Відповідно, протягом 1910 — 1912 рр. М.В. Довнар-Запольський вів інтенсивні переговори з Міністерством торгівлі та промисловості та окремими високопосадовими особами з цього питання.

На перший погляд це нічого не означало — ККІ де-факто розглядався як повноцінний виш. Однак, як слідує з подальшого перебігу справи, відсутність офіційно наданих прав, що зрівнювали б ККІ у правах із державними ВНЗ, позбавляла його випускників статусу випускників вищої школи. А це, своєю чергою, ставило їх у невизначене становище і ускладнювало можливості для подальшого працевлаштування. Як наслідок, виникали непорозуміння і конфлікти між абітурієнтами (яких адміністрація ККІ завіряли, що вони вступають до вищої школи і які були у цьому переконані) і особливо студентами старших курсів (які усвідомлювали, що вони не отримають при випуску зі своїм дипломом тих прав, на які розраховували) — з одного боку, та адміністрацією Київського ко-

мерційного інституту — з іншого, оскільки остання сприймалась як така, що дала неправдиві обіцянки.

Ситуація особливо загострилась у 1910 р., коли виповнювались перші чотири роки функціонування цього навчального закладу, а, отже, відбувся перший випуск, і випускники ККІ не отримали тих самих прав, що і випускники державних вишів. Закономірно, що така ситуація могла суттєво погіршити імідж ККІ серед його нових абітурієнтів. І нові абітурієнти, як доповідав Довнар-Запольський перед Радою ККІ, також першим ділом з'ясовували питання «про права», тобто на що вони зможуть розраховувати, здобувши диплом ККІ. І тому найменше затягування із вирішенням питання про зрівняння Київського комерційного інституту у правах із державними вишами, як зазначав у цьому зв'язку Довнар-Запольський на засіданні Ради професорів інституту, викличе не лише відтік тих, хто вчиться на даний момент, але й апатію та бродіння навіть і серед найбільш спокійних елементів.

Відповідно, потрібно було негайно вирішувати справу із зрівняння ККІ у правах з державними ВНЗ. Однак, як слідує з документів, затягування цієї справи значною мірою відбувалось не так через протидію відповідних владних органів, як більшою мірою через нерозуміння основною масою професорсько-викладацького складу ККІ важливості цієї справи та її інертністю, внаслідок чого представники останньої відмовлялись підтримувати цю вимогу перед владними органами. І як результат, Довнар-Запольському фактично доводилось вирішувати справу із надання ККІ всіх прав державного вишу самотужки.

Ще в січні 1910 р. Міністерство торгівлі та промисловості повідомило про відкладення розгляду проекту Положення про ККІ [16, арк. 172]. З боку Ради ККІ жодних дій для виправлення ситуації вжито не було. Тож, 30 травня 1910 р. М.В. Довнар-Запольський мусив спеціально звернутись до Ради професорів ККІ з листом, в якому звинувачував членів Ради ККІ у небажанні підтримувати ідею надання інституту всіх прав ВНЗ, у «небажанні Ради приймати хоча б яке-небудь, але конкретне рішення» [23, арк. 2].

При цьому Довнар-Запольський, який тоді перебував у Петербурзі, де вирішував справу про зрівняння ККІ у правах із державними вишами, зазначив, що сам міністр торгівлі та промисловості через невизначеність із цією справою в середині інституту «затримав рух питання про права інституту» [23, арк. 2]. Далі Довнар-Запольський нагадував, що під час вирішення справи щодо реорганізації КВКК на ККІ «у міністерстві стан справ був таким само загрозливим, але Рада Вищих Комерційних Курсів підтримала директора своєю думкою, справа була вирішена і ми отримали Статут Інституту». Далі Довнар-Запольський у цьому зверненні до Ради ККІ розповідав як розвивались його переговори щодо надання ККІ прав державного ВНЗ. Він з'ясував, що для позитивного вирішення цієї справи у Петербурзі слід було пояснити міністру ситуацію зі студентським контингентом та професорсько-викладацьким складом ККІ. Мався на увазі досить ліберальний підхід керівництва ККІ при комплектуванні як його професорсько-викладацького штату, так і в політиці щодо студентства.

Навівши ці факти Довнар-Запольський наголошував, що йому вдалось спростувати негативне уявлення про ККІ у Міністерстві торгівлі та промисловості і водночас заручитись підтримкою міської думи та торгово-промислових кіл Києва. У цьому контексті він наголошував на необхідності більш тісного зв'язку

інституту «з тією сферою діяльності, для котрої він готує учнів, не маючи спілкування з представниками цієї діяльності ми самі занадто ухиляємось у теоретичну постановку викладання і нарешті не готуємо для випускників сприятливого ґрунту для практичного застосування їх знань» [23, арк. 2 зв.]. Отже, Довнар-Запольський фактично передбачив сучасний підхід у сфері вищої освіти, що характеризує створений ним ВНЗ нині, а саме — надання можливості для студентів проходити практику по обраній спеціальності, аби набути досвіду діяльності у майбутній сфері праці.

Після цього, як слідує з цієї ж заяви Довнар-Запольського, 4 травня 1910 р. було проведено засідання Ради ККІ, на якому остання мала підтримати «питання про права» телеграмою до міністра торгівлі та промисловості або в інший спосіб. Однак у відповідь на цю пропозицію М.В. Довнар-Запольського члени Ради ККІ, професори О.О. Ейхельман (юрист) та В.А. Косинський (політеконом) порушили питання про цілковиту відмову від клопотання перед Міністерством торгівлі та промисловості щодо отримання інститутом всіх прав державних вишів. Промови членів Ради теж склонились у цей бік і зрештою вплинули на більшість Ради, яку Митрофан Вікторович називає «гальмом» цього процесу. Натомість Рада пропонувала директору неофіційні шляхи для вирішення цього питання [23, арк. 3]. Принагідно зазначимо, що у випадку зрівняння у правах із державними ВНЗ інститут міг позбутись ключового каналу поповнення студентів — єврейського елементу, оскільки у державних вишах їх відсоток обмежувався 5 %, тоді як у ККІ він перевищував 50 %. Зрозуміло, що таке скорочення притоку абітурієнтів вело і до зменшення аудиторних годин, а, отже, і плати за навчання, що своєю чергою означало і зменшення заробітної плати викладачів. Тому практично усі викладачі інституту побоювались такої зміни статусу ККІ, який означав удар по їх економічним інтересам.

Така залежність М.В. Довнар-Запольського від настроїв тих представників професорсько-викладацького складу ККІ, що належали до його Ради, зумовлювалась тим, що відповідно до розробленого Положення про інститут вона (поряд із Піклувальною радою та зборами відділень) належала до органів управління ККІ [24, арк. 4 зв.]. Тож, виробивши Положення про ККІ, яке відповідало установчим документам інших, державних ВНЗ, Довнар-Запольський намагався його дотримуватись в усьому, що також характеризує його як людину принципову, оскільки навіть коли справа йшла про важливі питання, як це було у даному випадку, він не порушував встановлені принципи. Між іншим, Довнар-Запольський прямо називає запропонований Радою ККІ шлях неофіційних переговорів «запобіганням» і заявляє що раніш до такого ніколи не вдавався. До того ж, Довнар-Запольський заявляв, що якщо Рада остаточно схиляється до шляху неофіційного вирішення питання про зрівняння ККІ у правах із державними ВНЗ, то для цього має бути офіційне рішення і так само офіційно про це слід повідомити студентів.

На противагу М.В. Довнар-Запольському професор О.О. Ейхельман у цій ситуації виявив себе явно не з кращої сторони. І цей висновок базується не лише на цьому прикладі. Так, за два роки після цього він відмовився від покладеного на нього (як професійного юриста) обов'язку вести від імені ККІ судові тяжби з особами, що займали квартири у придбаному ККІ приміщенні по Бібіковському бульвару і не хотіли їх залишати [25, арк. 35]. Таким чином, наочним є неба-

жання особи виконувати роботу, не пов'язану з особистою вигодою та винагородою, а, отже, така особа може бути оцінена як суто меркантильна. Саме тому він і пропонував більш зрозумілий для нього шлях «неофіційних перемовин» у справі зрівняння ККІ у правах із державними вишами.

Таким чином, через історію ККІ можна реконструювати й окремі складові психологічного портрету М.В. Довнар-Запольського та інших осіб, що працювали у ККІ — через їх ставлення до офіційних обов'язків, навіть якщо їх робота у ККІ і представляла друге місце праці.

Повертаючись до обставин боротьби за зрівняння ККІ у правах із державними ВНЗ, слід зазначити, що Довнар-Запольський пояснював, що таке халатне ставлення членів Ради професорів ККІ до питання надання інституту відповідного статусу призведе до того, що «наш прийом зведеться до 2 — 3 сотень учнів, з котрих половина буде вільно-слухачами» [23, арк. 3 зв.]. При цьому увага акцентувалась і на посиленні хвилювань серед студентів інституту [23, арк. 3 зв.]. Зазначимо, що ситуація у ККІ в 1910 — 1912 рр. загалом була дуже нестабільна: відбувались хвилювання в студентському середовищі (особливо гострі з осені 1910 р.). Зокрема, з 1910 р. з'являються студентські запити щодо майбутнього інституту, а навесні 1911 р. запит про те, «чи отримає інститут колись права вищого навчального закладу», подали 250 студентів [26, арк. 106-107 зв.].

Якісь конфлікти на цьому ґрунті мали місце і у професорсько-викладацькому складі. Так, з листування між Єгіазаровим та Довнар-Запольським слідує, що до середини січня 1911 р. професори ККІ Катков, Воблий та Самофалов подали заяву про припинення викладання в інституті та вихід зі складу викладачів ККІ [27, арк. 45]. В зв'язку із цим Єгіазаров заявляв, що зможе поновити працю у ККІ лише після того, як вище зазначені особи заберуть свою заяву і також відновлять роботу у ККІ, оскільки «за наявності тих умов, котрі спонукали їх подати такого роду заяву, для мене так само неможлива служба у Київському комерційному інституті» [27, арк. 45].

Тож, у ККІ тривала діяльність, покликана засвідчити перед владою серйозний рівень постановки як науки, так і навчального процесу в інституті. Для цього тривало зміцнення професорсько-викладацького штату новими особами. З березня по травень 1912 р. в інституті діяла спеціальна комісія (Довнар-Запольський, Воблий, Єгоров, Єрченко, Русов, Сльозкін, Яснопольський) з перегляду програм викладання, що оптимізувала їх (ліквідувавши паралелізм в поданні матеріалу по різних дисциплінах, надавши цілісності та більшої конкретики навчальним програмам тощо), зробивши більш актуальними та відповідними останнім досягненням у відповідних науках [22, арк. 17-18]. Було впорядковано екзаменаційні сесії та складання випускних іспитів: з 10 по 20 січня та з 10 по 31 травня, а в особливих випадках у грудні, а по окремим предметам також з 25 серпня по 1 вересня [22, арк. 72]. Також визначався перелік дисциплін, по яким мали відбуватись іспити (з наданням програм по кожному предмету). 18 травня 1912 р. ці пропозиції були направлені Раді професорів та Навчальному комітету ККІ.

Окрім цього керівництво інституту заручалось підтримкою бізнесових кіл Києва. Аби зацікавити підприємців долею ККІ програма викладання у ньому з 1912 р. будувалась на принципі «максимального наближення до життя» [22, арк. 85], що відповідно робило з випускників інституту готових фахівців для рі-

зних сфер економічної діяльності. У цьому зв'язку показовим був новий склад Піклувальної ради ККІ — структури, члени якої мали сприяти у становленні інституту. На момент надання інституту нового статуту вона мала наступний вигляд: голова ради — дійсний статський радник С.С. Могільовцев, заступник голови — керівник управління Південно-західної залізниці В.П. Шміт; члени: граф Д.Н. Гейден, граф А.О. Бобринський, дійсний статський радник Д.М. Шипов, управляючий київською конторою Московського купецького банку С.М. Бояршинов, управляючий київським відділенням Російського для зовнішньої торгівлі банку А.Ю. Добрий, директор Російського товариства пароплавства і торгівлі О.К. Тімрот, комерції радник К.М. Фішман, комерції радник Л.І. Бродський, барон Р.Ф. Штейнгель, київський міський голова І.М. Дьяков, директор Київського політехнічного інституту І.Д. Жуков, таємний радник В.І. Ковалевський, С.І. Соколовський, І.С. Шеніовський, а також ряд професорів ККІ (В.Г. Бажаєв, М.В. Довнар-Запольський, С.А. Єгіазаров, П.Ф. Єрченко, П.Р. Сльозкін) [28, арк. 11-11 зв.].

Протягом 1910-1911 та 1911- 1912 навчальних років на засіданнях Навчального комітету ККІ неодноразово порушувалось питання «про надання інституту прав» [29, арк. 161, 175]. Зрештою, 12 травня 1912 р. це питання було вирішене позитивним чином: ККІ прирівняли до державних ВНЗ з відповідним зрівнянням у правах його випускників з випускниками інших вишів, що автоматично збільшило і притік абітурієнтів до ККІ (хоча внаслідок посилення обмежень на прийом до ККІ євреїв ця тенденція була дещо урівноважена зменшенням вступу абітурієнтів, що належали до цієї етнічної меншини, представники якої до цього давали до 50 % його студентського складу).

3 червня 1912 р. Положення про Київський комерційний інститут, що зрівнювало його з державними вишами, було «височайше» затверджено: з цього часу ККІ в офіційній документації позначався як «вищий навчальний заклад з правами державних вищих навчальних закладів». А 27 червня 1912 р. Міністерство торгівлі та промисловості затвердило новий Статут ККІ [19, арк. 122]. Цим було остаточно узаконено зрівняння ККІ у правах з державними вишами Російської імперії, а, отже, і надало його випускникам відповідні права. Однак остаточний варіант нового статуту ККІ, яким він зрівнювався із державними ВНЗ у правах, приховував у собі й негативні сторони — він ставив інститут під більш жорсткий контроль з боку державних установ.

По-перше, зі складу Навчального комітету довелося вивести ряд осіб, що перебували у влади на становищі «неблагонадійних» (Русов, Корчак-Чепурковський), оскільки їм було відмовлено у наданні професорських посад в інституті [30, арк. 7].

По-друге, запроваджувались обмеження щодо переліку осіб, котрі могли вступати до нього (зокрема й вводили повсюдно діючу процентну норму на прийом євреїв, посилену перевірку абітурієнтів на предмет лояльності до влади і т.п.).

Як результат, керівництво ККІ почало відтягувати його запровадження в життя аби не нашкодити своїм студентам та не зменшити притік абітурієнтів. А це було шкідливо з огляду на самоокупність ККІ як приватного вишу, бо головним джерелом надходжень була саме плата за навчання.

Отже і в цій ситуації Довнар-Запольський намагався діяти в інтересах свого дітища. І при цьому — з загрозою для себе. Так, у відповідь на зволікання із впровадженням нового статуту в життя до нього 22 листопада 1912 р. звернулись представники правої студентської організації — Союзу академістів ККІ з вимогою запровадження нового статуту. А у разі подальшого зволікання у цій справі вони погрожували перевестись до (як вони висловлювались) «повноправного Московського комерційного інституту з весіннього семестру 1913 р.» [31, арк. 25].

Проте, попри певну реакційність нового статуту, М.В. Довнар-Запольський розумів, що він дає випускникам інституту значно більші можливості, ніж просто диплом приватного навчального закладу. А тому він сам 26 листопада 1912 р. звернувся до студентства ККІ з проханням утриматись від будь-яких хвилювань у зв'язку із запровадженням нового статуту, оскільки міністерство попередило, що у разі виникнення останніх запровадження статуту буде відстрочено на один рік [31, арк. 30].

При цьому, як слідує зі спогадів Н.Д. Полонської-Василенко, замість 5 % норми для прийому євреїв, що діяла у ВНЗ Києва, Довнар-Запольський домігся для ККІ 7 % норми, а внаслідок дозволу «робити іспит 4 рази на рік: таким чином фактично 28 % євреїв на рік діставали права» [32, с. 122]. Та цих зусиль не було оцінено самими студентами, і як згадувала таж-таки Полонська-Василенко, з того часу «він втратив популярність серед єврейської маси» [32, с. 122]. Подібне ставлення зумовлювалось не лише звільненням з ККІ тих, хто не ввійшов у процентну норму, але й їх виселенням з Києва. Щоправда, в останньому пункті керівництву інституту вдалось домогтись згоди міністра внутрішніх справ на право мешкання у Києві практично для всіх студентів-євреїв, що не ввійшли до числа дійсних слухачів [33 с. 3]. Отже, це питання мало більш політичний підтекст, ніж було наслідком погіршення становища цієї частини студентства ККІ.

Зазначимо, що, як слідує з повідомлень тогочасної преси, у цьому питанні М.В. Довнар-Запольський отримав підтримку частини викладачів інституту (О.О. Ейхельман, В.А. Косинський, О.О. Русов), а також керівників єврейських підприємств Києва, зокрема Л.І. Бродського, котрий очолив і депутацію з цього питання до міністра торгівлі та промисловості [34, с. 3]. А підтримка таких очільників київського єврейства, безперечно, свідчила на користь щирого прагнення М.В. Довнар-Запольського максимально забезпечити також і інтереси євреїв у стінах ККІ.

Преференції, що їх надавав новий статут, полягали у наданні дійсним слухачам та випускникам ККІ тих самих прав, які мали студенти та випускники державних вишів: різні пільги (зокрема, і відстрочка від військового призову до 27-річного віку [8]) та право на зайняття відповідних посад у разі завершення навчання та отримання диплому.

Повертаючись до питання впровадження нового статуту, зазначимо, що він не був запроваджений одразу ж після видання відповідних документів, оскільки Міністерство торгівлі та промисловості висунуло низку вимог до інституту: 1) Товариство піклування про вищу комерційну освіту у Києві мало передати придбані споруди на баланс ККІ (це було здійснено рішенням зборів цього товариства 25 листопада 1912 р. [35, арк. 8]); 2) привести у відповідність до законо-

давства процентну квоту євреїв серед студентів інституту (робилось частково); 3) запровадити курс богослов'я (виконано) [36, арк. 45]. Виконання усіх цих вимог (тією або іншою мірою) та уникнення заворушень в інституті дало підстави міністру торгівлі та промисловості 7 грудня 1912 р. визнати «можливим ввести у дію положення і штат Київського комерційного інституту та затвердити на підставі зазначеного вище закону» [37, арк. 53].

Тож, з січня 1913 р. ККІ почав функціонувати як цілком зрівняний у правах із державними ВНЗ. Всі його викладачі (за винятком Ейхельмана, Косинського та Русова), а також декани, були перезатвердженні Міністерством торгівлі та промисловості на своїх посадах.

Водночас парадоксально склалась ситуація із директором ККІ, котрим був М.В. Довнар-Запольський: професори інституту знов обрали його на цю посаду. Проте до кінця 1916 р. це затвердження з боку Міністерства торгівлі та промисловості так і не відбулось, що змусило Піклувальну раду ККІ 23 січня 1916 р. звертатись з черговим поданням до міністерства щодо затвердження Митрофана Вікторовича на посаді директора ККІ [38, арк. 10]. Зазначимо, що в березні 1917 р. це була одна з формальних підстав оголосити вибори директора ККІ та здійснити усунення з цієї посади Довнар-Запольського. Останнє значною мірою пояснювалось докорінною зміною політичної ситуації у країні, і стало проявом посилення ролі популістських елементів в житті вищої школи та її політизації.

Висновки. Вирішальна роль в просуванні ідеї надання Київським вищим комерційним курсам статусу повноцінного вишу — комерційного інституту (що відбулось 12 травня 1908 р.), а потім зрівняння Київського комерційного інституту в правах із державними ВНЗ (в червні 1912 р. юридично, що набуло чинності з 7 грудня 1912 р.) належала Митрофану Довнар-Запольському. Це визнавали сучасники та підтверджують архівні документи.

Отримання статусу вишу не було зроблено у момент заснування КВКК з огляду на складність отримати від влади дозвіл на їх відкриття у такому форматі одразу, також враховуючи тодішні політичні обставини. Це підтверджує і постулат про те, що влада Російської імперії загалом негативно ставилась до вищої школи, розглядаючи останню як розсадник революції.

Заснування навчального закладу приватного статусу і без прав ВНЗ залишало більшу свободу для дій та водночас дозволяло створити реальне підґрунтя для його перетворення на повноцінний виш.

Абсолютна більшість співробітників Київського комерційного інституту не проявляли принципової позиції у справі підвищення його статусу, що дозволяє вести мову про використання ними цього вишу головню як місця додаткового підробітку. Саме тому вони і не переймались його проблемами. Водночас це ще більше підносить роль Довнар-Запольського у справі заснування і становлення цього вишу.

Щире вболівання Довнар-Запольського за долю Київського комерційного інституту засвідчується і тим, що попри те, що він був його директором, його заробіток в інституті поступався зарплаті в університеті та навіть заробітній платі директорів комерційних училищ: останні отримували 1800 руб. на рік, тоді як Довнар-Запольський — 1200 руб. (і лише згодом цей оклад було підвищено до 3000 руб.) [39, арк. 3; 40, арк. 7].

Треба наголосити і на тому, що рівноправність вишів можлива лише за їх рівного юридичного статусу, що й підтвердила історія Київського комерційного інституту. Отже, всі виші потребують однакового ставлення з боку влади і рівності в умовах для свого функціонування та в правах для своїх випускників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Київський інститут народного господарства ім. Д.С. Коротченка 1912 — 1972 рр. (до 60-річчя з дня створення інституту) — К., 1972. — 23 с.
2. Экономическая история России. — М.: РОССПЭН, 2008. — Т. 1. — С. 1042-1045.
3. Матяш И. К вопросу о концепции научной биографии М.В. Довнар-Запольского / И.Б. Матяш // Чацвертыя міжнародныя доунараўскія чытанні. — Гомель, 2004. — С. 5-17.
4. Михальченко С.И. М.В. Довнар-Запольский: историк и общественный деятель / С.И. Михальченко // Вопросы истории. — 1993. — № 6. — С. 162-170
5. Чуткий А.І. Київські вищі комерційні курси: від заснування до трансформації на Київський комерційний інститут / А.І. Чуткий // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. — 2011. — № 3. — С. 128-135.
6. Чуткий А.І. Мітрафан Доунар-Запольскі — заснавальнік першай на Украіне эканамічнай ВНУ / А.І. Чуткий // Беларускі гістарычны часопіс. — Мінск, 2013. — № 4 (165). — С. 14-26.
7. Чуткий А.І. Від минулого до сьогодення: історичний шлях у 110 років / А.І. Чуткий // Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана. — К.: Логос Україна, 2016. — С. 16–35.
8. К введению устава в коммерческом институте // Киевская мысль. — 1913. — 9 января (№ 9). — С. 3.
9. На высших коммерческих курсах (Коммерческий институт) // Киевская мысль. — 1907. — 2 ноября (№ 280). — С. 3.
10. Державний архів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 936.
11. Державний архів м. Києва, ф. 229, оп. 1, спр. 8, 19 арк.
12. Записка о Киевском коммерческом институте. — К., 1910. — 62 с.
13. Высшие курсы // Киевские отголоски жизни. — 1906. — 11 августа (№ 191). — С. 3.
14. Державний архів м. Києва, ф. 229, оп. 1, спр. 3, 76 арк.
15. Державний архів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 2, 57 арк.
16. Державний архів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 129, 172 арк.
17. Обзорение преподавания в Киевском Коммерческом Институте на 1907-8 академический год. — К., 1907. — 12 с.
18. Державний архів м. Києва, ф. 229, оп. 1, спр. 19, 79 арк.
19. Державний архів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 52, 236 арк.
20. Державний архів м. Києва, ф. Р-871, оп. 2.
21. Державний архів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 13, 68 арк.
22. Державний архів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 496, 168 арк.
23. Державний архів м. Києва, ф. 153, оп. 10, спр. 2, 6 арк.
24. Державний архів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1327, 76 арк.
25. Державний архів м. Києва, ф. 227, оп. 1, спр. 1, 81 арк.
26. Державний архів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 154, 146 арк.
27. Державний архів м. Києва, ф. Р-871, оп. 2, спр. 126, 2 арк.
28. Державний архів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 467, 19 арк.

29. Державний архів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 131, 330 арк.
30. Державний архів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 676, 32 арк.
31. Державний архів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 319, 47 арк.
32. Полонська-Василенко Н. Революція 1917: спогади / Н. Полонська-Василенко // Український історик. — 1989. — Вип. 1-4. — С. 119-128.
33. В коммерческом институте // Киевская мысль. — 1913. — 18 янв. (№ 14). — С. 3.
34. К делам коммерческого института // Киевская мысль. — 1913. — 13 янв. (№ 13). — С. 3.
35. Державний архів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 660, 15 арк.
36. Державний архів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 155, 108 арк.
37. Державний архів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 464, 119 арк.
38. Державний архів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1129, 38 арк.
39. Державний архів м. Києва, ф. 173, оп. 1, спр. 979, 8 арк.
40. Державний архів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 315, 129 арк.

REFERENCES

1. *Kyiv National Economic Institute named after D.S. Korotchenko 1912–1972* (on the occasion of 60 years since the foundation of the Institute) (1972). Kyiv (in Ukr.).
2. *Economic History of Russia* (2008). (Vol 1, pp.1042-1045). M.: Publishing house "Political Encyclopaedia"(in Rus.).
3. Matiash, I. (2004) On the concept of the scientific biography of M.V. Dovnar-Zapolsky In *Fourth International Dovnar Readings*(pp 5-17.). Gomel (in Rus.).
4. Mikhailchenko, S.I. (1993). M.V. Dovnar-Zapolsky: Historian and Public Figure. *Voprosy istorii (Questions of History)*, 6, 162-170 (in Rus.).
5. Chutkyi, A. (2011). Kyiv Post-Graduate Commercial Courses: from foundation to transformation into the Kyiv Commercial Institute. *Visnyk Akademii Pratsi Sotsialnykh Vidnosyn Federatsii Profspilok Ukrainy (Bulletin of the Academy of Labor and Social Relations of the Federation of Trade Unions of Ukraine)*, 3, 128-135 (in Ukr.).
6. Chutkyi, A. (2013). Mitrafan Dounar-Zapolski — First Founder of an Economic Higher Education Establishment in Ukraine. *Belaruski histarychny chasopys (Byelorussian historical periodical)*, 4 (165), 14-26 (in Byelorussian).
7. Chutkyi, A. (2016). From Past to Present: a Historical Way in 110 years. In *Kyiv National Economic University* (pp.16-35). Kyiv: Logos Ukraine (in Ukr.).
8. To Introduction the Charter in Commercial Institute. (1913, January 9). *Kievskaiia Mysl (Kiev thought)*, p. 3 (in Rus.).
9. At the Ggraduate Commercial Courses (Commercial Institute). (1907, November 2). *Kievskaiia Mysl (Kiev thought)*, p. 3 (in Rus.).
10. State archive in the City of Kyiv, fund 153, description 7, file 936.
11. State archive in the City of Kyiv, fund 229, description 1, file 3, 76 p.
12. *Note about Kyiv Commercial Institute*. (1910). Kyiv (in Rus.)
13. Graduation Courses. (1906, August 11). *Kievskie otgoloski zhizni (Kiev echoes of life)*, p. 3 (in Rus.).
14. State archive in the City of Kyiv, fund 229, description 1, file 3, 76 p.
15. State archive in the City of Kyiv, fund 153, description 8, file 2, 57 p.
16. State archive in the City of Kyiv, fund 153, description 8, file 129, 172 p.
17. *Review of teaching in Kiev Commercial Institute for 1907-8 academic year* (1907, pp.21-40). Kiev (in Rus.)

18. State archive in the City of Kyiv, fund 229, description 1, file 19, 79 p.
19. State archive in the City of Kyiv, fund 153, description 1, file 52, 236 p.
20. State archive in the City of Kyiv, fund P-871, description 2.
21. State archive in the City of Kyiv, fund 153, description 1, file 13, 68 p.
22. State archive in the City of Kyiv, fund 153, description 8, file 496, 168 p.
23. State archive in the City of Kyiv, fund 153, description 10, file 2, 6 p.
24. State archive in the City of Kyiv, fund 153, description 8, file 1327, p. 76.
25. State archive in the City of Kyiv, fund 227, description 1, file 1, 81 p.
26. State archive in the City of Kyiv, fund 153, description 8, file 154, 146 p.
27. State archive in the City of Kyiv, fund P-871, description 2, file 126, 2 p.
28. State archive in the City of Kyiv, fund 153, description 8, file 467, 19 p.
29. State archive in the City of Kyiv, fund 153, description 8, file 131, 330 p.
30. State archive in the City of Kyiv, fund 153, description 8, file 676, 32 p.
31. State archive in the City of Kyiv, fund 153, description 8, file 319, 47 p.
32. Polonska-Vasilenko, N. (1989). Revolution 1917: Memories. *Ukrainskii istorik (Ukrainian historian)*, 1-4, 119-128 (in Ukr.)
33. At the Commercial Institute (1913, January 18). *Kievskaiia Mysl (Kiev thought)*, p. 3 (in Rus.).
34. To the affairs of the Commercial Institute (1913, January 13). *Kievskaiia Mysl (Kiev thought)*, p. 3 (in Rus.).
35. State archive in the City of Kyiv, fund 153, description 8, file 660, 15 p.
36. State archive in the City of Kyiv, fund 153, description 8, file 155, 108 p.
37. State archive in the City of Kyiv, fund 153, description 8, file 464, 119 p.
38. State archive in the City of Kyiv, fund 153, description 8, file 1129, 38 p.
39. State archive in the City of Kyiv, fund 173, description 1, file 979, 8 p.
40. State archive in the City of Kyiv, fund 153, description 8, file 315, 129 p.

Для нотаток

Для нотаток